

294527346

101 Københavns kommune

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

MED REGISTER TIL ÅRBØGERNE 1972-75

Årbog 1975

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1975

MAG

**HB
His**

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1975

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1975

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1975

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL E
Kultorget 2
1175 København K
(01) 13 60 70 lok. 216

EPS

Redaktør :

stadsarkivar, dr. phil.
SIGURD JENSEN

Redaktionssekretær :

fuldmægtig
EGIL SKALL

Redaktion :

Københavns Stadsarkiv
Københavns rådhus,
1599 Kbh. V

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing :
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

Historiske Meddelelser om København er medlemsskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie

© Københavns Kommune 1975

ISBN 87 12 32963 0

Trykt hos:

Nielsen & Lydiche (M. Simmelkær), København

INDHOLD

Landsarkivar, dr. phil. <i>Harald Jørgensen</i> : Københavns ældst bevarede retsprotokol	7
Stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i> : Københavnske ågerkarle i 1790'erne	22
Kontorchef, cand. jur. <i>Erik Rafn</i> : Biedermeierkoncert. Træk af koncertlivet i København i årene 1839-41	32
Direktør, cand. mag. <i>Jens Vibæk</i> : Grosserer A. W. Andersens sydhavnsprojekt	48
Oberstløjtnant <i>M. Vesterdal</i> : Beretning om en rundtur i København i midten af det nittende århundrede	63
Assistent <i>E. Borgstrøm</i> : Beskrivelse af det gamle voldterrain mellem Nørreport og Langebro i årene 1858-60	102
Arkivar, cand. mag. <i>Hans Sode-Madsen</i> : J. C. Kressners optegnelser om urolighederne på Kongens Nytorv natten til den 5. april 1920	115
Københavns Stadsarkiv i 1974	119
Museumschef <i>Steffen Linvald</i> : Københavns Bymuseum. Erhvervelser og iagttagelser 1974-75	127
Greve <i>Jørgen Ahlefeldt-Laurvig</i> : Københavnske jordfund 1974	136
Selskabet for Københavns Historie i 1974	142
<i>Københavns kommunes biblioteker</i> : Et udvalg af bøger fra året 1973 vedrørende København	144
Oversigter og anmeldelser:	
Om gadenavne i Stor-København (Bent Jørgensen). Nogle selvbiografier (Sigurd Jensen). Harald Langberg: Kongens Teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1770. 1974. (Klaus Neiiendam). Anders Monrad Møller: Københavns handelsflåde 1814-1832. 1974. (Jens Vibæk). Knud J. V. Jespersen: Belejringen af København i 1807 og kortet i Guvernørbiblioteket i Odense. 1974. (Jens Vibæk). Gunnar Sandfeld: Erindring og udforskning. Særtryk af Søllerødbogen 1973. 1974. (Knud Prange). P. W. Becker og S. H. Petersen: Dansk Atlas 1831-35. (Egil Skall). Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn (red.): Christiansborg Slot 1-2. 1975. (John Erichsen).	154
Register til årbøgerne 1972-75	182

fag E

KØBENHAVNS ÆLDST BEVAREDE RETSPROTOKOL

AF HARALD JØRGENSEN

Medens enkelte købstæder har bevaret retsprotokoller tilbage til 1500-tallet i ubrudt rækkefølge, og endnu flere har materiale tilbage til de første årtier af 1600-tallet, har en meget ublid skæbne ramt det tilsvarende københavnske retsmateriale. Sandsynligvis skal man i vid udstrækning søge årsagen hertil i den store brand i 1728, der bl.a. lagde rådhuset i aske. Fra Københavns byting, hvis oprindelse kan spores tilbage til middelalderen, er kun bevaret tingbøger fra 1722, medens det lykkedes at redde de såkaldte pantebøger tilbage til 1645. De tilsvarende protokoller fra Christianshavn begynder i 1653. Ved siden af bytinget havde man rådstueretten, og her er man noget bedre stillet, idet der fra perioden 1685-1720 er bevaret enkelte domprotokoller. I København havde man desuden siden 1686 en særlig undersøgelsesdomstol, den såkaldte inkvisitionskommission, hvis opgave det specielt var at efterforske og dømme i de talrige tyvs- og hælerisager, der på den tid plagede hovedstaden. Fra denne domstol kendes justitsprotokoller fra 1696. Fra de øvrige domstole er intet bevaret, bortset fra den retsprotokol, som er genstand for nærværende undersøgelse.

Fra gammel tid eksisterede der på Københavns slot, ligesom tilfældet var med de andre kgl. slotte omkring i riget, en såkaldt gårdsret, i København også kaldet Hofretten.¹ Disse domstole, der var værneting for det personale, der var knyttet til slottet, trådte sammen, når der var brug for det, og de blev formodentlig administreret af sådanne personer blandt slotspersonalet, som på stedet blev anset for de mest lovkyndige. Hvorledes disse domstole har fungeret i enkeltheder, og hvilke sager de har pådømt, ved vi ikke meget om, da intet arkivmateriale fra disse domstole synes bevaret. En undtagelse danner gårdsretten på Københavns slot.

I 1655 henvendte hofmarskal Adam Heinrich Pentz sig gennem kancelliet til kong Frederik III og gjorde opmærksom på, at det var meget besværligt at få sin ret over hofpersonalet, da den eksisterende gårdsret eller hofret på Københavns slot ikke var besat med bestemte

personer og sådanne, der var kyndige i landsloven. I 1656 gentog hofmarskallen sin besværing, og der tilgik ham nu gennem kancelliet en skrivelse af 16. oktober 1656, hvori kongen pålagde ham at drage omsorg for, at der blev udpeget bestemte personer til at administrere gårdsretten, og som præsident for retten var det kongens ønske, at man skulle beskikke den til enhver tid fungerende fodermarskal.² Kongen nævnte også andre personer, som burde være tilknyttet domstolen som faste medlemmer, nemlig proviantskriveren på Københavns slot, skriveren på Bryggerset og underskriveren sammesteds »tillige med andre voris hofbetjente«. Hofmarskallen fik ligeledes pålæg om at drage omsorg for, at der blev anskaffet en gennemdragen og forseglet protokol, »hvorudi skal skrives, hvis for retten passerer«. Til at udføre de fornødne skriverforretninger mente kongen, at man kunne benytte underskriveren ved Provianthuset eller underkøkkenskriveren, og skrivelserne afsluttedes med detaljerede bestemmelser om, hvad disse skrivere kunne kræve i gebyr for udfærdigede stævninger, domme m.m. Disse afgifter skulle betales af de personer, der rekvirerede disse dokumenter, men skriverne måtte selv holde sig med papir, penne, blæk, voks og »andet, hvis dertil behøver«. Det pålagdes til slut hofmarskallen at gøre rette vedkommende bekendt med den kgl. vilje.

Hovedformålet med missivet af 16. okt. 1656 var utvivlsomt at bortrydde den usikkerhed, der hidtil havde eksisteret med hensyn til, hvem det egentlig var, der administrerede hofretten. Nu fik retten i hvert fald en fast leder, og det var også kongens ønske, at man i højere grad end tidligere skulle benytte bestemte hofbetjente som meddommere. Om dette har haft til følge, at de københavnske borgere nu havde bedre mulighed for at få deres ret over for hofbetjentene, kan man måske nok tvivle på, men det spørgsmål vil blive belyst i det efterfølgende. En vigtig bestemmelse var det også, at der skulle føres protokol over retsmøderne. En sådan protokol svarede til de tingbøger eller justitsprotokoller, der var i brug fra gammel tid ved de normale domstole, og hvoraf der er bevaret et betydeligt antal fra denne periode. Om det var en nyskabelse, eller om der også tidligere er ført protokoller ved hofretten, vides ikke. Missivet indeholdt derimod ingen nye regler med hensyn til procesførelsen. Man må derfor formode, at de former, hvorunder retten virkede, var nøjagtig de samme før og efter 1656.

Retsprotokollen med det kgl. monogram i guld

Man må vel tænke sig, at hofmarskal A. H. Pentz ikke har tøvet med at udføre den kgl. ordre, som han jo selv havde givet anledning til, og at han har anskaffet den fornødne retsprotokol. Der er imidlertid ikke bevaret protokoller, autoriseret af Pentz. Derimod findes en retsprotokol for hofretten, autoriseret 19. april 1667 af den daværende hofmarskal Christoffer Sehested, der havde været i kongens tjeneste siden 1653, fra 1662 som hofmarskal. Protokollen dækker årene 1667-70, og det er denne protokol vi nærmere skal se på, da det er den eneste protokol fra den gamle hofret og desuden Københavns ældst bevarede retsprotokol.

Protokollen opbevares idag i det sjællandske landsarkiv, hvortil den er afleveret fra rigsarkivet i 1893. Hvornår den er havnet i gehejmearkivet er ikke oplyst, men den nævntes i den overleveringsforretning, som blev udarbejdet i 1829, da Finn Magnussen overtog gehejmearkivet.³ Vi får ved den lejlighed også at vide, hvilket nummer protokollen havde, og i hvilket skab den opbevaredes. Desuden er det noteret, at protokollens folio 86-89 er udrevet af Frederik III og nogle sider makuleret. Det oplyses ligeledes, at de udrevne blade vedrørte retsagen mod kongens kammertjener Jacob Petersen, men herom mere nedenfor.

Protokollen præsenterer sig endnu idag i det ydre som et fornemt stykke boghåndværk, og den er vel bevaret. De ydre mål er 32,5 cm × 21 cm. Protokollen er indbundet i helpergament (hvidt), og bindet bærer både på for- og bagside Kongens kronede monogram i stor størrelse. På forsiden er trykt følgende titel: Hofrettens Protocoll. Før og efter titlen er anbragt to prikker, nærmest i form af skrifttegnet kolon. Både titlen, prikkerne og monogrammerne har været præget i guld. Idag er der dog kun svage spor tilbage af den oprindelige guldbelægning.

Som fastsat i missivet af 16. oktober 1656 er protokollen autoriseret af hofmarskallen, gennemdraget med en snor og forseglet. Snoren ender i en almindelig seglkapsel af træ, der indeholder et aftryk, også velbevaret, af Christoffer Sehesteds våben. Både papir og blæk har været af prima kvalitet, og teksten fremtræder idag klar og let læselig. Protokollen er første gang taget i brug mandag den 1. juli 1667 efter Hans Excellence Rigens Marskals skriftlige ordre, og det sidst refererede retsmøde har fundet sted mandag den 7. februar 1670, to dage

før Frederik III.s død. Protokollen er ikke skrevet ud. Det er nærliggende at formode, at man i forbindelse med tronskiftet har anlagt en ny protokol, men hverken denne eller de efterfølgende er bevaret. Efter protokollens aflevering til landsarkivet, har man udarbejdet et personregister til protokollen, som er indført på protokollens sidste blade. Hvem der har udarbejdet dette register og hvornår lader sig ikke fastslå, men efter skriften at dømme må det stamme fra landsarkivets ældste periode.

Protokollen omfatter 190 håndskrevne foliosider, hvis man ser bort fra de udrevne blade. Det er således et ret overskueligt materiale, og protokollen burde faktisk udgives i sin helhed. Det vil ikke blive nogen voluminøs publikation, men det vil være både et betydningsfuldt kulturhistorisk og retshistorisk bidrag til Københavns ældre historie. Det vil navnlig blive en hovedkilde til belysning af domstolsvirksomhed i tiden forud for gennemførelsen af Chr. V.s Danske lov.

Hofretten holdt sine møder på slottet, men i hvilket lokale er ikke oplyst. Ved en bestemt lejlighed samledes retten i slotsfogdens kammer for at holde forhør over nogle arrestanter, der sad i fangehullerne på Blåtårn, og som senere skulle dømmes af retten. Da det specielt er noteret, at retten ved denne lejlighed mødtes i slotsfogdens kammer, har det nok været undtagelsen.

Retten trådte altid sammen efter skriftlig anmodning fra hofmarskallen. Man benyttede altid mandagen til retsdag, men man mødtes ikke hver mandag. Retten blev sat, når der var behov for det. Retsmøderne lededes af den faste præsident, og i perioden 1667-70 var det fodermarskal Chr. Viborg. Endvidere deltog et skiftende antal assessorer i rettens arbejde. Tallet kunne variere fra 7 til 2, og disse assessorer synes i hver enkelt tilfælde at være udpeget af hofmarskallen. I den periode, retsprotokollen dækker, har der været holdt ret 65 gange. I 1668 og 1669 holdtes ret henholdsvis 25 og 29 gange. Hertil kom 7 retsmøder i 1667 og 4 i perioden jan.-febr. 1670.

Da samtlige referater af retsmøderne indledes med, at det opregnes, hvem der beklæder retten, kan der gives helt dækkende oplysninger om dette specielle forhold. Det viser sig da, at det mest almindelige var, at retten blev administreret af præsidenten og 3-4 assessorer. Opstillet i skematisk form ser billedet således ud:

I 10 retsmøder medvirkede 2 assessorer				
I 24	»	»	3	»
I 18	»	»	4	»
I 10	»	»	5	»
I 2	»	»	6	»
I 1	»	»	7	»

Da assessorerne altid nævnes ved navn, kan man også fastslå, hvor ofte en bestemt hoffunktionær blev udpeget til at medvirke i retten.

I den her behandlede periode kan man se, at valget af assessorer er foretaget indenfor en ret begrænset kreds, ialt 10 personer. Går man i enkeltheder, viser det sig, at der er stor forskel på, hvor ofte man blev udpeget. Den såkaldte »enspænder« Nikolaj Cothenius deltog således i 57 af de afholdte 65 retsmøder, drabantfører Mathis Alsing noterer sig for 56 møder og hoftrumpeter Bertel Møller for 50 møder. De her nævnte 3 hoffunktioner var således i praksis rettens faste dommere ved siden af præsidenten.

Af de øvrige 7 udpegede assessorer ligger underskriver Anders Nielsen højest med 25 retsmøder. Sidste gang han medvirker er i november 1668. Da han ret regelmæssigt har været indkaldt i den foregående periode, kan man formode, at han enten er fratrådt sin stilling eller muligvis død. Den næste i rækken er vinskænken Johan Høyer, der har deltaget i 17 retsmøder, og umiddelbart efter ham kommer slotsfoged Johan Jæger med 16 retsmøder. De resterende hoffunktionærer har kun undtagelsesvist været indkaldt til deltagelse i rettens møder. Det drejer sig om hofkøkkenskriver Claus Sahn (5 retsmøder), bryghusskriver Johan Wulf og hofkammerer Lorentz Tuxen (hver 3 møder) og endelig hoffurer Bernt Sachs, der kun har deltaget i et enkelt retsmøde. Man ser således, at påbudet i missivet af 16. oktober 1656 kun delvis er fulgt, men dog på eet væsentligt punkt, hvad angår rettens præsident. Det var som allerede nævnt Chr. Viborg, der fungerede i denne periode. 28. maj 1672 beskikkedes han til byfoged i København og blev således leder af bytinget.⁴ Han døde i 1676.

Den aldeles overvejende del af de sager, der blev forelagt hofretten, var civile sager, og som regel drejede det sig om forskellige økonomiske mellemværender. Enten havde en person lånt en sum penge mod udstædelse af et gældsbevis eller mod pant, og han betalte ikke renter

og afdrag, eller også havde han eller hun modtaget varer, som der ikke blev erlagt betaling for. Der er ligeledes eksempler på, at man havde bestilt visse varer og betalt forskud, men leverancen udeblev. Den, der er fortrolig med de sager, der idag forelægges en civildommer i 1. instans, vil nikke genkendende til sagernes indhold, og den stadige gentagelse kan virke en kende monoton. Det kan heller ikke påstås, at der er nogen særlig eller nogen interessant juridisk problematik forbundet med disse mange inkassosager, men de giver dog flere interessante enkeltoplysninger om dagliglivet i København og de personer, som var knyttet til hoffet og Københavns slot. Ved en gennembladning af protokollen stifter man bekendtskab med et broget persongalleri. Ikke alle nævnte personer er lige interessante, men man nikker dog genkendende til enkelte, og der afsløres nye sider af deres personlighed.

En ofte tilbagevendende person i hofretten var hofslagter Niels Olsen, der foruden sit hofembede også beklædte stillingen som akcise- og konsumtionsforvalter på Christianshavn. Han afslører sig som en i økonomiske sager vidtløftig herre, og han må have været i besiddelse af ganske specielle evner til at overtale høj og lav til at yde sig kredit. Han var imidlertid en meget dårlig betaler, og adskillige søgte rettens assistance for at få deres penge. Kendelserne gik altid hofslagteren imod, men hvad betød det, når det skyldige alligevel ikke kunne bringes til veje. I enkelte tilfælde forsøgte man en udlægsforretning på skyldnerens bopæl, men her var ingen værdier at hente. Som regel undlod hofslagteren personlig at møde i retten, og han benyttede sig heller ikke af prokurator. I visse sager lod han møde ved sin kone, men heller ikke hun kunne tilfredsstille de mange kreditorer.

For at give et indtryk af hofslagterens forskellige kreditorer skal i det følgende nævnes enkelte af de mange retssager. Hvis man vil slå sagerne efter, finder man dem nemt gennem det ovenfor nævnte personregister.

I 1667 sagsøgte generalløjtnant Hans Ahlefeldt hofslagteren for betaling af 1500 rdl. for levering af 100 øksne i henhold til en kontrakt af 3. april 1667, og samme måned indstævnedes storkøbmanden Gabriel Marselis ham til betaling af 450 rdl for levering af 30 stude, 10 øksne og nogle får. De leverede varer er formodentlig blevet anvendt i det kgl. køkken, men slagteren betalte ikke. Året efter stæv-

nede en anden fremtrædende embedsmand hofslagteren til betaling af 1273 rdl. i henhold til et udstedt gældsbrief. Det var denne gang selveste oversekretæren i Danske kancelli Erik Krag, der havde fået penge i klemme hos hofslagteren. Også andre store kreditorer meldte sig. Således dømtes han i 1667 til at betale Mette, enke efter Johan Grimberg, 2300 rdl. og Anders Goutzow 1100 rdl. Året efter fik Erik Lauritzen dom over hofslagteren, der skyldte ham 550 rdl., og i 1669 henvendte Margrethe, enke efter Lyder Stifken, sig til hofretten for at få et lån til hofslagteren på 3.700 rdl. tilbagebetalt. Her er kun nævnt de store kreditorer. Der fandtes også adskillige mindre, der havde været letsindige nok til at låne hofslagteren penge.

Også som konsumtionsforvalter var det nødvendigt at drage hofslagteren til ansvar ved rettens hjælp. Hans underordnede betjente havde lønning til gode, og selv de kommunale myndigheder på Christianshavn måtte gå til retten for at få Niels Olsen til at rykke ud med henved to års skyldige, men ikke betalte afgifter. En endnu alvorligere sag var det, da man i 1667 faktisk dømte Niels Olsen for ikke at have anvendt de normerede trykte stempelberigtigede akcisesedler, hvorved han havde unddraget staten betydelige beløb. Retten statuerede, at han havde handlet i strid med bestemmelserne, men iøvrigt syntes denne forseelse ikke at have haft konsekvenser for den anklagede. Til de mere kuriøse sager i forbindelse med Niels Olsen hører også, at man måtte søge rettens bistand til at indkræve den del af konsumtionsafgifterne, som skulle betale pension til den kgl. jordemoder. Disse kvartalsvise udbetalinger søgte den vidtløftige Niels Olsen ligeledes at sno sig fra, sandsynligvis fordi kassen til stadighed var tom.

Af kendte personer fra datiden, som figurerer i hofrettens protokol skal nævnes følgende. I 1667 indstævnedes generaladmiral Cort Adeler den kendte københavnske købmand Jonas Jensen Trellund til at møde i hofretten, da han ikke havde betalt et lån på 4.990 rdl. i henhold til et gældsbrief af 22. sept. 1666.⁵ Trellund havde en årrække administreret en række handelsprivilegier på Island. Desuden havde han igangsat visse fabrikationer og også oprettet et skibsbyggeri på Christianshavn. Han regnedes for en meget velhavende mand, men i det lange løb kunne han ikke klare sine forpligtelser, og i 1669 gik han fallit og måtte flygte fra København. Cort Adalers retssag mod Trellund viser, at det allerede var galt fat med Trellunds økonomiske

situation to år før fallitten. Hofretten afsagde imidlertid ikke dom i denne retssag, da retten ikke kunne godkende, at den var værneting for Trelund.

En anden kendt person, der indstævnedes for hofretten, var den i 1663 afsatte og året efter dømte fhv. generalfiskal Søren Kornerup.⁶ Han optræder som sagsøgt i to sager dels i 1668, hvor Else, enke efter Johan Ludwig, kræver ham for 32 sldr dels i 1669, hvor han dømmes til at betale borgmester Hans Jørgensens hustru Kirstine, enke efter Thor Andersen, 95 rdl. Den første sag synes at være forliget ved rettens mellemkomst.

Et par af tidens berømte kunstnere møder man ligeledes i hofretten. I 1669 sagsøgte Frederik Stipper hofmaleren Michael van Haven for betaling af 31½ rdl., samtidig med at han forlangte, at maleren skulle levere 2 »Ovaler« og fire »store støcher contrafejer« for det akkorderede beløb af 190 rdl.⁷ Af denne sum havde sagsøgeren som forskud allerede betalt 15 dukater. Van Haven blev dømt til inden 6 uger at levere de lovede 6 malerier. Han skulle da modtage de akkorderede 190 rdl. med fradrag af de 15 dukater og de 31½ rdl. Nogle måneder senere var Michael van Haven påny i retten. Dennes gang drejede det sig om et økonomisk mellemværende mellem van Haven og diplomaten Simon de Petkum i anledning af to små malerier af Frederik III og Sofie Amalie.⁸ Også en anden af tidens kendte kunstnere optrådte i retten, nemlig Karel van Mander, der i 1667 indstævnedes Cathrine, enke efter Elias Biner, i anledning formodentlig af et økonomisk mellemværende.⁹ Enken svarede med en kontrastævning, hvorefter retten henviste sagen til forligsbehandling mellem 4 mænd.

Der optræder i det hele taget ikke få enker i retten som sagsøgere, og i de fleste tilfælde har de måttet søge rettens assistance for at få skyldige renter og afdrag betalt. På et tidspunkt, hvor banker og sparekasser var ukendte begreber, har velbeslåede enker været efterspurgt. En sådan pengeudlånende enke var Kirsten Hansdatter, enke efter den kendte Århusbisp Morten Madsen.¹⁰ Hun levede sine sidste år i København. En sag af en vis kulturhistorisk interesse er retssagen mellem auktionsdirektør Caspar Rolluf og boghandler Daniel Paulli.¹¹ Den sidstnævnte blev sagsøgt til betaling af ca. 399 rdl. for bøger, han havde købt på en auktion efter boghandler Joachim Moltke. Paulli blev desuden sigtet for at have udslettet et beløb af 102 rdl. i auktions-

protokollen og for ud for andre bøger at have skrevet »defect«. Han blev dømt til at betale de 399 rdl., medens hofretten afviste de øvrige anklagepunkter som retten uvedkommende.

En systematisk gennemgang af de behandlede gældssager, som ikke skal forsøges her, vil utvivlsomt kunne give et mere nuanceret billede af, hvad det var for personer, der lånte penge, og af hvem og på hvilke betingelser. Enkelte gældssager viser ligeledes, at retten skred ind, når man anså rentesatsen for ubillig. Det var tilfældet i en sag mellem kapellanen ved Nikolaj kirke Jens Christensen og drabanten Claus Holst, der havde ydet kapellanens kone et lån. Holst blev dømt for at have taget for meget i rente og desuden dømt til at udlevere de modtagne panter (et guldarmbånd og et diamantsmykke), da han havde ydet lånet uden mandens vidende og vilje. Retten statuerede også, at den uheldige kreditor ikke kunne gøre krav på det lånte beløb eller renterne hos kapellanen.

Endnu en gældssag skal omtales, fordi den fik en meget ubehagelig udgang for den sagsøgte, årsknægt Jacob Jensen. Sagen begyndte som en almindelig gældssag, men sagsøgte nægtede at skylde noget og aflagde ed herpå. Sagsøgeren kunne imidlertid bevise sin ret og foruden at skulle betale det skyldige beløb tilbage fik den arme årsknægt 3 nætter i jern i tårnet (Blåtårn) og i 3 dage at gå i den spanske kappe på Københavns slot.

Langt de fleste sager, der blev behandlet, var som omtalt gældssager, men der er også eksempler på, at man har benyttet protokollen til at afgive erklæringer om arveafkald og til at tinglæse skøder og pantebreve i fast ejendom. Der er ligeledes behandlet enkelte kriminelle sager, men deres antal er ikke stort. Forklaringen på dette forhold er nok den, at i hvert fald alle kriminelle sager, hvor slottets militære besætning var indblandet, har været henvist til behandling ved de særlige militærdomstole.

Den mest celebre sag, som hofretten fik forelagt i den her behandlede periode, var retssagen mod kgl. kammertjener Jacob Petersen, den sag der gav anledning til, at man udskar en del af protokollens blade.¹²

Jacob Petersen, der var født i Rendsborg i 1622, var i sin ungdom i skrædderlære og tjente derefter en årrække som kammertjener hos den senere storkansler Frederik Ahlefeldt til Søgård. Han ledsagede denne på adskillige rejser i Europa i årene 1647-53. Da Ahlefeldt i

1653 blev udnævnt til overskænk, fulgte Jacob Petersen med til København, og i hvert fald fra 1655 beklædte han stillingen som kongens kammertjener. Han siges at have været et faktotum både i garderobe-anliggender, og når det gjaldt arrangementer af fester.

Han var imidlertid ikke en helt almindelig kammertjener. Det lykkedes ham med årene at blive en betroet medarbejder både hos Frederik III og måske nok mest hos dronning Sofie Amalie. Han ydede kongen forskellige tjenester, fx medvirkede han ved optagelsen af et lån i Lübeck og udrustning af en kaper under krigen med Sverige. Han varetog ligeledes inspektionen ved den lille dyrehave i Frederiksborg, og han bistod dronningen med byggearbejder på Dronningborg og Prinsessernes gård på Frederiksberg. Som påskønnelse for disse mange tjenester fik han ejendommen Østrup ved Esrom sø, ligesom han også erhvervede ejendomme i København. I 1663 fik han skøde på den lille dyrehave ved Ibstrup (det nuværende Charlottenlund) med bevilling til at holde værtshus og diverse forlystelsesetablissementer. Senere overtog han Reberbanen uden for Østerport og forsøgte ligeledes at opnå en monopolstilling på rebslagning, sejlmageri og ankersmedning for København, Christianshavn og Island, men det satte statskollegiet sig imod.

Den foretagsomme kammertjener spillede desuden en betydelig politisk rolle i årene efter enevældens indførelse i 1660. Han sluttede sig nært til dronningens parti og til Hannibal Sehested og kom herved i modsætningsforhold til kongens erklærede yndling Christoffer Gabel. Da denne i august 1664 blev udnævnt til gehejmeråd og statholder i København, følte Jacob Petersen jorden brænde under sig. Under påskud af at en rejse var nødvendig af hensyn til hans helbred, forlod han i efteråret 1664 København. Han søgte tilflugt hos dronningens brødre, hertugerne af Braunschweig, og tog senere ophold i Haag. I de følgende år søgte han gennem dronningen at blive taget til nåde igen, men det mislykkedes. Han besluttede derfor at blive i Holland, hvor det lidt efter lidt lykkedes ham at skaffe sig en betrygget økonomisk stilling. I 1669 giftede han sig med Catharina Bicker, der var enke efter den i 1667 afdøde kammersekretær i Tyske cancelli Chr. Ditlev Testmann, der var en nær ven af Frederik Ahlefeldt.

Ægteskabet med Catharina Bicker viser, at Jacob Petersen må have opretholdt en vis forbindelse med sine gamle indflydelsesrige venner i

København, og han har nok stadig arbejdet for at kunne vende tilbage. Christoffer Gabel var imidlertid ikke interesseret i at gense den tidligere kammertjener i København, og det er sikkert ham, der har foranlediget, at man besluttede at rejse tiltale mod Jacob Petersen, fordi han uden formelig afsked og i strid med sin pligt overfor majestæten havde taget ophold i udlandet.

Generalfiskalen Christen Pedersen fik nu ordre til at udtage stævning mod den fraværende, og man satte sig i forbindelse med kongens kommissær i Amsterdam George Høyer for, at han kunne foranledige, at stævningen blev forkyndt for Jacob Petersen. Man forhandlede med forskellige notarer og andre myndigheder i Holland, og trods mange juridiske krumspring, ser det ud til, at det lykkedes at få stævningen forkyndt. For det tilfælde, at Jacob Petersen skulle beslutte sig til at indfinde sig personlig i retten, udgik der 19. juni og 31. juli 1669 ordrer til de militære myndigheder på Fyn, underskrevet af Frederik III, og gående ud på, at man skulle arrestere Jacob Petersen, hvis han passerede Fyn, og anbringe ham i et passende kammer på Nyborg slot.¹³ Men Jacob Petersen kom ikke.

Sagen gik herefter sin normale gang. Generalfiskalen henvendte sig til rigsmarskal Johan Christoph v. Kørbitz 19. okt. 1669 og meddelte ham, at han på kongens vegne ønskede at indstævne fhv. kammertjener Jacob Petersen for hofretten. Kørbitz forelagde generalfiskalens skrivelse for kongen, der allerede dagen efter underskrev den fornødne ordre om sagsanlæg, samtidig med, at kongen udpegede de dommere, der skulle afgøre sagen. Det var foruden fodermarskallen Chr. Viborg følgende 7 hofbetjente: slotsfoged Johan Jäger, hofmønsterskriver Lorentz Tuxen, køkkenskriver Claus Sahn, hoffurer Bernt Suhr, vinskænk Johan Høyer, bryggerskriver Johan Wulf og drabantfører Mathis Alsing. Alene udnævnelsen af disse 7 ret fremtrædende hoffunktioner vidner om, hvilken betydning man tillagde denne sag. Det synes også ganske ekstraordinært, at man fik kongen til formelt at beskikke rettens assessorer. Kørbitz ekspederede omgående den kgl. ordre videre til generalfiskalen, og mandag d. 25. okt. 1669 trådte hofretten sammen for dels at modtage en kopi af stævningen dels det af generalfiskalen udarbejdede anklageskrift.¹⁴

I dette indlæg gjorde generalfiskalen indledningsvis opmærksom på, at kammertjener Jacob Petersen havde handlet imod sin skyldige

ed og pligt overfor kongen ved på 5. år at opholde sig udenfor kongens riger og lande og unddrage sig de pligter, han var kongen skyldig, som ansat i »Hans Majestæts Kammer«. Endvidere har han uden kgl. afsked og »forlof« dristet sig til at nedsætte sig i Holland, tilforhandle sig et kanonikat ved Utrecht og gifte sig i Amsterdam. Hermed har han ikke alene brudt sin skyldige ed og pligt overfor kongen, men også ved dette usømmelige og utilbørlige forhold givet andre af kongens tjenere ved hoffet et meget ondt og forargeligt eksempel. Da han ikke har søgt tilbørlig afsked fra kongens tjeneste, så bør han straffes for denne forseelse, og generalfiskalen nedlægger påstand om straf i henhold til gårdsrettens 32. kapitel, idet han samtidig indstiller, at alt hans gods i Danmark konfiskeres.¹⁵

Under sagens behandling forsøgte den hollandske resident i København Jacob le Maire at intervenere ved at anmode om kopi af de for retten forelagte dokumenter. Herimod protesterede generalfiskalen, efterat residenten måtte indrømme, at han ikke var istand til at fremlægge nogen skriftlig fuldmagt fra anklagede. Hvad der videre er sket i sagen, lader sig ikke belyse, da de pågældende sider i protokollen er makuleret. Retten optog derefter sagen til doms, og dommen blev afsagt 22. nov. 1669. Man fulgte generalfiskalens påstand om, at anklagede havde brudt sin ed og pligt overfor kongen og givet sine medtjenere et dårligt eksempel. For »slig grov formastelse« dømte retten ham skyldig i henhold til gårdsrettens 32. kapitel, der fastsatte, at »drager nogen Svend, som haver annammet sin husbondes klædning og penninge, fra sin husbonde . . . da skal han være æreløs derfor.« Retten fandt ligeledes, at Jacob Petersen havde forbrudt sig ved ikke efter modtagen stævning at møde for retten og ved at gøre vanskeligheder ved stævningens forkyndelse. Han havde herved krænket lands lov og ret foruden hofretten. For denne forseelse fandt man, at han havde overtrådt gårdsrettens kapitel 46, hvorfor man idømte ham fredløs og æreløs. Samtidig fradømte man ham alt hans gods, der skulle konfiskeres til fordel for kongen.

Selve den originale domsudfærdigelse med dommernes påtrykte signeter er bevaret. Det er et fornemt udstyret dokument udfærdiget på stemplet papir, skrevet med en tydelig skriverhånd og med benyttelse af alle de kruseduller, der nu engang blev anvendt, når et så vigtigt dokument skulle udfærdiges. Dommen indeholder en beskrivelse

af sagens gang, og den gengiver in extenso alle de dokumenter, der blev produceret, også den omstændelige brevveksling med de hollandske notarer, dog i dansk oversættelse. Ialt fylder dommen 26 håndskrevne foliosider.

Gabel havde således fået sin politiske modstander dømt både fredløs og æreløs, men længe kom han ikke til at nyde sin triumf. 9. februar 1670 døde Frederik III på Københavns slot, og 18. april 1670 blev Gabel tvunget til at søge sin afsked. De nye magthavere Frederik Ahlefeldt (Jacob Petersens gamle arbejdsgiver), Ulrik Frederik Gyldenløve og Peter Schumacher frygtede ikke Jacob Petersen, og de udvirkede ret omgående, at dommen over Jacob Petersen blev annulleret, og at han igen kunne nyde indtægterne af sin ejendom. Ved den afsagte dom ligger 4 originalbreve fra Jacob Petersen til den nye konge Christian V. Det 1., der er dateret Haag 18. marts 1670, er åbenbart skrevet umiddelbart efter, at dødsbudskabet fra København er indløbet, og Jacob Petersen afsender sin allerærbødigste kondolenceskrivelse. Kort derefter blev dommen annulleret, og de pågældende sider udskåret af retsprotokollen. Det kan ikke være foretaget af Frederik III, således som det er anført i overleveringsforretningen til Finn Magnussen i 1829, men det er sket efter tronskiftet i februar 1670. Man kan ikke lade være med at undre sig over den noget håndfaste måde, hvorpå man har annulleret en dom, så meget mere som den originale domsudfærdigelse er blevet skånet. Man kommer umiddelbart til at tænke på, hvorledes man med en pennekniv sønderskar Frederik III.s originale underskrift på håndfæstningen i 1648, da den i 1660 efter enevældens indførelse blev ham tilbageleveret. Såvidt vides, er dommen over Jacob Petersen den eneste originalt udfærdigede dom, afsat af den gamle hofret, som er bevaret til nutiden, og man kan kun glæde sig over, at man som prøve på en domsudskrift fra denne tidlige periode har en dom i en virkelig celeber sag. Den gamle retsprotokol fra 1667-70 og domsudskriften over Jacob Petersen er betydningsfuld og ærværdige minder om gammel retshåndhævelse på Københavns slot.

I 1681 blev den gamle hofret omdannet, idet man nu fik to uafhængige domstole, kaldet henholdsvis hofretten og borgretten. Hofretten var værneting for kgl. embedsmænd, der var optaget i rangforordningen, medens borgretten fungerede som værneting for de hoffunktio-

nærer, der ikke var optaget i rangen. Disse domstole fungerede indtil 1771, da J. F. Struensee gennemførte en omfattende modernisering og centralisering af de mange selvstændige københavnske domstole. For fremtiden skulle der kun eksistere een underret i København, kaldet Hof- og stadsretten. Heller ikke fra den nyetablerede hofret i København i 1681 er der bevaret meget arkivalisk materiale, der belyser rettens dømmende virksomhed. Retsprotokollen fra 1667-70 forbliver derfor et unikum.

HENVISNINGER OG NOTER

Ved udarbejdelsen af nærværende afhandling har jeg modtaget værdifuld støtte af amanuensis, cand. jur. *Erik Reitzel-Nielsen*, for hvilken jeg hermed takker.

1. Om de gamle gårdsretter og deres funktion, se Poul Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, 1940 s. 524 f.
2. Missivet af 16. okt. 1656 er aftrykt i V. A. Secher: Forordninger, recesser og andre kgl. breve Danmarks lovgivning vedk. 1558-1660. VIII, 1918 s. 298-99.
3. Rigsarkivets hovedregistrant (Thorkekin), bd. 10, s. 312.
4. Københavns Diplomatarium VI, 1884, s. 595. 1. maj 1675 får Peder Willumsen brev på at blive Viborgs efterfølger, og han bemyndiges til at træde til under Viborgs alderdom og svaghed. Se sammesteds s. 659.
5. Om Trellund, se Dansk Biografisk Leksikon XXIV, 1943 s. 244-45.
6. Om Søren Kornerup, se Dansk Biografisk Leksikon XIII, 1938 s. 151-53.
7. Om Michael v. Haven, se Dansk Biografisk Leksikon IX, 1936 s. 476-78.
8. Om Simon de Petkum, se Dansk Biografisk Leksikon XVIII, 1940 s. 288-89.
9. Om Karel van Mander, se Dansk Biografisk Leksikon XV, 1938 s. 271-72.
10. Om Morten Madsen, se Dansk Biografisk Leksikon XV, 1938 s. 172-73.
11. Om Daniel Paulli, se Dansk Biografisk Leksikon XVIII, 1940 s. 26-27.
12. Om Jacob Petersen, se Dansk Biografisk Leksikon XVIII, 1940 s. 219-21. Jfr. desuden A. D. Jørgensen: Peder Schumacher Griffenfeld I, 1893 s. 155-57 og 466-67.
13. De 3 originale kongebreve, dat. 19/6 og 31/7 1669 er vedlagt dommen over Jacob Petersen. Dommen ligger i rigsarkivet i den samling, der benævnes: Domme, tingsvidner, forligelser, forpligtelser nr. 143 a og b. Jfr. Kr. Erslev: Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, 1923, s. 15. En fotokopi af dommen findes nu i den gl. hofrets arkiv i det sjællandske landsarkiv.
14. Hele forhistorien til sagens gang fremgår af dommen af 22. november 1669, se note 13.
15. Der henvises til Frederik II.s såkaldte gårdsret af 9. maj 1562, aftrykt in extenso i V. A. Secher: Forordninger, recesser og andre kgl. breve Danmarks lovgivning vedk. 1558-1660, I, 1887-88 s. 184-98.

KØBENHAVNSKE ÅGERKARLE I 1790'ERNE

AF SIGURD JENSEN

I året 1790 fandt ledelsen for Assistentshuset, der på det tidspunkt administreredes sammen med Søkvæsthuset, som fik sine midler ved Assistentshusets aktivitet, at der måtte gøres noget ved den ulovlige udlånsvirksomhed, der på den tid foregik rundt omkring i København. Der var indkommet en række klager, og der var grund til at formode, at de kun svarede til en del af de ulovligheder, der gik i svang på dette område. Danske Kancelli besluttede, at sagen skulle behandles af en speciel kongelig kommission,¹ og den kom til at bestå af to assessorer fra hof- og stadsretten, Diderich Sechman Fleischer og Andreas Biørn Rothe, sidstnævnte en ung mand på under 30, et af rettens mest energiske medlemmer. Kommissionen blev nedsat den 22. oktober 1790, og på det tidspunkt forelå der 15 »særskilte angivelser«, men man var klar over, at der ville komme flere.

Fleischer og Rothe gik en hård tid i møde. Nye anklager kom til, og de enkelte sager rummede så mange detaljer, påstande, benægtelser, modanklager osv. at arbejdsbyrden blev overordentlig stor, og tiden trak ud. En del angivelser blev henlagt som ubevislige, og man sluttede med at rejse anklage mod 20 personer (i nogle tilfælde inklusive de pågældendes ægtefæller). Anklageskrifterne omfattede i alt 194 enkeltforhold, idet dog anklageren i en række tilfælde tillige pointerede, at det fremdragne efter hans opfattelse kun var en brøkdæl af den pågældendes forseelser.

Den først anklagede, og den, der nåede op på det største antal enkeltforhold var lotterikollektør Christen Dyhr. Sagen mod ham var rejst af kirurgerne Nicolai Christopher Kock og Christian Krone samt lysestøber Christopher From, og den personkonstellation er naturligvis ikke tilfældig. Når Assistentshuset generedes i sin næring, gik det ud over Søkvæsthuset, der bl.a. fungerede som søetatens hospital, og dermed over det kirurgiske fagområde. Den lille lysestøber har vel været en »kunde« hos udlånerne, som de to kirurger har gjort brug af.

En del af de anklagede betegnes som »jøder«. Det drejer sig om 10 eller præcis halvdelen. Denne symmetri kan måske give anledning

til en fornemmelse af, at tallet ikke er helt tilfældigt, og denne fornemmelse forstærkes af, at påfaldende mange af jøderne kun anklages for ganske få ulovligheder. Af enkeltforholdene fordeler de 194 sig med 48 på jøder og 146 på ikke-jøder. Har der været kræfter, der ønskede, at jøderne i al fald skulle være lige så kompromitterede som ikke-jøderne?

Det er i den forbindelse værd at bemærke en artikel af lægen Johann Clemens Tode i tidsskriftet »Iris« for januar 1791.² Den velmenende, men noget naive læge beskæftiger sig heri indgående med de pantelånere, der virker ved siden af Assistentshuset, og han omtaler konsekvent disse folk som »jøderne«. Det er velkendt, at mange jøder drev udlånsforretninger, også den foreliggende sag viser dette, ligesom den utvetydigt afslører, at mange af disse jøder tog ulovlige renter. Men det er ligesom ikke gået op for Tode, at også mange ikke-jøder var indblandet.

At der på dette forretningsområde har hersket en skarp konkurrence, er utvivlsomt. Man bemærker, at Christen Dyhr, da han var stillet under anklage, er vældig emsig med at anklage andre, især jøder.

Jødeelementet i det københavnske samfund havde gjort sig stærkt gældende i de foregående år. Der var 1787 ca. 1500 jøder i byen (hvis samlede folketal var godt 90.000). 30 år tidligere havde der kun været ca. 650.³ Jøder ejede ansete handelshuse, var silke- og klædekræmmere, vekselmæglere, skibsmæglere, fabrikanter, boghandlere etc. Indenfor håndværket voksede deres antal, og mange erhvervede huse.⁴ I 1787 løste 11 jøder borgerskab, 1788 var tallet 13, men i de to følgende år drejede det sig kun om henholdsvis 6 og 7.⁵ Netop i disse år påkaldte de københavnske jøder sig iøvrigt en vis opmærksomhed ved deres indbyrdes stridigheder.⁶

Ågersagen fra 1790'ernes første år er for lille en sag til, at man kan bruge den som dokumentation for jødeforfølgelser, men den rummer nu nok en tendens. Senere (1813, 1819 og 1830) skulle der blive tale om helt anderledes kraftige reaktioner.

Lotterikollektør Christen Dyhr var nr. 1 i rækken, hvad antallet af enkeltforhold angik. Det blev til 68. Nr. 2 var også en ikke-jøde, en skrædder ved navn Johan Bruun, der tegnede sig for 51 enkeltforhold. Først nr. 3 i rækken (med 18 forhold) er en jøde, Heimann Lazarus.

Ingen af de ti anklagede jøder betegnes i anklageskriftet med nogen

egentlig stillingsbetegnelse – det blev først i 1813 påbudt, at beken- dere af den mosaiske religion, som havde borgerlig stilling, i officielle skrivelser, som ikke angik religion, skulle benævnes efter deres borger- lige stilling og ikke efter deres religion. Af sagens akter kan bl.a. ses, at en af de anklagede, Arie Erfeldt,⁷ var en slags tandlæge. De ti anklagede ikke-jøder fordeler sig således erhvervsmæssigt: to lotteri- kollectører, to værtshusholdere, en billardholder, en skrædder, en tehandler, en afskediget auditør og to husmødre. Blandt de sager, der afvistes, nævnes specielt tre rejst mod jøder, alle rejst af Christian Dyhr, og en mod en juvelersvend, rejst af en jøde, som ikke selv var blandt de anklagede.

Først adskillige måneder efter at kommissionen var nedsat havde man så klart et overblik, at man kunne begynde at udfærdige anklage- skrifter. Det første var færdigt 31. oktober 1791, det sidste 4. juni 1792. Derefter kom turen til forsvaret, og tiden gik. Hen på efteråret 1792 blev kancelliet uroligt. Sagen var nemlig ikke blot ubehagelig for de anklagede, men også for de uskyldige låntagere, idet de pantsatte genstande var taget i forvaring af myndighederne. Den 9. november 1792 udstedtes derfor en kongelig resolution til kommissionen om, at den måtte have lov til at afsige dom i hver enkelt sag for sig, efter- hånden som parterne indlod deres sag til doms, når bare det skete hurtigst muligt.

Der blev altså ikke afsagt nogen samlet dom i denne store sag. Det er måske grunden til, at der ingen domsakter findes ved kommissions- arkivet. Det er beklageligt, at vi ikke kan få at vide, hvordan det endte, men vi tør nok regne med, at de bødestraffe, anklageren kræ- vede – videre gik man ikke – i de fleste tilfælde er blevet idømt, lige- som man nok må regne med, at bøderne, som ved tidligere lejlig- heder,⁸ helt eller delvis er blevet eftergivet de dømte.

At dommene mangler, forringer naturligvis kommissionsakternes historiske kildeværdi noget. Men da både aktorater, defensorater og vidneudsagn er bevaret, er kommissionsmaterialet alligevel anvende- ligt til at belyse en række forhold.

Hvad det vigtige spørgsmål renterne angår, er der – naturligvis – et svælg mellem angivernes og de sagsøgte forklaringer. Klarere bli- ver sagen ikke af, at en tredje part ofte er indblandet. Mange kviede sig nemlig ved selv at gå til pantelåner, eller vidste simpelthen ikke

hvor de kunne finde en. De kvinder og mænd, som stillede sig til disposition i sådanne tilfælde, var ofte professionelle mellemmand, og adskillige af dem virker noget blakkede.

Vi giver ordet til en af de anklagede, lotterikollektør Conrad Christian Grønbech:

»I Kone ved navn Helvig eller Wallendorfs Enke som i en Tiid af et par Aars Tiid (den Tiid) bestandig spillede i Tall lotteriet hos mig, sadte mig ofte pandt for lotterie Sedler, og ofte naar hun var i Trang for Penge kom hun løbende med noget Tøy, hvorpaa ieg undertiiden formedelst hendes idelige plagen, laante hende nogle penge, da hun immer foregav at det tilhørte hende selv eller hendes Sviiger Søn. Aldrig toeg ieg nogen Skilling i Rentte af hende, uden en eniste gang, hvilket ieg og for Commissionen har tilstaaed, at bemeldte Helvig hafde laant, ieg erindrer nu icke hvormeget, at hun da paa-nødte mig om det var 4 eller 6 sk., med de ord. Det er en Hore som tilhørte Tøyet, og hafde afvigte Natt tient gode penge. Strax ieg hørte at bemeldte Tøy icke tilhørte Helvig selv eller hendes Sviger Søn, sagde ieg hende reent ud, at ieg aldrig meere laantte hende noget, hvilket ieg icke heller siden gjorde, hvorover hun blev vreed, og kom icke meere i mit Huus, da jeg ey vilde laane hende penge. – Da nu Commissionen var sadt blev alle gamle Kierlinger af den Meening, at naar de angav nogle som hafde pændter, saa fik de derfor Douceurer, og Deres Tøy for intet, derfor bemeldte Helvig som var en uven af mig, overlagde med nogle andre af same Tænkemaade som hun at de ville angive mig for at have laant paa pandt og taget u-lovlig Rentte« Han giver Helvig det skudsmål, at hun er fordrukken, uden religion, »snart vanvittig og af den Caracteer, at hun for et glas brændeviin gjerne gjør Eed paa Ting hun aldrig har seet eller hørt«. Han fortsætter: » . . . hvad kand ieg for at Helvig har taget 8 sk. i Rentte af de stackels Mennsker der har betroed hende deres Tøy at laane penge paa, skal hun ved sin falske Eed føre en brav borger i Omstændigheder«. ⁹

Vi lider med den brave borger, men undrer os alligevel over, at en forstandig mand – og lotterikollektørerne kunne ikke være blåøjede, om de skulle overleve i faget¹⁰ – har været så længe om at gennemskue Helvig. Men iøvrigt var »de gamle Kierlinger« i deres gode ret. Forordningen af 29. juni 1753 paragraf 9 bestemte, at den kredi-

tor, som udlånte penge mod højere rente end den lovtilladte, d.v.s. 4 pct. p.a., skulle bøde lige så meget til Søkvæsthuset, som han havde udlånt, og den, der angav noget sådant og beviste det, skulle ikke alene have sit pant tilbage uden at tilbagebetale lånet, men skulle derudover »nyde« $\frac{1}{3}$ af de bøder, kreditor skulle udrede.

Mellemændene har naturligvis ikke virket gratis. Om betalingen så er erlagt af låntageren, pantelåneren eller dem begge, vil ikke kunne opklares fuldt ud, og Grønbechs mistanke om, at en del af lånebeløbet under vejs mellem pantelåner og låntager forvildede sig ned i mellemmandens lommer, tør næppe afvises.

Efter anklagerne var 2 sk. pr. mark pr. måned, d.v.s. 150 pct. p.a., den almindelige renteydelse, idet dog enkelte pantelånere »nøjedes« med 75-100 pct. p.a. De anklagede hævdede ofte, at de slet intet tog i rente (de ydede simpelthen lånene »for at gøre deres ulykkelige medmennesker en tjeneste«). Den hovedanklagede Christen Dyhr indrømmede, at han i visse tilfælde havde taget 1-1½ sk. pr. daler pr. måned,¹¹ hvad der i al fald var mere end den lovlige maksimalrente (4 pct.) men nogenlunde det samme som den højere rente, det var tilladt Assistentshuset at tage (18 pct.).¹² Et vidne hævdede, at han til Dyhr havde betalt 1 sk. pr. mark den første måned og derefter et beløb »efter skøn«, men i al fald ikke af et omfang svarende til 1 sk. pr. mark pr. måned.¹³ Et andet vidne (en soldaterkone) forklarede, at hun i rente betalte 1 sk. pr. mark. Ved indløsningen overlod han til hende selv, hvad hun derudover ville betale, og hun erindrer, at hun i et tilfælde, hvor pantet havde stået i tre fjerdingår, af et lån på 3-4 mark gav ham en slutbetaling på 4 skilling.¹⁴ En kvindelig mellemmand forklarede, at når hun kom med panter for andre, og lånet blev på 1 rd. eller derover, tog Dyhr ved pantsættelsen 1 sk. pr. mark. Var lånet mindre end 1 rd., tog Dyhr 1, 2, 3 eller 4 skilling i rente, »ligesom hun selv har syntes«. Stod pantet 6-8 uger betalte hun yderligere 4-6 skilling »ligesom hun syntes«. Det fremgår af vidneprotokollen, at hun har forklaret noget andet i politiretten, og det fremgår også, at hun, efter at sagen var rejst, har været medunderskriver af en henvendelse til kommissionen. Denne henvendelse nævnes også i forbindelse med andre vidneudsagn, og det ser ud til at dreje sig om en aktion til fordel for Dyhr, startet af mellemmand og andre.¹⁵

Den anden hovedanklagede skrædder Johannes Bruun hævdede, at

han aldrig havde taget over 4 pct.¹⁶ Vidnerne siger noget andet. Et sagde: Bruun tog 4-6 sk. af rigsdaleren pr. måned foruden et beløb, der udrededes ved lånets optagelse, og som ikke blev noteret nogetsteds.¹⁷ Et andet vidne havde pantsat et tombaksur om søndagen for 1 rd. Bruun fratrak straks 12 sk. Den nærmest følgende tirsdag blev uret indløst med 1 rd. og derefter pantsat på Assistentshuset for 16 mark. »Skrædder Bruun nægtede ikke ganske og aldeles«. ¹⁸ En korporal i hestgarden fortalte, at han havde pantsat forskellige ting til Bruun og ved pantsættelsen havde betalt 1 sk. pr. mark. Da han efter ca. 4 måneders forløb ville indløse tingene, forlangte Bruun 12 sk. pr. rigsdaler pr. måned. Det havde korporalen ikke været forberedt på. Han havde ikke penge nok og måtte lade panterne blive stående.¹⁹

Tehandler Henrich Egedius Nouvel, der var anklaget for 9 forhold, hævdede også, at han kun tog, hvad folk ville give ham, og at han end ikke fik 4 sk. af daleren.²⁰ Men vidnerne gik ham imod. Et sagde, at han tog 1 sk. pr. mark pr. måned (altså 75 pct. p.a.).²¹ Et andet havde lånt 4 rd. på et skørt. Da hun 4-5 måneder senere ville indløse skørtet, forlangte Nouvel 15 mark i rente.²² Men også vedrørende ham bringer en mellemmand uklarhed ind. En af dem, der rejste sagen mod Nouvel, var en Birthe Peersen Lyngge, som besværede sig over, at hun fik et mindre beløb udbetalt end det, der stod på sedlen ved tøjet. Men hun benyttede en kvinde ved navn Ingeborg Olsen som mellemmand, og denne kan jo have stukket lidt til sig under vejs.²³

Noget der var og er generende, når man vil trænge til bunds i sagen, er pantelånernes manglende regnskabsføring. De fleste nøjedes med at lægge en seddel ved pantet med angivelse af det udlånte beløb. Men det har naturligvis især været ubehageligt for låntagerne. De har ikke haft nogen ordentlig sikkerhed for, på hvilke vilkår de kunne få deres pant tilbage – om de overhovedet nåede at få det tilbage, inden pantelåneren solgte det.

Sådan gik det mægler Bøhme. Han havde pantsat forskellige ting til billardholder Niels Rosted for 15 rd. 2 mk. 8 sk., og parterne havde aftalt en rente på 4 sk. pr. rd. pr. måned. Men da Bøhme kom for at indløse panterne, havde Rosted dels nægtet at udlevere en del af dem, under foregivende af at de var solgt, dels fordret »ublue Renter«. ²⁴

En af pantelånerne, der kom under særlig hård anklage for at »for- komme og forbytte« panterne »ja endog aldeles nægte Pandtets Mod- tagelse« (altså: nægte at havde modtaget det) var fhv. auditør Jacob Hindrup.²⁵ Også værtshusholder Johan Jacob Møller blev anklaget for at have søgt at tilegne sig forskellige genstande, der var pantsat til ham af en matros og dennes hustru (et messingstrygejern, en guld- ring m.m.). Møller sagde, at han ikke erindrede, om han havde fået disse genstande.²⁶ Sagen er typisk. Roderi, uklarhed og direkte svindel m.h.t. panterne præger en masse af sagerne.

Tode skriver herom i den tidligere nævnte artikel, at låneren »var sluppen med langt taaleligere Renter, dersom Assistentshuset havde laant ham saa meget, at ingen Jøde ville laant ham mere paa Sedlen.« – Og han tilføjer, at assistentshusedlerne altid er sikre at låne penge på, thi »Pandtet er bleven vurderet; Pandtet staar sikkert; man veed, hvad der kan vindes paa, om end ingen Renter skulde blive betalte; hvi skulde en Jøde da tage i Betænkning at laane paa den?«²⁷

Pantelånerne var en broget skare. At der blandt dem var hele to lotterikollektører kan ikke undre. Spillegale personer, der ikke disponerede over de fornødne kontanter til indsats, deponerede værdis- genstande som sikkerhed for beløbet. Derfra og til at udvide virk- somheden med lidt regulær pantelånervirksomhed var der ikke så forfærdelig langt. Og en basiskapital havde kollektøren jo i den ind- komne betaling for lotterisedlerne, idet han først behøvede at afregne efter nogen tids forløb, og det var iøvrigt en kendt sag, at nogle kol- lektører var endog meget længe om at afregne.²⁸ Den hovedanklagede kollektør Dyhr, havde tillige en arv på 800 rd. at sætte i foreta- gendet.²⁹

To af udlånerne synes i særlig grad at have været farverige per- soner. Den ene var afskediget auditør Jacob Hindrup. Han var født ca. 1754, uddannet som jurist og havde en ganske kort tid været au- ditør ved et rytterregiment, men var (i 1782) blevet afskediget efter egen ansøgning. Han lagde ikke skjul på, at han gav sig af med ud- lånsforretninger, men at han, bortset fra enkelte tilfælde, skulle have nedværdiget sig til at udlåne mod håndpant, afviser han – tilsyneladende let fornærmet. Nej, han lånte normalt kun mod vekselobliga- tion.³⁰ – Det lagde ligesom sagen op i et højere plan.

Vi tror ham iøvrigt gerne. At bruge vekslere som gældsbeviser for at

omgå loven om maksimalrente havde været kendt siden middelalderen. I vekslen nævnes jo nemlig ikke nogen bestemt rente, men kun at et bestemt beløb skal betales til en bestemt tid.

Vi kan følge hans færd i tiden derefter, idet han ofte har haft anledning til at ulejlige myndighederne. 1803 fik han således en bøde for urigtigt at have udgivet sig for retsbetjent.³¹ I de følgende år fører han, med vekslende held, retssager om gældsbeviser³² og i 1808 måtte han et halvt år i tugthuset for »nogle urigtige Forhold med nogle fundne Assistentshussedler samt brugte fornærmelige Udtryk mod Politiet«. ³³

En endnu mere særpræget herre var Arie Erfeldt, der ganske vist kun anklagedes for 6 forhold, men som absolut placerede sig i toppen, hvad rentens højde angik. Han var portugisisk jøde og født i London. I en årrække havde han i forskellige lande, bl.a. Rusland og Sverige, prøvet lykken som tandlæge.³⁴ I 1783 dukkede han op i København og fik (i begyndelsen af 1784) en slags tandlægebevilling. Den gik dog ikke videre end til at være en tilladelse til tandrensning. Et forsøg på at blive hoftandlæge strandede, og et forsøg på at få en videregående bevilling til at behandle tænder og sælge medikamenter led samme skæbne.³⁵ Så slog han sig på pengeudlån, og selv om han fik fingrene lidt i klemme i den sag, vi her har beskæftiget os med, klarede han sig dog tilsyneladende pænt i tiden der fulgte. 1811 ser vi af skattemandtalslisten, at han boede i Gothersgade (Rosenborg kvarter nr. 128) og betalte hele fire portioner næringsskat, hvad der tyder på en solid økonomisk position. Han benævnes »Vexeleer«. ³⁶ I en lille sag, der var en udløber af pantelånersagen, og hvori der blev afsagt dom 26. august 1793, klarede han frisag. Ved den lejlighed kaldes han »fabriqueur«. ³⁷ Han havde nemlig i 1789 påtaget sig at anlægge en strømpefabrik. Den blev dog aldrig til noget. ³⁸ Københavns vejviser 1794 anfører navnet Erfeldt to gange (men det er sikkert samme mand) idet der dels nævnes »Erfeldt, Tandlæge, Slippen 208,« dels »Erfeldt, Strømpefabrikant, Hiørnet af Slippen og Gothersgade 199«. Ifølge skattemandtallet for samme år ³⁹ boede han i Rosenborg kvarter matr. nr. 199 i Gothersgade og benævnes »Erfeldt, Strømpe Fabr.«. Efterhånden ernærede han sig dog udelukkende som vekselerer. Han må have været kendt – og hadet – for han var en af dem, det gik hårdest ud over under jødefejden i 1819. Hans forret-

ning, der stadig lå på hjørnet af Slippen og Gothersgade, blev ødelagt og plyndret, og selv blev han udsat for grov korporlig overlast.⁴⁰ Han døde året efter (20. juli 1820).⁴¹

Men for at vende tilbage til ågersagen fra 1790'erne. Den viser, hvor skrøbeligt retsmaskineriet må have været, når en i sig selv så ringe sag har kunnet beslaglægge så mange kræfter og trække så længe ud, som tilfældet var. Sagen har derudover en svag, men ubehagelig dunst af antisemitisme, og endelig giver den et glimt af, hvor voldsomt de allersvagest stillede blev udnyttet af samfundets hajer.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Kommissionens arkiv findes i Landsarkivet for Sjæll. m.v. Kommissionsdomstole. Landsover- samt hof- og stadsretten. Det består af protokollerne A og B, i det følgende citeret A og B + sidetal, en pakke kladdeprotokoller samt en pakke dokumenter vedr. kommissionens nedsættelse, aktorater, breve m.v. Disse dokumenter er i det følgende citeret »Dok.« + henlæggelsesnummeret.
2. Maanedskriftet *Iris*, udg. af S. Poulsen. Januar 1791, 1 ff.
3. Kbhvns stadsarkiv. Carl Bruuns *Collectanea III*, 183 a. – Michael Hartvig, *Jøderne i Danmark i tiden 1600-1800* (1951) 198.
4. M. L. Nathanson, *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig København* (1860) 93 ff.
5. Kbh. stadsarkiv. Borgerskabsprot.
6. Julius Salomon og Josef Fischer, *Mindeskrift i Anledning af Hundredearsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814* (1914) 38 ff.
7. Dok. 34.
8. Carl Bruun, *Kjøbenhavn III* (1901) 168.
9. Dok. 18.
10. Om talлотteriet og dets kollektører se Carl Bruun, *anf. værk III* 367 ff, 618 ff og især 621.
11. A 17 f.
12. Jfr. *anf. art.* i *Iris* side 2 f.
13. A 60.
14. A 72 f.
15. A 77 f.
16. A 142.
17. A 141.
18. A 138 f.
19. A 200 ff.
20. A 172.
21. A 183.
22. A 185 f.
23. A 175.
24. Dok. 17.
25. Dok. 15.
26. Dok. 13.
27. *Anf. art.* s. 7.

28. Carl Bruun, anf. værk III, 621.
29. A 11.
30. Dok. 15.
31. LA, Sjæll. Hof- og stadsrettens domprot. 1802-05, 283.
32. Do. prot. 1804-06, 624 f samt do. do. 1805-07 (XV B) 643 f.
33. LA, Sjæll. Tugt-, rasp- og forbedringshusets mandtalsbog nr. 2, 1806-11, lb.-nr. 401, side 33. Henvi- sn. til Hof- og stadsrettens dom af 23-2-1808. J.H. løsladt 16-9-1808. — Om Hindrup se iøvrigt Falk-Jensen & Hjorth Nielsen, Candidati & examinati juris 1736-1936 II (1955) 180.
34. B 1241 ff.
35. Danske Tandlæger 1681-1930 v. H. Stürup I (1931) 31 ff. — For venlig hjælpsomhed takkes hr. *Arne Jeppsson*, Medicinsk-historisk museum.
36. Kbh. stadsark.
37. LA, Sjæll. Hof- og stadsrettens dom- bog 1791-94 (15) 584.
38. Da. Tandl. I, 34.
39. Kbh. stadsark.
40. Jødefeiden i Danmark. Dags-Tele- grafens Feuilleton (1869) 66 og 86 ff.
41. Jfr. note 38.

BIEDERMEIERKONCERT

TRÆK AF KONCERTLIVET I KØBENHAVN I ÅRENE 1839-41

AF ERIK RAFN

De voldsomme begivenheder i det første årti af 1800-tallet fik alvorlige økonomiske konsekvenser for landet, der kulminerede i den såkaldte statsbankerot i 1813. Imidlertid blev de danske pengeforhold forbavsende hurtigt bragt i orden, og i slutningen af 1820'erne var prisforholdene igen stabile. Der indtrådte nu en periode med rolige og velordnede forhold, som først blev afbrudt meget brat af det slesvig-holstenske oprør i 1848. I de tyske stater og det østrig-ungarske dobbeltmonarki fandt i disse år en tilsvarende rolig udvikling sted. Dette gav sig her såvel som der udtryk i en vis spidsborgerlig tilfredshed i livsførelsen. Denne periode har man senere kaldt *Biedermeiertiden*, en betegnelse, der i snævraste forstand dækker tidens møbelstil, der svarer til det, man her i landet kalder Christian VIII-stil, hvor den hidtil anvendte klassiske stil blev udstyret med en lidt tungere pragt, f.eks. ved anvendelse af indlagte træsorter og med tilbehør, såsom ure og lampetter i forgyldt bronze samt tunge krystallsekroner. I mere udvidet forstand omfatter Biedermeier-begrebet hele livsholdningen, herunder også moderne inden for klædedragt og forlystelser. Også musikken fik sin Biedermeiertid med udgangspunkt i de nyere italienske operaer, hvor Rossini med den rigt facetterede instrumentering af orkesteret og med sine krav til de medvirkende sangeres virtuositet helt havde brudt med klassicismens former. Inden for den symfoniske musik skete der en parallel udvikling, idet man ved instrumenteringen fandt helt nye udtryk for musikken, og sidst men ikke mindst må det nævnes, at de nu så moderne virtuosers salonprægede fortolkning inden for instrumentalmusikken i sig selv indeholdt et brud med den klassiske instrumentale kammermusik. Denne dobbeltheden inden for tiden mellem spidsborgerlighed og pragt er for øvrigt udmærket truffet i betegnelsen *Biedermeier*, der er en sammenstilling af *Biedermann*, spidsborger eller filister og *Bummelmeier*, som er deltager i det festlige søde liv.

Den faste kerne i musiklivet i København var i 1839 som hidtil

Det kongelige kapel, et også i international henseende fortrinligt orkester.¹ Dets opgaver var mangeartede, men hovedopgaven var naturligvis at medvirke ved teatrets opera- og balletforestillinger, ved syngestykker og vaudeviller samt til mellemaktmusikken ved teaterstykkerne. Til dette sidste havde man et righoldigt materiale af Haydns og Beethovens symfonier, men der blev da også benyttet en mere aktuel musik. Her ud over medvirkede medlemmerne af kapellet i større eller mindre grad ved de aftenunderholdninger, som ved privat foranstaltning afholdtes på teatret enten af dets egne kunstnere eller af tilreisende solister eller virtuoser. Endelig medvirkede kapellets medlemmer ved de musikalske aftenunderholdninger ved hoffet ikke alene på Christiansborg men også på slottene Sorgenfri og Frederiksberg. Ved hofstjenesten blev kapellet dog aflastet af regimentsmusikkens 2 faste orkestre, de såkaldte Hoboister, der i øvrigt i sommersæsonen gav søndagskoncerter i Kongens have (eller Rosenborg Have, som den den gang hed) og i Frederiksberg have. Når alt dette tages i betragtning må man vist indrømme, at staden København med sine ca. 120.000 indbyggere fra det offentlige side var særdeles godt betjent både med seriøs og med populær musik.

Til denne offentlige musik kom så den private. De private musikelskaber var sygnet hen allerede før 1820, men i Biedermeiertiden kom der nye initiativer. I 1836 stiftedes »Musikforeningen«, der særlig under Niels W. Gades og J. P. E. Hartmanns ledelse skulle få så stor betydning for dansk musikliv, og i 1840 stiftedes studentersangforeningen, der med det samme gjorde sig gældende ved et moderne repertoire omfattende både danske og udenlandske komponister bl.a. med den her i landet hidtil lidt forsømte Schubert. Endelig blev der – omend nu i noget mindre grad – spillet og sunget ved musikalske aftenselskaber. Det vil være naturligt i denne forbindelse at nævne de aktive komponister i København, der omfattede organist ved Frue kirke C. E. F. Weyse, kapellets leder J. F. Fröhlich, J. P. E. Hartmann og Weyses organistvikar Niels W. Gade. I en del tilfælde udførte disse komponister bestillingsarbejder, såsom musik til syngestykker, operaer, balletter og kantater – dels til kirkelige og dels til verdslige lejligheder f.eks. kongelige fødselsdage, formælinger, universitetets årsfester og lignende officielle højtidelige lejligheder.

Til hele den virksomhed, som udøvedes af lokale kunstnere, kom

så de koncerter, som blev givet af tilrejsende solister og virtuoser. Det er nævnt, at et af tidens karakteristiske træk var virtuoseriet. Nu må man huske, at romantikken stadig var i live og især inden for musikken var den levende. Den virak, som stod omkring de internationale virtuoser var dels præget af en romantisk begejstring for den geniale kunstner,² men den var også præget af en vis længsel hos den gode borger efter en afbrydelse af den monotone hverdag, det var således ikke helt tilfældigt, at Tivoli (fra 1843) med sine efterligninger af orientalsk pragt fik en så stor succes. Man lyttede til beretningerne om virtuoserens søde liv, f.eks. om Chopins forhold til George Sand og om Liszts bortførelse af grevinde d'Agoult, og man dannede myter, som virtuoserne af reklamemæssige grunde ikke gjorde noget for at udrydde, f.eks. om den diabolske Paganini, der skulle have erhvervet sine virtuose egenskaber ved en handel med fanden, en historie, som for resten medførte, at man havde store vanskeligheder ved at få ham begravet i indviet jord.

De første måneder af 1839 bragte ikke københavnerne de store musikbegivenheder, men det må da lige nævnes, at Mendelsohns ouverture til »En skærsommernatsdrøm«, blev spillet ved en koncert på Det kgl. teater den 12. februar. I maj kom – formodentlig på initiativ af arveprins Christian Frederik (senere Chr. VIII) – en neapolitansk tensorsanger »ridder« *de Ferrer* på besøg med koncert først ved hoffet og derefter i Frimurerlogen. Af lidt større interesse var den dansk-tyske pianist *H. R. Willmers* koncert den 12. maj på Det kgl. teater, hvor han sammen med medlemmer af kapellet under Fröhlich spillede et program, der omfattede værker af Schubert, Chopin og Liszt. Den 10. juni fulgte så en koncert, som fik vidtrækkende følger inden for dansk populær musik, idet »*Det steiermarkske Musikselskab*« bestående af 16 musici under ledelse af musikdirektør *Siegl* afholdt en koncert i Hotel d'Angleterres store sal. Programmet bestod dels af populære operamelodier (»Fra Diavolo« og »Zampa«) dels af potpourrier over kendte marcher, men hovedvægten lå på valse og galopper af Johann Strauss og Joseph Lanner. Successen var overvældende, og i de efterfølgende dage afholdtes koncerter – i alt 9 – forskellige steder i byen, i »Rosenlund«,³ i Gaudenzis have i Frederiksberg Alle, i det borgerlige skydeselskabs sal på »Enighedsværn«,⁴ haven ved Bellevue og endelig den sidste koncert den 25. juni i Rosenborg slots-

have. Herefter var mulighederne også udtømt, for den 28. juni begyndte Hoboisternes ordinære søndagskoncerter ved Herkulespaviljonen og samtidig meldte konkurrencen sig også fra Dyrehavens forlystelser. Strauss' og Lanners valse har næppe før dette besøg været særlig kendt i København, men nu blev de det. Ude i Europa havde Strauss gjort sine og Lanners valse kendt under de koncertrejser, som han i årene 1833-37 foretog til Tyskland, Frankrig og England. Pardansene vals, polka, mazurka og galop havde ganske vist nok huseret i Europa siden Wienerkongressens dage, men de blev ikke anset for helt anstændige og havde lidt svært ved at trænge igennem overfor de ældre kontradanse, hvor man dansede mod hinanden og fra hinanden i forskellige variationer à la *française*, *anglaise* eller *écossaise* (forløberne til de i 1850erne så populære quadriller, f.eks. *Les Lanciers*). Vi kan datere valsens ankomst til London til 1812, der af lord Byron kaldtes »*The year of the waltz*«. De kendte komponister f.eks. Rossini, Weber, Schubert og Chopin er fra omkring 1820 begyndt at komponere koncertvalse, men kompositionerne er ment som koncertmusik, ikke dansemusik. Først kom Weber, der i 1819 komponerede den pragtfulde orkesterouverture »*Aufforderung zum Tanz*«, der indeholder en vals, og her i landet fulgte Kuhlau, der i 1820 udgav 8 koncertvalse for piano (opus 24).

Den særlige charme ved pardansen var naturligvis den, at herren holdt damen i sine arme, herom skrev den ellers ikke sippede Byron et satirisk digt »*The Waltz*«, ⁵ hvor det bl.a. hedder:

Muse of the many twinkling feets! whose charms
are now extended up from legs to arms

.....

Hail moving muse! to whom the fair one's breast
gives all it can and bid us take the rest.

I København inspirerede de muntre valsemelodier den altid vågne digter Johan Ludvig Heiberg til den lille vaudevillemonolog »*Emilies Hjertebanken*«, ⁶ opført første gang den 13. maj 1840, med benyttelse af Strauss' valsemelodier og – som en mindelse om det steiermarkske musikselskab også med anvendelse af en »*Steiermarker*« som melodi til postillongsangen »*Vor gamle Karo holdt en Støj*«. Men ligeså vigtigt var det, at Steiermarkerne skulle få en mere fast efterfølger på dansk

grund nemlig *H. C. Lumbye*, som i sin egenskab af »svend« hos stadsmusikanten⁷ var særdeles godt bekendt med udførelsen af dansemusik. Lumbye skrev sin første vals »Danmarksvalsen« i 1840. Stilstanden omkring Frederik VI.s død den 3. december 1839 forhindrede ham i en øjeblikkelig udnyttelse af Strauss-begejstringen; ved hofsorgens ophør havde han imidlertid fået samlet nogle musikere sammen fra regimentsmusikken, og den 4. februar 1840 holdt han sin første koncert à la Strauss på Hotel d'Angleterre. Senere blev han knyttet som komponist og dirigent til løjtnant Georg Carstensen's forlystelsesforetagender først ved »Figaro-fester« i 1841 i Rosenborghaven og i Ridehuset og senere (fra 1843) i Tivoli. Inden jeg forlader Lumbye, skal jeg henlede opmærksomheden på den lille passage i balletten »Drømmebilleder«, som skildrer generationskløften mellem de ældre kontradanse og de nye pardanse, hvilken kløft overvindes ved, at de unge damer valser med de gamle mænd og de unge herrer med matronerne.

I juni 1839 var en af Københavns førende musikpersonligheder *Guisepppe Siboni* afgang ved døden. Han var 1819 blevet engageret af arveprinsen og anbragt som »syngemester« på Det kongelige teater. Hensigten var, at han skulle bringe den moderne italienske opera til København. I 1820 havde da også Rossini's opera »Tancred« premiere.⁸ Der var på dansk grund en del modstand mod den italienske opera, idet mange foretrak Webers romantiske tyske operaer, og Siboni's tilværelse her har sikkert ikke været let. I de senere år var modsætningerne imidlertid mildnet lidt bl.a. fordi der på fransk og tysk grund var opstået en national romantisk opera, der delvis anvendte den italienske operas brillans. Operarepertoiret på Det kgl. teater havde i året 1839 omfattet »Puritanerne« af Bellini, »Robert af Normandiet« (Robert le diable) af Meyerbeer, »Jægerbruden« af Weber, »Den sorte Domino« af Auber, Mozarts »Don Juan«, »Den stumme i Portici«, ligeledes af Auber og den romantiske »Hans Heiling« af Heinrich Marschner. Det er egentlig for nutiden helt uforståeligt, hvorledes man med de ressourcer i personalemæssig henseende, som dengang stod til disposition, har kunnet gennemføre et så righoldigt repertoire.

I begyndelsen af september 1839 dukkede der et ejendommeligt romantisk virtuospar op i København, den engelske sangerinde mrs.

Ann Bishop og den franske harpenist *Robert Nicholas Bochsa*.⁹ Parret havde truffet hinanden i London. Bochsa havde oprindeligt været ansat ved det franske hof, men han måtte forlade Frankrig på grund af nogle vekseltransaktioner. Han rejste til London, hvor han blev leder af den italienske opera. Mrs. Bishop var gift med komponisten Henry Bishop, hun forlod mand og børn og rejste fra England sammen med Bochsa. Parret blev et års tid i København, hvor det gav mange koncerter, dels på Det kgl. teater og dels som musikalske soiréer i deres bopæl i Bredgade (nr. 54). De gjorde stor lykke, så stor at andre koncertgivere havde svært ved at gøre sig gældende. Weyse fortæller i et brev, at han har hørt parret. Han var meget glad for hendes sang, selvom italienske operaarier ikke akkurat var hans smag, han var derimod mindre begejstret for hr. Bochsa, som han fandt havde et lidt hårdt anslag, ligesom han var kedelig »i Tidens Længde«. Parret, hvis eksistens svævede lidt i luften, forsøgte at knytte fastere forbindelser med Det kgl. teater, og de blev da også i forårssæsonen 1840 benyttet til at fylde ud, når et teaterstykke var lovlig kort, forresten afvekslende med nogle spanske dansere, men deres planer om, at *hun* skulle iscenesætte og instruere italienske operaer, og at *han* skulle ansættes som Sibonis efterfølger som syngemester strandede på deres honorarkrav.

Til universitetets årsfest i 1839 havde man bestilt en kantate, hvor teksten skulle leveres af J. L. Heiberg og musikken af Weyse. Slutkoret i denne kantate »Hellige Flamme« om forskningen og studierne er siden hen blevet benyttet ved universitetets festligheder.

Den 3. december 1839 afgik Frederik VI ved døden. Hofsorgen medførte, at Det kgl. teater blev lukket i 2 måneder, men tronskiftet og de dermed forbundne begivenheder satte naturligt nok sit præg på koncertlivet i den første halvdel af 1840 i form af opførelse først af sørgekantater ved den afdøde konges bisættelse og dernæst af kantater i anledning af kroningen, så digterne Øhlenschläger, Heiberg og H. P. Holst fik påny travlt med at skrive kantatetekster og komponisterne Weyse, Hartmann og Fröhlich med at skrive musikken.

Ved regentskiftet kom kunstpolitikken påny i søgelyset. På Det kgl. teater var man ængstelig, for den nye konge havde sine bestemte meninger, og en af hans første handlinger var da også at foretage et chefskifte. Det forlød, at det nu var meningen, at teatret skulle »løbe

rundt«, dette kunne kun ske ved en rationalisering, der gik ud på, at personalet både skuespillere og musikere blev indskrænket, således at de tilbageværende blev mere intensivt udnyttet, og at repertoiret blev ændret i mere populær retning, endelig var det tanken, at der ikke længere skulle stilles så strenge kunstneriske krav til repertoiret ved de på privat grundlag afholdte »aftenunderholdninger«, blot de gav kasse, var sagen i orden. Det gik måske ikke helt så galt, som man havde ventet, men givet er det, at regentskiftet medførte væsentlige ændringer; medens eftertrykket hidtil havde hvilet på »Biedermann«, kom det fremtidig til at ligge på »Bummelmeier«. Onde tunger sagde da også, at det var kongens mening at more menigmand, for når »hr. Sørensen« morer sig, så tænker han ikke på politik endsige på forfatningsændring. Disse stemninger gengiver fru Heiberg i sine erindringer¹⁰ således:

Ligesaa stor som Forskjellen var imellem den nye Kong Christian den Ottendes og den afdøde Kong Frederik den Sjettes Personlighed, lige saa stor var Forskjellen i Alt; i det offentlige Liv, i Tonen i Litteraturen, i Pressen. Det unge Danmark, som i Frederik den Sjettes tid endnu gik i Trøje, fik pludselig Kjole paa, Stok i Haand og Hat paa Hovedet; og denne Hat sad fast og kjækt og blev kun lettet af til flygtig Hilsen for ligestemte Sjæle Endnu vare Alle i godt Humeur; man strømmede til det nyindrettede Tivoli, man dansede, man gik paa Maskerader, fremmede Kunstnere søgte til København ved Rygtet om den kunstelskende Konge, der lønnede dem med Diamantringe, Brystnaale, Daaser o.s.v.

Hoffest fulgte paa Hoffest, Forlystelse paa Forlystelse, og under alt dette drønedes den fjerne Torden fra Holsten og Slesvig, endnu tilbagestrængt, men for et nogenlunde skarpt Øre mere og mere nærmende sig med stærk og uundgaelig Fart til den sorgløse, forlystelsessyge Hovedstad

I kroningsåret 1840 var der ligesom ikke rigtig plads til koncerter. I foråret fortsatte som nævnt parret Bishop og Bochsa deres koncerter, og markedet, som i forvejen var trykket af de officielle begivenheder, blev yderligere svækket ved optræden af de spanske dansere Camrubi og Serrati.

I slutningen af december 1840 kom den 24-årige belgiske violinist *François Prume* til byen. Han afholdt sin første koncert på Det kgl. teater den 27. december. Koncerten var ikke særlig godt besøgt, men de få tilhørere var yderst begejstrede for hans spil. Han gav ikke op og fik kapelmester Fröhlich til at introducere ham ved hoffet, hvor han allerede spillede den 3. januar. Ved denne lejlighed hørte bl.a. Weyse ham, og han berømmer hans dejlige tone og ubegribelige færdighed, samt hans klokkerene klang og intonation. I løbet af januar afholdt Prume flere særdeles godt besøgte koncerter dels på hofteatret og dels på Det kgl. teater. Ved koncerten den 17. januar, hvor han nu kunne tillade sig at kræve forhøjede teaterpriser (+ $\frac{1}{3}$), lancerede han sin pastorale »*La mélancolie*«, der vakte furor i København. Den blev udsat for de forskelligste instrumenter, ja selv lirekasse, og ved sommerkoncerterne i Kongens have spillede Hoboisterne den »*sans Mélancolie*«, som Weyse lidt maliciøst har bemærket, men ikke nok med det, melodien gik sin sejrsgang ud over Europa. Prume blev opmuntret af sin succes til at fortsætte i København og han afholdt yderligere 2 helt udsolgte koncerter i Christiansborgs ridehus, der kunne rumme godt og vel 3000 tilhørere. Weyse var også til stede ved den ene af disse koncerter, og han var stadig begejstret, til trods for, »at man står der på den bare jord med hatten på hovedet«. Der var rent ud sagt »forbandet fodkoldt og fatigant«. Weyse fik også lejlighed til at spille for berømtheden ved en middag hos J. P. E. Hartmann, men det var ikke nogen succes, for den unge mand viste kun alt for tydeligt, at han kedede sig, hvilket gjorde Weyse drilagtig, han spillede nogle kedsommelige præludier og etuder i sære taktarter, så det var en rigtig hyggelig aften.

Rygterne om Prumes forbløffende succes spredte sig ud over Europa, og i en korrespondence fra København i »*Allgemeine musikalische Zeitung*« for den 15. april 1841 hedder det:

»I øvrigt er den mærkværdige historie om violinvirtuosen Prume fuldstændig sand. Da han næsten helt uden anbefalingsskrivelser, der – som De ved – er ligeså nødvendige som gode kvinter, var kommet til vor koncertmester Fröhlich, begyndte han sine koncerter, og ved den første af disse var der lige så øde som før skabelsen. Imidlertid begejstrede hans spil de få tilhørere så meget, at han fik det livligste bifald«

Concert.

Med kongelig allernaadigst Tilladelse

har
Hr. François Prume, Professor ved det belgiske Musik-Conservatorium,
 den 17de, ^{den 17de} Januar 1841, Kl. 7,
 med Understøttelse af det kongelige Capels Medlemmer (under Anførsel af Hr. Concertmester Frøhlich),
 at give,

paa det kongelige Theater,
C u C o n c e r t
 af følgende Indhold:

Første Afdeling.

- 1) Overture til Operaen „Zesfonda“ af Spohr.
- 2) Polonaise for Violin, componeret og udføres af Hr. Prume.
- 3) Cavatine af „Robert af Normandier“ af Meyerbeer, synges af Hfr. Zyga.
- 4) **L** melancolie: Pastorale for Violin, componeret og udføres af Hr. Prume.

Anden Afdeling.

- 1) Overture til „Nølen i Bjergklosten“ af Reichsiger.
- 2) Concertine for Violin:
 - a. Allegro maestoso
 - b. Adagio
 - c. Rondo
 componeret og udføres af Hr. Prume.
- 3) Duet af Operaen „Henrik den Femtes Ungdom“ af Vaccini, synges af Hfr. Zyga og Hr. Saaborg.
- 4) Air militaire: Variations brillantes, for Violin, componerede og udføres af Hr. Prume.

Billetter til hele Loger (til $\frac{1}{2}$ Deel forhoiede Priser) Nummer-Pladser a 2 Rbd., Parquet a 1 Rbd. 2 Rk., 1ste og 2den Pladsloge a 1 Rbd. 2 Rk., Parterre og Galleri a 4 Rk., erholdes hos Hr. Billetcasjerer Gall, nye Adelgade Nr. 327, i Stuen, fra Kl. 8 til 10 og fra 2 til 4, samt om Aftenen ved Indgangen, som sædnes Kl. 6.

Concerten er forhå omtrent Kl. 9.

Erykt hos Jrgens Entz.

Plakaten til Prumes koncert den 17. januar 1841 (Teatermuseet)

»La mélancolie« blev udgivet i en international udgave i Paris, Berlin og London, og i forordet hertil beklager Prume sig over, at der i Frankfurt a/M. uden hans vilje og medvirken er udkommet 2 jammerlige plagiater. I Danmark skulle Prumes melodi – med eller uden hans vilje – indgå i det lyriske mellemspill »Den blaa Grotte« i balletten »Napoli«, instrumenteret af Niels W. Gade. Melodiens popularitet har holdt sig til vore dage, hvor »Den blaa Grotte« nu er blevet en af favoritterne i Radioens serie »Hvorfor hører man aldrig?«

Prumes valg af repertoire var ikke synderlig imponerende, han spillede selv mest egne kompositioner, polonaiser, concertiner og »variations brillantes«, medens medlemmer af det kongelige kapel under Fröhlich fyldte ud med operastykker af Spohr, Meyerbeer og Puccini o.lign.

Næppe havde Prume afsluttet sin koncertvirksomhed i København med en velgørenhedskoncert, som indbragte ca. 1400 rdl., førend en klavermester meldte sig. Også *Frantz Liszt* havde hørt rygterne om den generøse Christian VIII, og under en koncertrejse i Tyskland benyttede han sig af lejligheden til at foretage et lynbesøg i København. Han ankom her til byen den 15. juli 1841 og spillede samme aften for kongen, bl.a. Beethovens Pastoralsymfoni i eget arrangement samt *Kreutzer*sonaten. Kongen underholdt sig længe med ham om gammel og ny musik. Ved middagstid næste dag aflagde han visit hos Weyse hjemme i Kronprinsessegade.¹¹ Weyse spillede sin F-moll etude for ham, men Liszt var ikke imponeret, hvilket måske skyldtes, at Weyses klaver næppe har været alt for godt. Weyse skulle dog blive rehabiliteret for under sit korte besøg her i landet fik Liszt lejlighed til at høre ham spille på orglet i Frue kirke, og ved denne lejlighed blev Liszt begejstret. I det franske »*Revue musicale*« (nr. 51/1841) skrev han om Weyses spil bl.a. følgende:

. Den, som vakte de stumme mure til live, var Weyse, hos hvem man genfinder Johan Sebastian Bachs dybe begejstring og høje mod. Mere end een gang var jeg ved at høre ham bevæget indtil tårer; hans improviserede fuga over 2 temaer i 5 tempi, som uden overdrivelse varede hen ved en halv time, henrev mig til beundring. Aldrig havde orglet således åbenbaret sig for mig i sin storheds glans og hele fylde.

Concert.

Med kongelig allernaadigst Tilladelse
gives

Franz Liszt

Løvedagen den 24de Juli 1841, Kl. 7:

i det kongelige Theater

sin tredje og sidste Concert,

hvori han foredrager:

1. Scherzo, Orage (Stormen) og Finale af Beethovens store Simfonie pastorale.
2. Reminiscences de la Sonnambule, Duet for Piano-forte og Violin, udføres af Dhr. F. Prume og F. Liszt.
3. Cavatine af Robert af Normandiet: Graces, Graces.
4. Balse-Infernale, Fantasi over Themaet af Robert af Normandiet.
5. Improvisation over opgivne Themaer.
(Motiverne hertil ønskes opgivne paa Noder og henlægges i en Bæse, som forefindes hos Billetcasfereren ved Indgangen.)

Billetter til dobbelte Theaterptiser, samt til Orkestret (a 2 Rbdlr.), faaes hos Fr. Theatercasferer Gall, om Formiddagen fra Kl. 8 — 10 og om Eftermiddagen fra Kl. 2 — 4, samt om Aftenen ved Indgangen, som aabnes Kl. 6½.

Printet hos Jørgen Gøtz.

Plakaten til Liszts sidste koncert i København (Teatermuseet)

Liszt gennemførte 3 koncerter på Det kgl. teater i hastig følge henholdsvis den 17., den 21. og den 24. juli. Programmerne ved disse koncerter var alsidigt, men folkeligt, såsom potpourrier over aktuelle operaer, f.eks. Rossinis »Wilhelm Tell«, Meyerbeers »Robert le diable«, Bellinis »Puritanerne« og »Søvngængersken« samt koncertstykker af Weber (Aufforderung zum Tanz), Schubert (Ständchen) og Beethovens åndelige sange. Som bravurnummer spillede han sit eget arrangement af satsen »Stormen« fra Beethovens »Pastoralsymfoni«. Ved den sidste koncert havde Liszt opfordret publikum til forud at opgive temaer, som han kunne improvisere over. Temaerne skulle skrives ud i noder og nedlægges i en vase ved indgangen til teatersalen. Liszt spillede alle de modtagne temaer igennem og publikum skulle så udvælge 3 temaer, som kunne danne grundlag for hans variation. Man valgte marseillaisen, arien »Kølige druer« fra Don Juan og Kuhlaus »Nu Løvsalen skygger« fra »Elverhøj«. Han gjorde stor lykke med sine improvisationer, især med Kuhlaus sang, som han fik givet et lyrisk præg. Inspireret af bifaldet gav han 2 ekstranumre, Schuberts »Erlkönig« i egen bearbejdelse og hans egen komposition »Galop chromatique«. Ved denne tredje koncert medvirkede for resten også hr. Prume i et enkelt nummer sammen med Liszt, duoen var et arrangement over melodier fra en af Bellinis operaer »Reminiscences de la Sonnambule« (således på plakaten). Om Liszts optræden i København skriver »Allgemeine musikalische Zeitung« for den 15. september 1841:

»Liszt har givet en hofkoncert i riddersalen på Christiansborg og bl.a. opført en stor ouverture for fuldt orkester af egen komposition. Kongen har givet ham dannebrogordenen«.

De københavnske anmeldelser af Liszts koncerter var naturligvis overstrømmende. Københavnerne var både bærede og imponerede af virtuosens besøg og af hans præstationer. Særlig »Fædrelandet« begav sig ud på det helt store i sin anmeldelse den 19. juli 1841 af den første koncert, om Klavervirtuosen hedder det bl.a.:

». . . han er fra barn af opdraget i Frankrig, en elev af den romantiske skole, en af Lamennais og George Sand, revolutionens ætbårne barn med dens glødende fantasi, dens livstrætte jammer,

dens dristige målløse længsel. Han er tidens udtrykte billede. Hans fingre er lutter dampmaskiner og jernbaner – et herredømme over formen, en hurtighed og energi i den materielle udvikling, hvorom ingen tidligere tid har drømt – en hundredarmet Briareus, et helt orkester. Hele hint stolte, alvorlige, ubevægelige hoved rolig svævende over den vildtbrusende kamp. Han kæmpede med revolutionens store hydra, der larmede og hulkede og skreg i vilden sky, og ind i hvis brede hvidtandede gab han strakte sin hånd – han kæmpede og sejrede. For at tilintetgøre den? O nei! For ordnet og befæstet at sætte den på verdens trone!«

Der var adskilligt mere af samme skuffe, og det blev da også for meget for den komiske skuespiller *Chr. N. Rosenkilde*, der hadede alle overdrivelser; han måtte reagere. På de tider var der ganske ligesom i dag begrænsninger for længden af »læserbreve«, og da Rosenkilde i dette tilfælde ikke kunne fatte sig i korthed, måtte han lade sit indlæg trykke som annonce i »Adresseavisen«¹² den 31. juli og betalte for det, overskriften lød:

»Al Respekt for Hr. Liszt,
men offentlige Anmeldelser, som kunne foranledige
Udgivter, maae ikke være skrevne hen i Vejret«

Hermed mente Rosenkilde, at anmeldelsen kunne lokke folk til koncerterne på falsk grundlag og dermed forvolde udgifter for dem (det var dobbelte billetpriser).

Den store komiker har nok været mere irriteret over anmeldelsen end over Liszt's spil.

Liszt fortsatte sin triumfrejse ude i Europa, og for ham har Københavneropholdet sikkert kun været en munter sommeroplevelse, nogle hyggelige dage blandt venlige mennesker i en lille provinsiel hovedstad. Hvis man betragter koncerterne med nutidens øjne, må man sikkert indrømme, at det nok har drejet sig om en klaverkunstners mesterlige udførelse af et noget middelmådigt poppræget repertoire, det var show mere end det var kunst, det var kort sagt »Biedermeierkoncert«.

Efter Liszts bortrejse rykkede de lettere kunstarter ind på Det kgl. teater i form af en tryllekunstner hr. *Ludvig Döbler*,¹³ som i august måned afholdt 6 »Forestillinger af tilsyneladende Tryllerik«. Han havde vældig succes. Forestillingerne begyndte med, at han affyrede en pistol, og straks tændtes alle stearinlys i de anbragte kandelabre, og den effektfulde slutning bestod i, at han fra en gammel flad hat tilkastede damerne et væld af buketter. Begejstringen var så stor, at Lumbye komponerede en »Döbler Zauber Galop«, som siges at være blandt Lumbyes bedste kompositioner.

I 1841 havde operarepertoiret bestået af »Lille Rødhætte«, »Søvngængersken«, »Trylleflojten«, »Den stumme i Portici«, »Fra Diavolo«, »Den hvide Dame«, »Jægerbruden« og »Robert le diable«. Man skulle egentlig tro, at publikum med et så rigt udvalg måtte være mættet, men dette var ingeniunde tilfældet. I midten af november kom et italiensk operaselskab til byen. De begyndte deres forestillinger ude på Vesterbro nye morskabsteater og fik et enormt tilløb. I godt 60 år havde der ikke været italienske operasangere i København, sidst i Sartis og Scalabrinis dage. Den italienske opera var blevet afskaffet 1778 ved kongelig befaling og med følgende salut »den behager ei Os og ei heller vort Folk«.

Nu var behovet blevet stort, fordi man var vel bekendt med de nyere italienske operaer gennem Det kgl. teaters repertoire, men samtidig havde man slidt så stærkt på de hjemlige sangere, at man trængte til lidt fornyelse. Det nye selskab, der var under ledelse af direktør *Giovanni Savio*, havde et stort repertoire af de gængse operaer, og da de efter indbydelse af kongen blev overflyttet til Hofteatret, der i lange tider kun havde været benyttet som koncertsal, kom der en virkelig skarp konkurrence til Det kgl. teater. De medvirkende populære kunstnere var sopranen *Felicita Forconi*, tenoren *Pietro Rossi* og basen *Napoleon Torre* m.fl. Det har – uanset den store succes – nok ikke været et helt førsteklases ensemble, meningerne herom er lidt delte. Vore egne sangere forsøgte at tage konkurrencen op, og i maj 1842 opførte danske kunstnere »Figaros Bryllup« på Det kgl. teater, udført på italiensk med stort held.¹⁴ Publikum, der forlængst havde lært sig de italienske omgangsformer ved operaopførelser, agerede bravt med, man råbte *bravo*, *da capo* eller *bis*, der blev tilkastet blomster til de udførende og da tæppet faldt efter slutningskoret »*corriam tutti a*

festeggiar« blev hele det danske ensemble fremkaldt med et tordnende »*tutti*«.

Begejstringen for den italienske opera holdt sig endnu nogle år, men i 1845 gik »Biedermeiertiden« på hæld, nu begyndte den slesvigholstenske alvor. Det havde været en sorgløs og festlig tid uden de største kunstneriske oplevelser. I den efterfølgende tid kom de inderligere og stærkere følelser mere til udtryk inden for musikken, i København måtte det internationale vige for det nationale og virtuosieret kom i baggrunden, de efterfølgende tiår var derfor præget af Hartmann og Gade.

HENVISNINGER OG NOTER

Som kildematerialer er anvendt »Adresseavisen«, »Berlingske Tidende« og »Allgemeine musikalische Zeitung«, Breitkopf & Härtel, Leipzig, årgangene 1839-41 og repertoirefortegnelserne i Th. Overskou »Den danske Skueplads i dens Historie«, København 1854-76. Yderligere er benyttet følgende værker: Carl Thranes »Danske Komponister«, 1875, »Fra Hofviolonernes Tid«, 1908 og »Weyses Minde«, 1916, Niels Friis »Det kongelige Kapel«, 1948, Karl Nef »Einführung in die Musikgeschichte« Basel/Leipzig 1930 og »Weyses Breve«, udgivet af Det danske sprog- og litteraturselskab ved Sven Lunn og Erik Reitzel-Nielsen, 1964. Personlige data stammer dels fra »Dansk biografisk Leksikon« og dels fra Salmonsens Konversationsleksikon.

1. Den romantiske operakomponist Marschner betegnede under sit besøg i København i foråret 1836 kuppet som »fortræffeligt« se »Dagen« for den 3. maj 1836.
2. Jfr. den samtidige litteratur f.eks. H. C. Andersens »Improvisatoren«, »Kun en Spillemand« og »Lykker« samt Ingemanns roman »Landsbybørnene«. Den sidstnævnte indeholder en skildring af Weyse (den gamle professor) i hans sidste leveår – en hel lille dokumentarfilm.
3. »Rosenlund« var en beværtningshave på Værnedamsvej. Her foregår 2. akt af Overskous eventyrkomedie »Capriciosa«.
4. »Enighedsværn« var beliggende i Ny Vestergades forlængelse tæt ved kvægtorvet.
5. »Byron's Works« ved John Murray, London 1837 s. 456-460.

6. Johan Ludvig Heibergs »Samlede Skrifter«, København 1862, bd. 7, s. 359 ff. Monologen omtaler også Lumbye, der nævnes i tantens formaninger i sangen »Hør Emilie lad Dig nu sige ...«
7. Stadsmusikantembedet, der var oprettet ved kgl. privilegium af 20. december 1723, havde monopol på at opvarte med musik hos borgerskabet og søetatens personale mod takstmæssig betaling pr. anvendt musiker. Embedet blev nedlagt 1860.
8. Jfr. min artikel »Tancred i København« i »Historiske Meddelelser« 1966 s. 141-154.
9. En meget væsentlig del af oplysningerne om Bishop og Bochsas hidrører fra de meget fyldige kommentarer til »Weyses Breve«, bd. 2, s. 137 f.
10. Johanne Luise Heiberg »Et Liv gjenoplevet i Erindringen«, 3. udgave 1913, bd. 1 s. 253 ff.
11. Om mødet mellem Weyse og Liszt er berettet i »Weyses Breve«, bd. 2, s. 236 f og »Weyses Minde« s. 103 f.
12. Om hele denne polemik kan læses udførligt i Julie Sodrings »Erindringer«, 2. udgave 1951, s. 65 ff.
13. Disse »Fjællebodsnarrestreger« ærgrede fru Heiberg meget, se »Et Liv«, bd. 1, s. 255-256.
14. Om denne forestilling fortæller Overskou i sin »Theaterhistorie«, bd. V, s. 498 f.

GROSSERER A. W. ANDERSENS SYDHAVNSPROJEKT

AF JENS VIBÆK

Engang omkring 1850, formentlig 1849, undfangede en yngre, velbegavet og velmeriteret københavnsk grosserer en storstilet plan til udvidelse af byens havn.

Andreas Wilhelm Andersen (1812-1885) var søn af den fra Napoleonskrigene velkendte kaperkaptajn, skibsreder og grosserer Ole Andersen. Efter skoletiden kom han i vinhandlerlære. Vinhandel var et af faderens forretningsområder, og vinhandelen er stadig på familiehænder. Men da han var udlært, fik han lyst til at gå militærvejen, hvad faderen gav sit minde til. 1836 afgik han fra Landkadetakademiet som løjtnant ved Kongens regiment. Hans militære løbebane blev dog kort. 1841 udtrådte han af hæren på grund af svagt syn og havnede atter i den fædrene fold.

De københavnske havneforhold kunne nok give en driftig mand noget at tænke på. Havnen så da ud omtrent som for 50 år siden, da den havde været et center for nordeuropæisk handel. I årene op til 1840 havde havnen været mere end rigelig til det omfang, den københavnske handel var sunket ned til efter statsbankerottens dage. Men omkring 1840 begyndte en stærk vækst i handelen båret frem af gode konjunkturer, ligesom også byen kom ind i en af sine stærkeste vækstperioder. Toldremissionen af 1844 havde muliggjort en genopbygning af københavnsk handel på de oversøiske områder, og denne mulighed udnyttedes stærkt. Fra 1850 satte veritable velfærdstider ind takket være guldfundene i Californien og Australien. Dampskibe begyndte at præge sejladsen, og omkring 1850 anløb 19 dampskibe Københavns havn regelmæssigt. Nu kunne man pludselig se, at der var noget galt.

Mod nord gik havnen til Toldbodbommen. Uden for lå inderreden beskyttet af Refshalen, et overskyttet sandrev. Mod syd afgrænsedes havnen af en pælerække syd for Langebro, »Estakaderne«. Videre sydpå fandtes et uhyre fladvand, der kun kunne besejles af småskuder.

Til Flådens leje fandtes et indløb på 22 fod, ellers måtte man nøjes med 14, og det var kun i løbet. Ved bolværkerne var dybden ringe, og den aftog, jo længere sydpå man kom. Blot ét sted i hele havnen kunne et fuldskib gå til kaj. Men det kneb også med kajplads i almindelighed, navnlig for dampskibene, af hvilke man kun kunne tage 12 ad gangen. Resten måtte vente, som så mange af de andre skibe, op til 11 dage var ikke ualmindeligt, hvad der jo nok kunne bringe en reder til fortvivlelse. Desuden var havnen så fuld af grunde, at blot et skib skulle forhale fra et sted til et andet, måtte man have lods. De to broer var i lige grad besværlige for land- som søtrafikken. Og dertil kom Toldbodbommen, en pontonbro, der flere gange daglig spærrede havnen for at lade Orlogsværftets arbejdere passere. Det tog mindst en halv time hver gang. Endelig hvilede enevældens ånd tungt over havneadministrationen, og skibsfarten tyngedes af talrige afgifter, hvoraf skibsafgiften var dobbelt så høj som i det øvrige land.

De offentlige kajer var få. Langt det meste af bolværksarealet var private »pladser«, af hvilke adskillige har bevaret deres »plads«navn til vore dage. Havde man ikke selv plads, måtte man leje sig ind, og det var dyrt. Pladslejen, har Andersen regnet ud, svarede til en grundpris på 5 rdl pr. alen². Det led han under i sin egen forretning, som omfattede import af kul, hør og hamp samt vin. Sit kuloplag lejede han ind på Jacob Holms Plads i Strandgade og på Halbergs Plads ved Knippelsbro, hør og hamp oplagredes i den bygning i Strandgade, hvor også kontoret var. Og endelig for at det ikke skulle være løgn, lejede han et krudttårn på Amager, da han havde forhandlingen fra Frederiksværk krudtværk. Lossegrejer var det også skralt med. Andersen købte et udrangeret skib af Grønlands Handel og anbragte det på kulpladsen monteret med kraner. At købe en af disse privilegerede pladser var altfor dyrt.

I 1852 drog Andersen ud for at se på havne. Først til England, hvor han havde gode forbindelser, derefter til Frankrig og Holland, overalt søgende at tilegne sig det bedste og nyeste inden for vandbygningsvæsenet. Da han efter hjemkomsten havde fordøjet sine erfaringer, besluttede han sig for et sydhavnsprojekt. Fra Estakaderne skulle der graves et løb med tilstrækkelig dybde ud til det dybe vand i Køge bugt. Men det var kun den ene side af sagen. I det uhyre lavvandsområde syd for Langebro skulle fyldet fra uddybningen læg-

ges op, og der skulle således skabes et vældigt område for industri, oplagspladser og skibsværfter ved de to havnebassiner, der skulle udgøre kanalens nordlige indgang. Herved ville havnens kapacitet stige med ca. 50 %.

Nu gjaldt det om at vække den fornødne tillid hos de fremtidige medkæmpere. Andersen begyndte derfor at rådslå med hjemlige teknikere for at få planen bragt i en moden form. Med fremtrædende teknikere inden for hær og flåde diskuteredes sagen et års tid. Man

Andreas Wilhelm Andersen (1812-85).
Efter maleri af Sophus Schack. Familieeje

kom til det resultat, at sagen ikke ville kunne gennemføres uden fremmed kapital, hvilket for så vidt ikke var opsigtsvækkende, som man allerede på dette tidspunkt herhjemme importerede engelsk kapital til jernbaner, gasværker o.l.

Andersen drog derfor i 1855 atter til England, hvor han kom i forbindelse med den kendte vandbygningsingeniør *John Murray*, som just havde udført det store dokanlæg ved havnen i Sunderland, og som måtte anses for at have de bedste forbindelser med engelske kapitalister, der kunne have interesse i Andersens planer.

Murray var interesseret og skrev til Andersen efter hans hjemkomst, at han burde se at få dannet en komité af indflydelsesrige folk, der kunne gå ind for planen, og han lovede at komme til Danmark for at bese lokaliteterne alene mod at få sine rejseudgifter dækket.

Andersen fulgte til en vis grad Murrays råd, idet han samlede 55 repræsentanter for betydelige handelshuse og forelagde dem planen. Skal man tro Andersen, mødte planen enstemmig tilslutning, og man tilbød ham at dække halvdelen af omkostningerne ved Murrays rejse, hvilket Andersen afslog ligesom senere i 1859. Hvorfor var han nu så fin på det? Formentlig, fordi han ville være ene om sagen i første omgang. Han fulgte nemlig ikke Murrays råd om at få dannet en komité, hvilket sikkert var uklogt. Det er i det givne øjeblik, nemmere at nedlægge en enkelt mand end det samlede bagerlaug (som Storm Petersen siger).

I april 1856 kom den store mand så til Danmark og forbavsedes over at se så fortrinlige muligheder ligge unyttede hen. Murray skitserede en plan, som skulle bruges til en foreløbig koncessionsansøgning. Hvorfor man ikke kunne vente, til detailprojektet forelå, vides ikke. Måske har Andersen frygtet konkurrenter på området.

Den 26. september 1856 afgik den første koncessionsansøgning stilet til kongen. Ansøgeren anmoder om koncession på gravning af en kanal med 20 fods dybde og med en bredde i bunden på 120 fod og med skrånende sider. Kanalen skal begynde ved Estakaderne og fortsætte mellem Skrædderholm og Svenskholt til højden af Avedøre, hvor den egentlige kanal skulle afsluttes med dækmoler. Videre herfra skulle løbet uddybes, til man i Køge bugt mødte en vanddybde af 20 fod, hvilket, som det vil ses af planen, var omtrent højden af Aflandshage på Amager.

Fyldet skulles oplægges syd for Estakaderne, hvor der skulle anlægges to havnebassiner.

Herfor ønskede man, om koncessionen opnåedes, for det første i 20 år at måtte opkræve en afgift for passage af kanalen, og dernæst ønskede man ejendomsretten til det indvundne land samt ret til at forbinde dette område med veje til byen og med jernbanespor til Den sjællandske Jernbanes endestation i Dronningens Enghave, hvor nu Hovedbanegården ligger.

For så vidt skulle anlægget altså ikke koste det offentlige noget. Men man betingede sig, for at det nye anlæg overhovedet skulle kunne fungere, at den gamle havn overalt uddybedes til 20 fod, samme dybde som kanalen. Endvidere var det nødvendigt for passagen, at de gamle broer ombyggedes, således at gennemsejlingsbredden øgedes. Omkostningerne herved ville falde på det offentlige, og de ville selvsagt ikke blive små. Koncessionsansøgeren tilbød dog generøst, at man kunne oplægge det indvundne fyld på det område, man agtede at opfylde som bagland til de nye havnebassiner.

Anlægget skulle udføres af et aktieselskab, til hvilket koncessionen skulle overføres. Selskabet skulle være etableret inden 2 år efter koncessionens udstedelse, og efter endnu 5 år skulle arbejdet være fuldført, i første omgang dog kun med en bundbredde i kanalen af 60 fod.

I ansøgningen omtales samarbejdet med Murray, og den bilægges med en gengivelse af Murrays mesterværk dokhavnen i Sunderland samt et særtryk af et mødereferat i den engelske ingeniørforening, hvor Murray havde høstet megen anerkendelse. Han omtales som »en af Englands i vandbygningskunst mest erfarne civilingeniører«.

Hvad finansieringen angår, kan Andersen trøste med, at det ikke er meningen, at det danske kapitalmarked skal tappes på bekostning af den danske handelsstand, »der hidtil kun altfor sparsomt har profiteret af landets ualmindelige velstand«. Andersen mener, at det er landbruget, der er løbet med profitten, men det siger han ikke. Han vil derfor søge til det engelske kapitalmarked, »hvorfra jo i de senere år mere end ét for Danmark heldbringende foretagende har været fremmet«. Øjeblikket, skriver Andersen videre, er særdeles gunstigt på grund af Krimkrigens afslutning, der frigør store kapitaler.

Mange detaljer må naturligvis forhandles med myndighederne, der

også har krav på en finansiel garanti, selv om Andersen er velanbefalet. Hans ansøgning er nemlig bilagt med en anbefaling fra 22 af stadens største huse. Han håber på at få myndighedernes tilsagn om at ville interessere sig for sagen, så han kan gå videre over for sine engelske forbindelser. Mærkeligt nok rummer ansøgningen ikke en detaljeret fremhævelse af planens fortrin ud over sejltidforkortelsen, som egentlig ikke var imponerende.

Ansøgningen gik til indenrigsministeriet, der den 19. november tilskrev ministeriets vandbygningskonsulent C. Carlsen, der var en af de første herhjemme, som havde fået en egentlig vandbygningsuddannelse, og han havde 1849-52 fungeret som havnebygmester. Men af »Fædrelandet« ansås han for en forsigtigpeter og bagstræver.

Den 21. januar 1857 indsender han sin redegørelse, der rummer visse betænkeligheder, men han ønsker først og fremmest at se detaljerede planer. Også til havneadministrationen, til den konstituerede havnebygmester og til den ligeledes konstituerede havnekaptajn rettedes forespørgsler, men heller ikke herfra kom væsentlige bemærkninger. Ministeriet tilskrev derfor Andersen den 31. marts 1857, at man ønskede en detaljplan.

Denne henvendelse foregreb Andersen imidlertid, da han just under samme dato indsendte sin anden koncessionsansøgning. Med den fulgte Murrays detaljprojekt på engelsk (med oversættelse). Det fremgår nu, at man agter at bygge to broer over det nye bassin, at man agter at forsyne løbet med den fornødne afmærkning, og at man, om ønskes, er villig til at besørge uddybningen af den gamle havn som entreprise. Hvad skibsafgifterne angår, vil man fritage orlogsfartøjer, bugserbåde og skibe under 10 kommercelæster, der ville være i stand til at passere det nuværende løb.

Andersen giver udtryk for sin bekymring for, at sagen skal trække i langdrag, selv om Murray ved en nylig sammenkomst i Hamborg har udtrykt sig optimistisk. Han tror ikke »at burde befrygte nogen virkelig hindring for planens udførelse, og denne, som alt er anført, ved fremmede kapitaler anses for sikret«. Alligevel, mener Andersen, bør sagen fremmes hurtigt. Konjunkturerne er gunstige, men de kan hurtigt skifte.

Ansøgningen afsluttes med et fromt ønske: »Måtte det forundes denne tid og Deres Majestæts regering med bedre held at forfølge den

gamle tankegang og at få målet nået til lykke for alle kommende dage«.

Disse ord viser, at Andersen også har nærmet sig sagen fra et historisk synspunkt. Han kendte Danneskiolds plan fra o. 1740 om et sydløb, som skulle være så dybt, at flådens største skibe kunne passere, og samtidig skulle Drogden spærres, således at passagen gennem Sundet stort set ville komme til at gå gennem Kallebodstrand. Projektet var imidlertid af sådanne økonomiske dimensioner, at man ikke turde give sig i kast med det. Også under krigen med England var der interesse for et sydløb, og der blev faktisk gravet et yderst snøet løb, der kunne passeres af kanonbådene. Denne rende kan skimtes på planen.

Den nye ansøgning sendte indenrigsministeriet atter til udtalelse hos forskellige myndigheder. Fra den konstituerede havnebygmester Holmberg foreligger således en opgørelse over, hvad Andersens plan ville koste den gamle havn, hvilket beløb han anslår til ca. 1 mill. rdl. Holmberg var også blandt de første herhjemme, der havde fået en egentlig vandbygningsuddannelse, og han blev den første, der docerede faget på Polyteknisk Læreanstalt.

Også Carlsen blev afæsket en ny udtalelse, som han afgav 25. maj 1857. Han fastslår her, at de i planen krævede forandringer i den gamle havn ikke er nødvendige i en nærmere fremtid, hvorfor man altså må opfatte kravene som et direkte tilskud til Andersens plan fra det offentlige, hvad der jo ikke røber en venlig forhåndsindstilling. Han tilråder i øvrigt ministeriet, at der nedsættes en offentlig kommission til at behandle sagen.

Dette råd fulgte ministeriet, og en kommission nedsattes under 17. september 1857. Som formand udpegedes overpræsidenten i København H. H. Lüttichau, og endvidere udpegede ministeriet vandbygningsinspektør C. Carlsen. De militære ministerier udpegede henholdsvis orlogskaptajn N. E. Tuxen og ingeniørkaptajn J. P. Købke. Borgerrepræsentationen udpegede sin formand bankdirektør H. P. Hansen, og havneadministrationen valgte grosserer M. Melchior, MB.

Kommissionen var flittig. Ganske vist holdtes det indledende møde først den 31. oktober, men herefter mødtes man på Rådhuset hver onsdag og lørdag fra 10-12. Det sidste møde holdtes den 19. april 1858, hvorefter betænkningen afleveredes med et koncessionsudkast

konciperet af Købke, i hvem man uden tvivl må se en af Andersens nærmeste rådgivere og sympatisører.

Betænkningen må egentlig siges at rumme en begejstret tilslutning til Andersens planer. Carlsen forbeholdt sig dog at fremkomme med et mindretalsvotum, men underskrev betænkningen.

I virkeligheden bringer kommissionen langt stærkere argumenter til torvs for Andersens plan, end han selv havde gjort i sine koncessionsansøgninger. Man fremhæver de elendige kajforhold, der ganske vist, men kun for en kort periode, vil afhjælpes noget af Gammelholm, når dette område frigives. Man savner plads til oplag af grovvarer, navnlig tømmer og kul, hvilket virker hæmmende på transithandelen. Man savner plads til industrielle anlæg i forbindelse med havnen, til skibsværfter, og man savner plads til en dok. Selv om marinen lejlighedsvis udlåner sin tørdok, er det ikke noget, man kan regne med. Mange danske skibe må gå til Malmø for dokning, hvis man ikke vil bruge den ellers forladte kølhaling.

Man tilvejebragte statistik, som viste væksten i drægtighed og bestuvning af anløbende skibe i de sidste 5 år, der viser en stigning på rundt regnet 30 pct. ud over den stigning, der var sket i løbet af fyrerne. Man fastslog, at mellem $\frac{1}{3}$ og halvdelen af byens skibsforbindelser er Østersøfart, og at man i denne fart vil spare 2 miles sejlads nord om Trekroner i et vanskeligt farvand, der vil kræve krydsning i den ene retning. Bugserhjælp har ikke kunnet etableres i Drogden, men vil let kunne tilvejebringes sydpå. Ved en sådan deling af havnen efter destination, vil bropassageres antal reduceres betragteligt.

Man opstiller tre muligheder for havnens nyordning 1) at stille større områder til den gamle havns disposition. Dette anser man imidlertid for umuligt på grund af ejerforholdene. Derfor bør der skabes konkurrence. 2) Udvidelse af havnen mod nord. Herimod anføres, at man udsættes for østlige vinde, og at man vil kolliderer med fæstningen og med marinen. 3) En udvidelse mod syd, der som man vil have forstået, absolut foretrækkes af kommissionen.

Carlsen har ytret, at kun en ringe del af flådens skibe vil kunne passere et sydløb efter den opstillede plan, men man kan triumferende oplyse, at admiral Bille i Berlingske Tidende 28. januar har udtalt, at

to udgange for flåden er »en i militær henseende ubetalelig fordel«, selv om ikke alle skibe vil kunne passere sydløbet.

»Kommissionen kan derfor udtale den anskuelse, at det i grosserer Andersens projekt tilsigtede foretagende i det hele taget lover væsentlige fordele både for stat og kommune og derfor fortjener alvorlig opmærksomhed og kraftig understøttelse.« Så vidt kommissionen.

Med den bagklogskab, som historikeren er udstyret med, er det ikke svært at se, at medens kommissionen arbejdede sig frem til sin helhjertede tilslutning, brast i virkeligheden forudsætningerne for Andersens projekt. Den voldsomme kreditkrise, som fra efterårets begyndelse banede sig vej fra Amerika til England, og som omkring 1. december 1857 nåede København, bortskyllede grundlaget for Andersens forventning om engelsk finansiering af hans projekt.

Denne fare erkendtes sent, og tilsyneladende fortsattes Andersens triumftog. Da kommissionsbetænkningen blev offentliggjort, vandt den stor tilslutning i pressen, og »Fædrelandet« bekendte sig straks som varm tilhænger, et synspunkt bladet ikke frafaldt under den senere modgang. Bladet gjorde for øvrigt en betragtning gældende om Gammelholm, som er værd at lægge mærke til. Man forudser nemlig, at de høje grundpriser på dette sted vil gøre det nye kvarter til et boligområde, og ikke, som det håbedes, til et erhvervsområde med skibsbygning og industri. Som bekendt slog denne forudsigtelse til.

En enkelt mislyd hørtes dog. Den kom fra den virkelige havnekaptajn, kommandørkaptajn H. E. Krenchel, der hidtil havde været lovligt forhindret i at give sit besyv med, ganske simpelt fordi han først nu var sluppet ud af det fængselsophold, han havde måttet døje for økonomisk misbrug af sin stilling. Men altså, da straffen var udstået, tiltrådte han uden sky sit forrige embede. I den pjece, han udgav om sagen, har han den kækhed at beklage sig over, at kommissionen havde måttet savne den »nautiske eller rettere merkantile nautiske« sagkundskab, der, som enhver burde indse, repræsenteredes af ham selv. Den merkantile sagkundskab havde han erhvervet ved under langvarige orlovsperioder at have ført handelsskibe. Hans hovedargument er, at havnen bør ligge så nær byens centrum som muligt. Som eksempel anfører han anlægget af St. Catherines dok i London fra 1829, hvor man tilvejebragte arealer nærmere ved byen end noget af

Murrays projekt til en sydhavn. Bemærk det gamle kanonbådsløb fra krigen med englenderne

de andre dokanlæg med opofrelsen af 1000 huse. Der er heri et perspektiv, som ikke kan ignoreres af den, der beskæftiger sig med Københavns historie i dette tidsrum. Vi træffer hyppigt det argument, at trafikknudepunkterne bør ligge så nær ved centrum som muligt, således f.eks. i diskussionen om den nye banegård. Krenchel håner derfor handelsstanden, fordi den ikke har sørget for at erhverve et så enestående centralt område som Gammelholm. I virkeligheden er der ikke så stor forskel i synspunkterne mellem Krenchel og Andersen. Andersen troede nemlig, at centrum ville forskyde sig mod vest, hvad der jo ikke var ganske urigtigt.

Kommissionens betænkning blev først underskrevet den 31. august 1858, og den 25. oktober blev den trykte udgave distribueret i borgerrepræsentationen, hvor den 24. januar 1859 opnåede enstemmig støtte. Koncessionen fik man først smølet færdig den 21. oktober 1859, altså 3 år efter Andersens første ansøgning. Men forholdene på det engelske kapitalmarked var fremdeles såre stramme, og koncessionens udstedelse synes ikke at have virket ansporende. På hjemlig sympati skortede det fremdeles ikke, således gav indenrigsministeriet til kende, at man agtede at anbefale, at der af monarkiets midler ydedes tilskud til de nødvendige arbejder i den gamle havn.

Året 1860 slæbte sig hen, uden at der skete noget. Andersen udgav en redegørelse, der skulle tjene til stimulering af aktietegning, men fremdeles uden videre udbytte, og så kom man ind i 1861, koncessionens sidste løbeår med skæringsdag den 21. oktober. I denne situation tog »Fædrelandet« den 23. juli sagen op i en stor leder, »et i sandhed nationalt foretagende«. Nu måtte der ske noget, hvis København ikke skulle distanceres af Hamborg. Kommunalbestyrelsen, Rigsdagen og Rigsrådet må hver især gøre deres pligt. Regeringen bør vise initiativ »ved direkte bistand«. Det er første gang offentligt tilskud nævnes som en mulighed. Byens borgere må lægge pres på kommunen. Bladet mobiliserer kort sagt alle gode kræfter. Men også Andersen får en opsang. Han må vise sig smidig og ved at reducere kanalbredden og på anden måde sørge for at bringe aktiekapitalen ned på 3,5 mill. rdl.

Bortset fra talrige adresser fra københavnske organisationer var Andersen den eneste, som fulgte »Fædrelandet«s kald. I sin nye ansøgning om to års forlængelse af koncessionen foretog han de foreslåede reduktioner og fremhævede, »at nu var den stemning overve-

jende i England, at man ikke skulle indlade sig på slige foretagender i fremmede lande, førend disses regering og folk selv havde understøttet disse i gerning.« Nu skulle det offentlige altså ind i billedet med bevillinger eller garantier.

Ved sagens fornyede forelæggelse i borgerrepræsentationen 21. januar 1862 udtalte Tietgen, at nu var Andersen kommet ned på jorden, men at den reducerede kanalbredde ville være upraktisk, og nu måtte medlemmerne forstå, at kommunalt tilskud ville blive nødvendigt, og her trampede Tietgen med velberåd hu på forsamlingens allerømmeste tå. Man nedsatte et udvalg. Tietgen blev formand.

Den 11. marts forelå udvalgsbetænkningen. Den var lammende. Udvalget havde forespurgt Andersen, hvad han havde tænkt sig af kommunalt tilskud. Hertil havde Andersen henholdende svaret, at det kunne han ikke afgøre, med mindre man hentede Murray over til en forhandling. Men vigtigere var det, at udvalget allerede den 29. januar havde rettet en anmodning om en ekspertise til den nyoprettede Sø- og Handelsrets søkyndige medlemmer. Retten havde konstitueret sig den 6. januar, men endnu ikke fungeret. Den manglende erfaring må man vel regne medlemmerne til gode, når man hører, at de virkelig indlod sig på at besvare anmodningen, hvilket vist må være noget helt enestående i dansk retshistorie.

De søkyndige brød staven over Andersens planer, først og fremmest, som man kunne vente, med nautiske argumenter. Kanalen er for smal, og derfor farlig, bugsering vil ikke kunne etableres osv. Et sådant responsum kunne ikke være bedre for dem, der ville fælde Andersen. Udvalget konkluderer derfor, at kanalen ikke bør bygges, at kommunen i hvert fald ikke bør støtte den, og at man derfor ikke bør anbefale koncessionens forlængelse, »eftersom vi må befrygte, at der herved alene vil tabes tid og lægges hindringer i vejen for gennemførelsen af andre planer til sådanne udvidelser og forbedringer af havnen, hvortil også vi erkender at der er trang«. Den gamle havns tilhængere røber her, at de ved hvad de vil. Og man var langt fremme. 6 dage før den endelige afgørelse faldt i borgerrepræsentationen, havde man formået indenrigsministeriet til at pålægge havnerådet at udarbejde en ny havneplan. Andersens skæbne var altså på forhånd afgjort. Sagen behandledes i en række møder, men forkastedes den 31. marts med en overvældende majoritet. En bemærkelsesværdig vending

siden januar 1859, da planen havde vundet enstemmig tilslutning. Til-liden til Andersens muligheder for at rejse penge var naturligvis svun-det med årene, men i sidste instans var det de søkyndiges responsum og risikoen for, at man selv kunne komme til at spytte i bøssen, der havde virket. Men at der var nogen, der gned sig i hænderne, er givet.

Den 30. april 1862 modtog Andersen indenrigsministeriets endelige afslag på ansøgningen om koncessionens forlængelse. I en pjece 1863 gjorde han bittert op med sine modstandere i den sidste kamp. Dermed trak han sig tilbage fra sit virke for havnens fremtid, hvori han havde investeret så mange af sine kræfter og en betydelig del af sin formue. Familietraditionen vil vide, at hans havneplaner kostede ham 80.000 rdl., et efter datidens forhold overordentligt stort beløb. Den 14. sep-tember 1885 døde Andreas Wilhelm Andersen, men hans planer døde ikke med ham.

I de år, der fulgte efter planens forlis, dukker hans tanker atter og atter op hos oppositionen mod den nye havneplan. Navnlig fastholdt man fra mange sider tanken om det store landvindingsarbejde sydpå, omend man måske i mindre grad dyrkede det egentlige sydløb i den Andersenske udformning.

I 1896, da nye sydhavnsplaner var aktuelle, skrev hans gamle med-kæmper J. P. Købke, nu general, en artikel i »Ingeniøren«, hvori han som en af de få endnu levende, der kan huske den store kamp, gør op med de fælles modstandere. Det er ham, der bringer den tidligere nævnte oplysning om initiativet til den nye havneplan, som indenrigs-ministeriet accepterede 6 dage før afgørelsen faldt i borgerrepræsen-tationen. Dermed »havde de mænd, der dengang beherskede situationen, nået, hvad de åbent betegnede som deres mål, at slå Kallebodsplanen ihjel«. Og Købke lægger ingen skjul på, at det var Tietgen, der var hovedmanden i forsvaret for den gamle havns kreds af monopolister.

Og hvad vandt man så mod nord? spørger Købke, Refshaleøen, der ikke blev havn, men skibsværft. Men for en yderligere udvidelse mod nord er der sat bom ved bygningen af Frihavnen og ved anlægget af Kystbanen. Her skuede Købke, som man vil vide, ikke langt nok ud i fremtiden. Havnen er i vor tid vokset et betragteligt stykke mod nord, nord for Frihavnen og u hæmmet af banen.

Historien om Andersens sydhavnsplaner, der her er kort fortalt, har vel to moralser. Den ene er, at mange statslige og kommunale planer,

der for den almindelige bevidsthed stod som helt sikrede, alligevel er forlist i sidste øjeblik, ofte, som her, af økonomiske grunde. Den anden morale er, at tanken om at udnytte sydløbet vel aldrig vil dø, al den stund København nu engang ligger ved et sund, hvor grundt dets sydlige udløb end er. Omkring 1920 syntes det, som om sydhavnsplanerne skulle blive til noget stort. Men den industrihavn, man havde håbet på, blev det nu alligevel ikke, måske fordi man ikke sørgede for et tilstrækkeligt dybt sydløb, som altid må være en integrerende del af sydhavnsplaner, som det var det i Andersens.

NOTER

De trykte hovedkilder er:

Betænkning af den ifølge Ordre fra Indenrigsministeriet af 17. Oktober 1857 sammentraadte Kommission til Bedømmelse af Grosserer A. W. Andersens Projekt til Kallebodstrands Uddybning. 1858. Concession for det Actieselskab, som af Grosserer A. W. Andersen agtes dannet, etc. u. å. (1859).

Om Udvidelsen af Havnen ved Kjøbenhavn og Uddybningen af Kallebodstrand af -8- (pseudonym for kommandørkaptajn Krenchel), 1859. Udvidelse af Kjøbenhavns Havn, Tilvejebringelse af et Skibsløb sydefter og Indvinding af Land i Kallebodstrand. Af Andr. W. Andersen, Grosserer. Med en lithographeret Plan. 1860.

Betænkning af 11. Marts 1862 (til Borgerrepræsentationen) om Kallebodstrands Uddybn. 1862.

Kjøbenhavns Borgerrepræsentation og Kallebodstrandsagen samt dennes Bedømmelse af de 9 af Sø- og Handelsrettens søkyndige Medlemmer i disses Betænkning af 17de Februar 1862. Af Andr. W. Andersen. 1863.

Borgerrepræsentationens Forhandlinger, som ikke indeholder referater af mødernes debat, men kun resultaterne heraf. Selve mødereferaterne er taget fra »Fædrelandet«.

Personernes data.

Oplysningerne om Murray stammer fra den trykte, her anførte litteratur. Lütichaus biografi findes i Brickas Biografisk Lexikon, Krenchels i Topsøe-Jensen og Marquard: Officerer i den dansk-norske Søetat etc. Samtlige øvrige nævnte personer er biograferede i Dansk Biografisk Leksikon.

Som trykt manuskript findes »Kaptajn Ole Andersens efterkommere« af Poul Andersen, 1971, der er stillet til min disposition, hvorfor jeg takker.

Utrykte kilder:

En pakke mrkt. 13 Ind. Min. Ktr. f. Off. Arb., Kanal- og havnesager, Kallebodstrandsagen 1857-1866 findes i Rigsarkivet og indeholder relevante akter, deriblandt koncessionsansøgningerne.

S. 48. Toldremmissionen: Skibe, der hjembragte varer direkte fra fremmede

verdensdele, fik under visse omstændigheder godtgjort 25 pct. af den sædvanlige indførselstold.

S. 48 f. Havnens tilstand se Villads Christensen: *København 1840-1857*, s. 66-76.

S. 54. Dannekiolds plan, *Archiv for Søvæsen*, 1844.

S. 60. Artiklen i »*Ingeniøren*«, 5. Årgang, Nr. 5 A, 1896.

For bistand og venlig interesse takker jeg civilingeniør *V. Malling*.

BERETNING OM EN RUNDTUR I KØBENHAVN I MIDTEN AF DET NITTENDE ÅRHUNDREDE

VED M. VESTERDAL

To fynske gårdmandssønner, Morten Nielsen¹ og Hans Kam,² foretog i 1856 en rejse til København for at bese byen. En god bekendt af dem, cand. theol. Christian Henrik de Thurah,³ havde tilrettelagt et rundvisningsprogram, så de to turister i løbet af en halv snes dage nåede at få et indtryk af de fleste af hovedstadens seværdigheder. Om denne sight-seeing har Morten Nielsen givet en så levende skildring, at den godt kan fortjene at blive kendt af en lidt større kreds. Ganske fornøjeligt er det at følge de to under deres færden i København. Nok så interessant er det imidlertid at mærke sig den rolle, hovedstadens herligheder spillede i en opvakt bondekarls forestillinger.

Den rejse-skildring, der her er tale om, er blot et lille udsnit af en anelig række dagbogsoptegnelser, den lige omtalte Morten Nielsen har efterladt sig.⁴ Det vil derfor være naturligt, inden vi hører om hans rejse til København, at fortælle lidt om forbindelsen mellem de to rejsefæller og deres fører.

På det tidspunkt, vi her beskæftiger os med, gik den 30-årige Morten Nielsen hjemme hos faderen på gården Elleruplund i Tommerup sogn. Mortens hu havde altid stået til bogen, men han havde i sin tid ikke villet sætte sig op mod sine forældre. De var begge grebet af den »vestfynske vækkelse« og frygtede den påvirkning, deres søn ville komme ud for, hvis han kom ind på »den sorte skole« i Odense. Morten fik således ikke undervisning ud over, hvad en landsbyskole kunne give. Han deltog i treårskrigen, under de sidste to felttog som underofficer. Han og den syv år yngre Hans Kam var nære venner gennem mange år og begge stærkt optaget af den grundtvigske bevægelse, som for forældrenes vedkommende også kom til at betyde afstandtagen fra pietismen. Det er uklart, hvor megen andel sognepræsten, C. E. de Thurah,⁵ havde i denne udvikling; men det er uomtvisteligt, at hans to sønner øvede en meget stor indflydelse både på Morten Nielsen og Hans Kam. Morten var navnlig knyttet til den ældste, Laurits de

Thurah,⁶ blandt andet gennem fælles virke for »Den danske Forening« i Tommerup sogn.⁷ Laurits havde i løbet af sommeren 1856 søgt selv at få Morten med til København, men det lod sig ikke gøre, før høsten var i hus. Da Laurits netop i september blev lærer i Tønder, påtog hans broder Christian sig i stedet at optræde som vejviser. Han var den foregående vinter blevet kandidat og virkede derefter som time-lærer i København.

Vi kan herefter vende os mod skildringen i Morten Nielsens dagbog:

»Reise til Kiøbenhavn

Efter at Reisen lykkelig og vel er tilendebragt, vil jeg efter de Optegnelser, jeg kunde faae Tid til at gjøre, nedskrive nogle faa Linier som Minde om 10 mærkelige Dage«. – Han indskrænkede sig dog ikke til nogle få linier men brugte næsten 80 sider i sin dagbog. Her fortsattes fortællingen om rejsens begyndelse den 26. september således:

»Endnu imorges tegnede det ikke godt. Det var Regnveir og saae heelt forstyrret ud i Luften. Peder Hansen, med hvem jeg skulde kjøre, tøvede længe, ja havde endog opgivet Odense-Reisen. Jeg var alt fra Morgenstunden af paaklædt, alle mine Reisesager ordnede, og jeg ventede med Længsel, da jeg nødig vilde beslutte mig til at gaae. Om-sider klarede det op, Vognen kom, og med Glæde hilste jeg af og kom saa hertil Odense Kl. 1. Min Ven og Reisekammerad, Hans Kam, kom ikke før Aften; men da Deligencen ikke gaaer før Kl 12 inat, var det jo god Tid. Hos Brygger Rasmussen,⁸ som bestandig er utrættelig i at hjælpe os til rette, har vi ordnet vore øvrige Sager, faaet vort Reisetøi sammenpakket og forsynet med diverse Skildter, faaet Billetter til Nyborg (9 # 6 β pr. Hoved) og allerede i Aftningen vare vi reiseferdige. Jeg fik hos Milos⁹ en nye udkommen Bog: »Kjøbenhavn's Adressebog« at laane, der giver en heel Deel interessante Oplysninger, og som vil være en rar Haandbog.

Den øvrige Ventetid gik snart. Hans Kam var budt ned til Webers, og Rasmussen og jeg gik over til Kjøbmand Johan Clausens, hvor der var endeel af hans Familie samlet, navnlig hans Onkels fra Slesvig, der har været herinde for idag at følge Niels Clausen paa Rikkesminde¹⁰ hen. Kl. 9 vare vi atter samlede hos Rasmussen; en pudsig Fætter, en Herr Wappenhaus, var ogsaa kommet. Ved et Glas Punsch fik vi en lille Whist. Tiden gled snart og vi brøde op. Jeg var i en Stemning som sjelden før«.

Morten Nielsen (1825-1910).

Efter amatør billede taget o. 1861 af cand. theol. Laurids Thurah

For nogle kan gammel stil virke dæmpende på lysten til at fortsætte læsningen. Da det i øvrigt drejer sig om ikke finbehandlede optegnelser, er det følgende derfor gengivet ikke alene med moderniseret retskrivning men også ved passende udeladelser. Blandt disse er kun hele sætningers, herunder sammenhængende stykkers, forsvinden anført ved: »...«, hvorimod gentagelser, fyldeord o.lign. er strøget uden nærmere markering. Enkelte omskrivninger og glemte ord er indføjet i: »[]«.

27.9: »Efter at have spist en god aftensmad i aften hos brygger Rasmussen i Odense, brød vi op og fulgtes ad alle fire ind til Postgården, hvor vi fik et glas punsch til afsked, hvorpå Hans Kam og jeg vel indpakkede, gik i diligencen. Der var noget mudder ved sædet, som ej skal være så usædvanligt under Herr postmester Lausens spirituøse bestyrelse. Vi fik dog plads midt i kassen. I midnatsstunden rullede vi af sted. Vort håb var, at vi skulle få en god lur, inden vi nåede Nyborg for ikke at blive alt for rustne den øvrige del af rejsen. Skønt

et par herrer, som gjorde os selskab, var så overordentlig galante ikke at mæle et ord, var det ikke muligt at sove. Først i Nyborg fik den ene af vore rejsefæller munden lidt på gang, og jeg erfarede da, at han var officer og stod ved 12. Bataillon og kendte meget godt min gamle kaptajn Bruns,¹¹ som han sagde for øjeblikket var i Korsør. Det var blot et par ord, han ville tale med os, nogen egentlig samtale blev det ikke, så det var en mat tur og ville under andre omstændigheder have været såre kedelig. Kl. 3 nåede vi Nyborg, hvor vi tids nok fik at vide, at en kop kaffe kostede 20 sk. hos herr Schalburg.¹² Jeg har ikke været i Nyborg i hen imod 8 år, ikke siden vi marcherede derfra den 1. marts 1849. . . . Hos Schalburgs måtte vi vente en times tid, inden dampskibet gik. Vi gik betids derned, og det kunne nok gøres behov, . . . da der, hvor Strandporten har stået, var et næsten bundløst søle, som vedkommende godt kunne fortjene en lille reprimande for. Kl. 4 kom vi ombord i dampskibet »Skirner«, der straks derpå gled af sted med 10 à 11 miles fart. . . . Som det så omtrent var dag, nåede vi Korsør. Jeg satte første gang foden på Sjællands grund . . . , få øjeblikke har været mig så glædelige, som da jeg slentrende med mit tøj forlod dampskibet og gik op til banegården . . . [den] ligger lidt nord for byen, som jeg så ikke var inde i. Der var vist heller ikke meget at efterse, navnlig var kirken meget uanselig, ja tårnet det grimteste, jeg har set i nogen købstad. Staden vil ellers vist komme i flor, da nu næsten al farten til København fra vest og syd går herover. I havnen lå efter »Skirners« ankomst ikke mindre end 7 dampere: »Sylfiden«, »Zephyr«, »Flora«, »Diana«, »Hermod«, »Kronprinsen«. Det forekommer mig at »Jylland« lå der også, men jeg kan dog ej bestemt huske det. . . .

[Jernbanestrækningen fra Korsør til Roskilde var netop samme år åbnet for drift. For to, der overhovedet ikke havde set endsige kørt med et jernbanetog, var turen med toget fra Korsør derfor en enestående oplevelse. Morten Nielsens skildring heraf har fundet vej til »DSBbladet«¹³ og skal derfor ikke gengives her, hvor formålet er at skildre hans og rejsefællens oplevelser i hovedstaden. Om selve ankomsten dertil fortsættes:] »Målet var nået, og ganske uventet skulle vi i det sidste øjeblik erfare, at det var nået på en så overraskende og mageløs glædelig måde, idet vor fælles ven, den kære kandidat Thurah, stod ved banegården for at tage imod os, og vi fik ham netop at se, som toget standsede. Han hilste og smilede, og det gjorde vi også.

Jeg glemmer aldrig det øjeblik, da han kom og modtog os med den venlige hilsen: Velkommen til København; thi man kan da ikke tænke sig noget bedre end på et fremmed sted at træffe en god ven. Så fik vi da vort tøj og marcherede af. Men sikken en tummel der var af mennesker og sikken en trængsel. Der var straks noget at se. Jeg så og så til alle sider og vidste knap, hvad jeg skulle tænke. Jeg var bogstavelig henrykt af glæde. Mine ønsker var nu opfyldte, og vel har jeg ved disse, der ved hvert år er steget, gjort mig store forventninger, men de blev alle overtrufne i disse henrykkelsens øjeblikke, da vi spankede af fra banegården, ind efter det »store København«, forbi Runddelen med Frihedsstøtten, Vesterbros Teater, Tivoli, over Broerne, igennem Vesterport, over Halmtorvet og ned ad Vestergade, hvor Thurah havde bestilt logi i gæstgivergården »Garvergården«. Her standsede vi, hilste på vor vært, hr. Hansen, en fynbo, tog vort kammer, nr. 9 på anden sal, i besiddelse, fik søvnen, eller rettere søvnløshedens kendemærke gnedet af øjnene, blev vaskede og sansede, samt forsynede med ren krave og ret anstændige flipper ved begge sider på hagen, fik tynde støvler på begge ben, og det gik alt sammen rask fra hånden; thi Thurah tog også dermed hånd i hanke, og så var vi som københavnere og vel beredte til at »more os«. Det gik som sagt rask med alt det nævnte væsen, thi vi skulle ud til banegården i en fart for at se prins Napoleon,¹⁴ når han kom fra Roskilde, men vi kom for silde. Straks efter at vi var kommet med toget, kom han, så det var forgæves. Så gik turen atter til byen ned ad Frederiksberggade, Vimmelskafte, Østergade til Kongens Nytorv. Et sandt triumftog, thi aldrig har jeg set magen og kommer vist ejheller til at se noget, der gør et mægtigere indtryk end dette. Thurah fortalte os uafsladelig om alt, hvad vi så, om kirker og offentlige bygninger osv. . . . Efter at vi så næsten havde set os tossedede på alle disse store butikker og al den [i] vinduerne udstillede stads samt gloet i vejret efter overdelen af husene, var vi så på det store prægtige Kongens Nytorv. Vagtparaden var just ved at trække op, men det opholdt os kun lidt, vi gik videre forbi og kom så til nr. 208, hvor Thurah boer, og hilste der på hans tre tanter, som bor i samme hus. Hos fru Mohr,¹⁵ som bor på første sal, drak vi kaffe og modtog indbydelse til at være gæster ved hendes bord, så længe vi var i København. Vi takkede, dog blev vi ikke så lidt overraskede, thi det var lige så uventet, som det var mageløst fore-

kommende. Nu begyndte den egentlige lystfart, idet vi sporenstregs drog af igen op ad Gothersgade, og jeg husker ikke hvor, til Rundetårn. Alle som har været soldater ved at fortælle om denne stjerne-kiggernes bopæl, og hvem har ikke set Rundetårn på almanakkens titelblad. Der har også jeg set det for næsten lige så længe [siden], som jeg tæller mine år, men nu stod jeg ved det, og i et øjeblik var jeg oppe ad sneglegangen og stod oven på. Kl. 12 midnat på Postgården i Odense og kl. 12 næste middag på Rundetårn, det kan man kalde at rejse. Jeg tænker, at den kære Thurah havde med flid valgt dette øjeblik til at komme der op, for i en fart at give os et nogenlunde overblik over byen og dens omegn, og med en mageløs utrættelighed fortalte han os om den og om den bygning i byen og i omegnen. Vi så ud til Frederiksberg, til slottet og kirken og hans kærestes bolig. Vi så det berømte Rosenborg Slot med dets trende spir, Frue Kirke med sit forgyldte kors, Frelzers Tårn med sin sneglegang, det store Christiansborg Slot, ja det er for vidtløftigt at fortælle mere her. Et mærkværdigt held havde fulgt os hele dagen, og på Rundetårn havde vi det sjældne held, at solen skinnede blankt, og det var i sandhed dejligt, især var det smukt ud ad Nørrebro og det nordlige Sjælland, ad Dyrehaven, Bernstorff Slot osv. Man kunne tydelig se flere kirker, hvoraf jeg vil nævne Gladsaxe, hvor Grundtvigs broder, provst Grundtvig,¹⁶ var præst og døde 1843, og fik den bekendte dr. Kalkar¹⁷ til eftermand, som er præst der endnu, samt hvor kaptajn Thurahs kæreste er født. . . . Vi så en del mærkelige runesten, der er indmurede i væggene langs med sneglegangen, samt en ligkiste af sten. . . . Så gik vi til Nørreport og ad Volden til Rosenborg Slot og ind i Kongens Have, om hvilken alle fynboer, der som soldater har ligget i København, også ved noget at fortælle. Ved indgangen til haven mødte vi Danmarks største filosof, professor Sibbern,¹⁸ gammel og tør og forslidt så han ud, tørre sager har han bragt til verden. Men han gælder for en stor mand og et tænkende hoved, skønt han selv mener, hans hovede er ej rigtig bygget. Kongens Have, københavnernes forhenværende forlystelsessted, er ikke mere, hvad det har været. Den er ikke så smuk som i tidligere tid og heller ikke besøgt uden af hedeboiger, ammer og børn, men den er endnu værd at se, og der er adskillige mærkelige ting i den. Der er et kosteligt springvand forestillende Amor ridende på en svane; der er den såkaldte Herkulesloge. Der er de to store kobber-

løver ved indgangen til slottet, og der er løven, der bider hesten, skal være den danske løve, der bider Lüneburgs hest, prægtige lindealléer, plæner osv. Vi gik så derfra til universitetet, videnskabernes tempel og helligdom, også kaldet den sorte skole, dødens skole og lidt af alle dele er vel tilfældet. Det er en stor smuk bygning med en prægtig, overmåde dejlig forhal, der så vidt jeg kan erindre er malet af Constantin Hansen,¹⁹ og har kun den fejl, at det er græske guder og gudinder, der er malet der, i stedet for at blive ved de nordiske. Vi så ikke mere, når undtages et skelet af en kæmpeslange, og professor Hermansen,²⁰ som gik for at skulle holde forelæsning. Thurah sagde, at det kunne da nok være, at vi en anden dag kunne få tid til at høre en forelæsning. Men det nåede sig ikke, kanske der var ikke noget tabt derved. Fra universitetet gik vi atter til Kongens Nytorv, og spiste så til middag og drak kaffe, hvorefter vi begyndte igen og tog nu turen til den anden ende af byen, ned ad den overmåde smukke Bredgade, hvor der findes en stor mængde palæer og offentlige bygninger, som Thurah uafladelig beskrev os med mageløs utrættelighed. Der var Marmorkirken, der står ufuldendt . . . som en »sælsom ruin« og er jo til ingen verdens nytte, hvis den ikke må brækkes ned. Lige over for Marmorkirken ligger to palæer: Prins Ferdinands og Prinsen af Hessens, der er aldeles ens bygget. I det palæ mod Toldbodvejen, prinsen af Hessens, er hertugen af Augustenborg og prinsen af Nør født. Desuden Moltkes Palæ, Katolsk Kapel, bygget 1842 af professor Hetsch,²¹ Landkadetakademiet, bygget 1704, og Kirurgisk Akademi-bygning, bygget 1786, samt Frederiks Hospital, stiftet af Frederik den Femte. Gaden svarer til sit navn, idet den er 22 alen bred og dens længde er 1255 alen. Ved den østlige ende går vejen lige frem, ud til Kastellet Frederikshavn, men det gik vi forbi denne sinde og drejede til højre ad Toldbodvejen, ned efter Toldboden, hvor der nylig i stedet for »Brokkens Bod« er bygget en meget smuk gård, kaldet Toldbod Vinhus. Fra Toldboden så vi flåden, der lå aftaklet og belagt med rødmaledede fjælle, så det så ud som nogle svømmende huse. Herfra var det, at engelskmanden i 1807 bortførte vor stolte flåde, så »matrosen«, da han kom hjem spurgte: Hvor er I henne, store og små . . . ! . Hvor mange, der nu lå, ved jeg ej bestemt, men det ved jeg, at det er intet at regne mod dengang. Man kunne også se, hvor den nye dok skulle anlægges, samt mange andre mærkelige dele . . . Fra

Toldboden gik vi videre om ad Langelinie og kom forbi den franske skruedampfregat »La Reine Hortense« og nok et mindre fransk orlogsskib, der fører prins Napoleon. Langelinie er et af de yndigste steder ved København, og da vejret var yndigt, søen rolig, så var det én af de dejligste og interessanteste ture, jeg har gjort nogensinde. Vi gik et langt stykke om forbi Kastellet lige til badehusene. På tilbagevejen mødte vi kandidatens kæreste, frøken Andersen,²² der var gået os i møde. Hun var glad ved, at Hans Kam og jeg var kommet til København, og ønskede os velkommen og til lykke. Som vi nu gik tilbage, hørte vi musik et steds, men kunne ikke begribe, hvor og hvad det var, anede mindst at det var fra de franske orlogsskibe. Omsider da vi kom efter det, og så var vis på, at prinsen ville i land, fik vi travlt og løb alt, hvad remmer og tøj kunne holde for at få ham at se. Som vi kom til den af musikken sammenspillede masse mennesker, var han lige steget til vogns, og i et nu var han borte. Thurah så ham fuldstændigt, jeg så et vip af ham, Hans Kam fik ham ikke at se. Så endelig gik vi tilbage til Kongens Nytorv, hvor vi drak té. Vi lagde planen til næste dag og fik da at vide, at der skulle være afskedsfest i Tivoli. Vi forglemte ikke at tale om, at vi var kommet til København på en lykkelig tid, helst da det nu så ud til at vejret bliver godt. Det var nu langt ud på aftenen og oven på sådan en for sjæl og legeme anstrengende dag, egentlig to dage og en nat, kunne vi nok trænge til hvile og gik så til vort logi i »Garvergården«. Thurah fulgte med for at vise os vej, men jeg kunne nok have fundet den alligevel; det stolede han ikke på. Uden at ænse at han måske selv kunne trænge til hvile, fulgte han os som sagt lige derop, og det var ikke kort.

Hermed endte vi så den første dag i København. Vi er halvt berusede af glæde. Især og overalt kan vi ikke glemme den kære Thurah. Med en mageløs forekommenhed, med en venlighed og kærlighed, som overgår alt, har han modtaget os og vist os omkring. Han har ikke sparet sig på nogen måde, så vi endrægtige studser og er henrykte over, hvad vi på denne dag har oplevet, hørt og set. – Foruden de allerede nævnte notabiliteter, som vi har set i dag, har vi set Carl Ploug og en søn af dr. Lindberg.²³ . . . «.

28.9.: »Vi var ikke sildig på benene, da vi ville i kirke. Vi gik først til Frue Kirke. Det var ikke for at høre prædiken men nærmest for at

se landets hovedkirke og de i samme så berømte arbejder af Thorvaldsen. Pastor Warburg,²⁴ ordineret kateket, prædikede froprædiken for nogle få tilhørere. Vi kunne høre, han prædikede, men hvad han sagde, vidste vi ikke. . . . Den nuværende kirke er bygget i græsk-romersk stil, er høj, lys, venlig og dejlig. Det er dog især Thorvaldsens arbejder, som giver kirken den største prydelser. Hans tolv apostle, der står på piedestaler på begge sider af skibet, den genopstandne Frelser på alteret, den dejlige døbefont i koret og det store basrelief: Frelserens gang til Golgatha, 36 alen langt, oven i koret, er mesterværker, som ingen kirke i verden kan opvise magen til. Foruden de nævnte prydelser var der endnu flere, men dem vil jeg forbigå . . . og blot bemærke, at det var i denne kirke, at den store rationalist, Henrik Georg Clausen,²⁵ har forkyndt sine lærdomme.

Fra Frue Kirke gik vi til Kongens Nytorv til Thurah og lidt efter gik vi alle tre til Christianshavn og kom på denne vej forbi det Kongelige Teater, Holmens Kirke, Christiansborg Slot og Børsen over Knippelsbro, gik så kl. 9 i Frelsers Kirke for at høre pastor P. A. Fenger,²⁶ ham der var i Slots Bjergby. Han holdt for en talrig menighed en dejlig, en velsignet prædiken over det thema: Herren kender alle vore tanker. Især mod slutningen kom ånden over ham, og hans ord trængte ind på mange. Jeg blev også grebet og vil aldrig glemme denne prædiken i Vor Frelsers Kirke. . . .

Fra Frelsers Kirke gik vi tilbage. Ved Knippelsbro traf jeg min fætter Diderik Pedersen, der kun for et par dage siden havde lagt ind med sin kvase og sine fisk. . . . Ved slotspladsen traf vi min fætter Rasmus og hans halvbroder Hans,²⁷ der ligger under ladning, stykgods. Det var helt uventet, at jeg traf ham. Vi fortsatte og gik over igennem Christiansborg og om ad buegangene ved de kongelige stalde om den ydre slotsgård. Her mødte vi den under navnet »Det levende leksikon« bekendte, overordentlig lærde mand, konferensråd Erik Christian Werlauf,²⁸ bibliotekar ved det store kongelige bibliotek. Han så meget tør og forslidt ud. Jeg vil derfor ikke videre omtale ham, kun blot tilføje, at jeg ejer en bog, han har skrevet, nemlig: »Udtog af Suhms Danmarks Historie«. Lidt efter at vi havde passeret nævnte lærde mand, standsede vi for fra forsiden at betragte det store og det prægtigste slot i Danmarks Rige. . . . Vi gik nu bag om slottet ved Marmorbroen og Frederiksholms Kanal efter Thorvaldsens Musæum. Undervejs var vi

inde i det kongelige ridehus, hvor nogle københavnske frøkener var i begreb med at lære at ride. . . .

Vi stod så foran det over hele den dannede verden berømte og mageløse Thorvaldsens Musæum. . . . Jeg er ikke kunstkender, og vel ved jeg, at kun få er det; . . . det gjorde et mægtigt indtryk på mig at træde ind iblandt de over al verden berømte kunststykker. Dog var det egentlig ikke hensigten idag at se alt, men Thurah ønskede, at vi, da det netop var åbent, skulle se det i almindelighed. Idag var vi blot i Kristussalen, . . . og i forhallen . . . , vi skulle videre. Hans gik hen at besøge sin tante,²⁹ der boede tæt ved i Nybrogade nr. 4. Thurah og jeg gik en tur til Vesterport og straks tilbage til Kongens Nytorv, hvor vi spiste til middag. Da så Hans Kam straks ankom, begav vi os igen på farten. . . . Vi ville i Slotskirken for at høre Grundtvig til aften-sang. Vartov Kirke er nemlig under reparation, og i den tid har Grundtvigs menighed fået Slotskirken overladt. . . . [Den] er en høj, lys, i en simpel stil, men meget smuk kirke. . . . Gudstjenesten begyndte med den bekendte sang: Guds menighed syng for vor Skaber i løn, . . . Det er mageløst at høre Vartov-menigheden syng den. Det gør så godt at komme ind under kirkebuerne igen. Thi sandt at sige, så er det jo en evindelig tummel og støj, som man mødes af overalt. Jeg samlede mig og var så inderlig glad ved, at den stund nu endelig var kommet, hvorefter jeg i så mange år har længtes, at jeg skulle høre og se Grundtvig. Denne mærkelige mand, der for efterfølgende slægter vil stå, som Luther står for os. Denne åndens kæmpe, som i et halvt århundrede har kæmpet for kristendom og danskhed, så det spores trindt over hele landet, kæmpet med mund og pen uafsladelig. Denne mand, der mere end nogen anden har måttet døje ondt, især da han for en menneskealder tilbage stod i gabet, og det lod som rationalismen skulle have tilintetgjort ham. Men han stod og stod som en mur urokkelig, thi han stod på kirkegrunden. Denne mand fik jeg nu at høre og se. Årene har bøjet ham lidt. Håret er næsten faldet af, og det lange skæg, der når ned ad brystet, er hvidt som sne. Tænderne er borte, så det just ikke var let at forstå ham. Imidlertid kan jeg sige, at der egentlig ikke gik noget tabt for mig. Han prædikede om den værkbudne, om syndernes forladelse. Kun én sætning har jeg fastholdt, at: Der er ikke noget, der har voldt større sorg i helvede end det ord: Syndernes forladelse. Vorherre give, at jeg må bevare dette ord som

minde om den dag, jeg første gang hørte skjalden Nicolai Frederik Severin Grundtvig.

Efter prædiken var barnedåb, som var mærkelig at overvære, thi den blev forrettet med alvor og højtidelighed, som desværre kun alt for mange steder ikke er tilfældet. Der blev endnu sunget nogle af Grundtvigs salmer, hvoriblandt en ny: Vorherres glæde. – Alt står i Guds Faderhånd, var såre dejlig, og de var alle sunget med liv, således at det åndelige pulsslag blev stærkere. . . .

Nu havde Hans og jeg været i tre kirker. Vi havde hørt Fenger og Grundtvig, og vi havde begge været glade derved, glade ved at det var søndag, så vi kunne søge ly under kirketagene. Men nu var så også *søndagen* forbi, og jeg går over til at beskrive noget af en ganske anden slags, nemlig aftenen i Tivoli. Efter at vi havde været på Kongens Nytorv og drukket kaffe, traskede – om forladelse – spadserede vi ud til Tivoli, hvor der skulle være en stor afskedsfest. Vi havde ærgret os hjemme over, at vi kom til at gå glip af den stads, da Tivoli vist var lukket, inden vi nåede derind. Men det nåede sig alligevel, dog rigtig nok kun på det yderste, så vi også her må prise vor lykke, der overgår vor forstand. For en mark, og hvem ved ikke det, kom vi ind. Jeg købte mig et program, og med dette i hånden gik jeg så med Thurah og Hans Kam omkring i dette københavnerens yndede forlystelsessted i 6 à 7 timer. Hvad vi hørte og så, er mig umuligt at beskrive, helst da jeg ikkun forstod en ganske lille part. Men så meget forstod jeg, at det var smukt og storartet, overgik mine største forventninger og efterlod et indtryk, som nok vil huskes. Mikkelsaften er gerne vor høstfest hjemme, og sjældent har jeg været ude den aften. I år har jeg fejret den i Tivoli. Allerførst vil jeg da sige, hvis jeg skal sige noget, at der var et lille teater, hvor der under hr. Volkersens³⁰ direktion blev givet 6 afdelinger kl. 4½–5–6–7–8½–10. Med anden afdeling, antipodedans med flere globusser af d'Hrers brødrene Elliot,³¹ gjorde vi begyndelsen, hvorefter vi, mens det endnu var lyst, gik omkring og så anlægget, gangene, alléerne, bygningerne, nemlig: Bazaren, Teateret, Koncertsalen og de øvrige beværtninger og forlystelsessteder. Vi prøvede også at slå tyren for panden, nåede 1450. En morsom indretning, halvt ubegribelig men helt sindrig. Thurah og jeg var oppe at køre på karrussel, og det gik rask, så rask, at jeg nok kan sige, at jeg aldrig har været sådan oppe at age. Hans Kam be-

takkede sig for den fart. Han syntes, det var så ræddeligt. Vi prøvede også at skyde til skive efter en lille bitte prik med en luftbøsse. Her ville Hans naturligvis være med, men skæbnen var ham imod. Han kunne ikke ramme, hvorimod vi andre to slumpeskytter ramte, så det knaldede. Thi når den lille prik blev truffet, gik der noget af, som gav et stort knald. Jeg blev næsten stolt af, at jeg endog ramte på fri hånd. Skuddet kostede 2 sk., et slag på tyrens pande 2 sk., i karrussel 4 sk., ja det er sandt, det var egentlig rutschebanen, jeg mente, som Thurah og jeg prøvede. Desuden var der bueskydning; blev der ramt, kom en dame op for et åbent hul. Kuglekasten, kuglen blev tilbagegivet af en figur, forestillende en rigtig bajads, enten af hænderne eller maven, hvilket sidste skulle være det kunstige. En fægtemand af jern, blev han ramt i hjertet, segnede han men hvis ikke, fik modstanderen over kården, så den sank ned, hvilket også alle kostede et par skilling. Men disse prøvede vi ikke, det var ikke muligt at nå alt, ligesom der også var flere ting, vi ikke så. Således var vi ikke på øen, i naturaliekabinetet og i menageriet. Vi drak té derude, og jeg havde nær sagt på en ny måde. Det var da ellers, som man hidtil har drukket, men jeg ville sige, at den blev bestilt på en egen måde, idet vi ved at sætte os straks fik den. Der er nemlig anbragt en tavle over et bord for hver mulig del, man ønsker sig. Vi ønskede té, satte os ved det til samme indviede bord, fik den i øjeblikket, og lod den tilligemed nogle københavnske boller rigtig smage os, hvorefter vi gik videre, det vil sige omkring igen. Fra kl. 5-11 var udført hornmusik på plænen foran bazaren. Kl. 6 en forestilling på teateret: produktioner på ståltrådsline af hr. Elliot; kl. 7 en do: de tre gladiatorer af d'hr. Deulin og brødrene Elliot; kl. 7 en afdeling i koncertsalen under anførsel af musikdirektør Lincke.³² Her mødtes man med fine folk. Jeg åndede lidt besværligt men søgte at lade som om, det var mig ikke så fremmed. Foruden denne afdeling blev givet endnu to andre, ialt 15 numre. 2^{den} afdeling kl. 8½ og 3^{die} kl. 10. Af numre, som nåede mit tykke øre, vil jeg anføre nr. 6 ouverture til Røverborgen af Kuhlau,³³ nr. 9 En tur til Kullen af Lumbye og nr. 10 Elisen-Polka af Strauss. Orkesteret var Lumbyes, og det var rigtig godt. Vi benyttede en mellemtime til at se verdensudstillingen i bazarlokalet nr. 2, 3, 4, der bestod af daguerreotypi-prospekter af den danske afdeling af Industripaladset i Paris [i] Luxembourgs Have, snestykke, fortet St. Angelo-Engelsborg i Rom, Wellingtons statue, ud-

sigt over en del af Paris og mange flere dejlige stykker. Kl 8½ atter ved teateret: danse-divertissement, der bestod af tre danse Cachuca, Dobbelt hornpipe og Allemande, pas des trois, og Gud ved alle de tosedede navne, som de havde, der dansede dem. Imidlertid fra kl. 7½ blev haven oplyst af orientalske lamper, det såkaldte Vauxhall, flere, ja mange tusind lamper i næsten hver tænkelig farve, blev tændt og ophængt i gangene i mange forskellige figurer, et sted f.eks. var det lig et skibsanker. Især så det underligt ud på bazaren, hvor der ovenpå var anbragt en række lamper, der stod tæt ved hverandre, og ligeledes var det smukt at se en halv snes opstående bræt, der var besat med lamper og dannede i form af en sløjfe, gul og med røde ender. Hele belysningen tog sig aparte godt ud, da det var temmelig mørkt. Det var et storartet syn, og vi fynboer havde nær tabt øjne og næse. Jeg må tilstå, at jeg gik som i en forberedelse til en rus, og i virkeligheden var jeg beruset af glæde, thi som ingensinde før havde jeg en sådan lejlighed til at more mig, og jeg lod stå til. Jeg kunne undertegne, hvad Thurah fortalte, at da han første gang var i Tivoli, var det som han kom ind i en féverden. Thi det hele var som et halvt trylleri. Vejret var ikke det allerbedste, men det gik så an, og bedre ville det have været, hvis man alle steder kunne have haft paraplyerne oppe, hvilket stadig blev forbudt ved teateret, hvor man foruden en mængde frie, aldeles frie vittigheder, også hørte brølet: Ned med paraplyerne. Thi det kan nok være, at der er et mudder med de velsignede københavnerne, de er ikke bange. Endnu var det bedste tilbage, nemlig fyrværkeriet og sidste forestilling på teateret. Kl. 9½ afbrændtes et stort brillant fyrværkeri af overkrigskommissær Høegh-Guldberg.³⁴ Jeg så fyrværkeri første gang i mit liv og glædede mig rigtignok så overmåde derved, at jeg må tilstå, jeg vidste hverken ud eller ind. Fyrværkeriet bestod af 16 numre og begyndte og endte med 3 kanonskud. Hvordan det gik til, hvad det var, hvordan det så ud, hvorledes det kunne spy ild til alle sider, hvordan raketterne kunne gå tilvejs, sole og stjernerne skinne, illuminationslysene, sværmerne, capriserne osv. kunne skinne og sværme, det ved jeg ikke. Det går over en plovstudents forstand, men disse kunne da og mere sig, og det gjorde jeg. De 16 numre var 3 raketter, en sol, tourbillons og raketter, 2 sole og 4 stjerner, der bevæger sig om en roset af illuminationslys, 3 raketter, en capriccio med 4 svævende fontæner, bombardement af sværmere og en raketgirandol,

en sol omgivet af 6 stjerner, et kors af stjerner der ender som en brilant sol, 3 raketter, en ildskærm der ender med eksplosion af frøer, et hjul garneret med illuminationslys, der ender i forbindelse med slutningsscene i stråleild, bombardement af raketter, pot à feu og raketgirandol. Straks efter fyrværkeriets slutning gaves sidste forestilling på teateret: Harlekin kok eller Pjerrot som opdager fruentimmernes træskhed, komisk pantomime i én akt. Pjerrot med sin hvide kofte med de store knapper, sin lange frem- og tilbagevendende, trekantede hat og sin store voksnæse, er en yderst pudsigt fætter, der ved sine løjer ret kan bringe lungerne til at ryste. Jeg har hørt tale om den fyr, nu fik jeg ham at se, og jeg lo, så jeg nær havde ondt deraf. Efter at vi havde set Tivoli og hørt og nogenlunde benyttet, hvad der var muligt, gik vi og nåede Garvergården kl. 11½. . . . Det er en mat beskrivelse, jeg har givet af dagen. . . . Vi mente, at gårsdagen var så mærkelig, at vi ikke ville få sådan en dag mere, men denne er næsten lige så mærkelig, ja i flere henseender endnu mere. Den kære Thurah har visselig også en stor del i, at det falder så heldigt, thi han sparer på ingen optænkelig måde på vejledning, bestemmer vore ture, er vor stadige vejviser og giver uafsladelig beskrivelse og forklaring over, hvad mærkeligt vi træffer på. . . . Af andre bekendte store mænd har jeg idag set professor Høyen, Westengaards³⁵ svoger, og dr. Bloch-Suhr, præst ved Frelsers kirke, udgiver af bladet »Søndag Morgen«.³⁶

29.9: »Om morgenen begyndte Hans Kam og jeg vor runde med at gå til Vesterport, hvor vi gik op på Volden, som vi fulgte til venstre, hvor vi var lige over for Tivoli, om efter Langebro, og kom da forbi det tit omtalte, ulovligt byggede, Gardens Ridehus, som general Hansen knækkede sin hals på.³⁷ Vi passerede derpå den 220 alen lange Langebro og kom til Christianshavn, der egentlig ligger på Amager og er anlagt af Christian den Fjerde. Iblandt de gader, vi passerede, kan jeg erindre Overgaden oven Vandet. Vi ville om til Diderik, som vi endelig fandt om til, og spiste der frokost i hans kvase: Anne Marie. . . . Vi gik så over slotspladsen til Kongens Nytorv til Thurah, der lige var kommet fra skole. Han er nemlig timelærer i et privat institut, frøken Zahles.³⁸ Jeg foreslog at benytte det gode vejr til at bestige Frelsers Tårn, som Thurah og Hans Kam straks var enige i, og i en fart var vi af sted. For hurtigere at komme over til Christianshavn, lod vi os fra Kvæsthusgaden for 4 sk., færge over i en båd, og snart var vi

hos graveren, som veltilfreds med at kunne tjene en daler, øjeblikkelig var på støvlerne, vel beredt til at kunne føre os på tårnet. Først var vi inde i kirken, hvilken vi endnu nøjere beså. Det glædede os meget, thi det er en såre dejlig kirke, ja den skal egentlig af kendere være regnet for den smukkeste i København. . . . Kun vil jeg anføre, at der i den findes en såre mærkelig og dejlig døbefont af alabast, som skal være skænket af grevinde Vieregg,³⁹ som tillige med hendes et år gamle søn ligger begravet der. Hun var en af Frederik den Fjerdes mange friller. Så besteg vi da tårnet, og efter at have trådt 242 trin, kommet igennem tårnvægterens bolig og forbi de store klokker, kom vi ud på snelegangen, der tæller ikke mindre end 393 trin. Med raske skridt steg vi opad, og i få øjeblikke var vi ved jordkuglen, hvor trinene ender. Her gjorde vi holdt. Vi var 130½ alen i vejret og stod på den højeste bygning i hele Danmark. Som forhen anført er den opført af Laurits de Thurah,⁴⁰ og det blev endnu mærkeligere derved at den er opført af [en] ahne [til den] Thurah, der gjorde Hans Kam og mig selskab. . . . Vi nød en udsigt til alle sider, så mageløs storartet, at det overgår al beskrivelse. København med broerne og alle dens bygninger lå under os. Kun Petri Tårn ville ikke rigtig give buk. Det dejlige Øresund lå foran os mod Skånes kyster, en utallig mængde sejlere bedækkede dets overflade, alle med hvide sejl oppe, der i middagssolens glans lignede hvide blomster på en eng. Havet var roligt, og alt så så fredeligt ud. Jeg tænkte på, hvilken færdsel og hvilken mængde snekker er dog ikke her blevet gyngede, det ene århundrede efter det andet, og jeg tænkte på de mange slag her er slået, især de to sidste i dette århundredes morgen, hvoraf det første i Kongedybet, skærtorsdag 1801, var glimrende og Saga har ristet det som en af vore største heltebedrifter, og den sidste 1807 var ydmygende, idet den endte med vor stolte flådes bortførelse. 1801 faldt Thurahs bedstefader. . . . Vi så så meget, at det nær havde gået i ét for os: Den store stad med alle sine bygninger, sine kirker, slotte. Sundet med sine skibe. Skåne, Møn, Stevns Klint, Køge Bugt, Amager, Roskilde, Frederiksberg, hele den skønne omegn mod nord. Alt dette stod vi og betragtede så nøje, som det var muligt. . . . Vi ridsede, som alle de andre tårnbestigere, vore navne i spirets sider, gik så ned igen, hviskende til hinanden: »Nu har vi aldrig set magen«. Fra Christianshavn lod vi os atter færge tilbage til Kvæsthusbroen, hvorpå vi gik til Nørreport og fulgte så volden om efter

Rosenborg Slot. På volden nåede vi Thurahs onkel, en skrædder Wilhelm Klingenberg,⁴¹ med hvem vi fulgtes ad Østerport, Grønningen til Toldboden og ad Bredgaden til Kongens Nytorv. Denne mand var en ægte dansk mand. Vi kom nemlig til at passere forbi Anders Sandøe Ørsted, og ligesom vi strøg ham forbi, drejede Klingenberg pludselig samtalen over på de tider, da Ørsted havde noget at sige, og gav ham en sådan salve, at det gamle skind vist blev end mere kroget. Forresten gjorde det et underligt indtryk at være den mand nær, som især i den sidste tid har voldt frihedens venner så megen harme. . . . Straks efter at vi havde været på Christianshavn, gik vi til Rosenborg Slot for at se mønt- og medaljekabinetet. . . . Vi så i de tre værelser blot de på skråplanerne udstillede mønter og medaljer. . . . Jeg for min part kender ikke til mønter på anden måde end den at give dem ud, hvorfor jeg egentlig ikke havde andet udbytte, end at det var interessant at se. . . .

Efter at vi havde spist til middag, drukket kaffe og hvilet os lidt på Thurahs yndige kammer på 3. sal, fortsatte vi, idet vi gik til Prinsens Palæ, bag slottet, for at se Oldnordisk Musæum, en samling af oldsager, hvortil der i flere henseender ikke findes magen i verden. Den er grundlagt af den lærde, i Jens Jensens gård i Nyrup fødte, professor Rasmus Nyerup,⁴² men egentlig er det arkæologen, konferensråd Thomsen,⁴³ der med utrættelig flid og møje har ordnet og samlet disse genstande fra vore forfædre, over 16000 i tallet. . . . Som det hidtil har gået mig, gik det også her, at jeg stod som en fattig og forlegen og kunne ikke rigtig forstå hvad jeg så. Dog Thurah fortalte meget, Thomsen ligeså, og en lille smule kendskab havde jeg til stensagerne, hvoraf jeg havde set flere, navnlig stenkiler, flækker og flere andre ting, så jeg fik endda noget udbytte i videnskabelig henseende. Dertil kommer og, at historien jo ofte omtaler disse vore forfædres redskaber, jeg har mange gange læst om pile, om buer, om skjolde, om lanser, om spyd, om lurer, om økser, om hellebarder, om hjelme, og derfor kunne jeg bedre glæde mig ved at træffe det her i virkeligheden. Uvilkårlig blev vi sat tilbage til hine svundne tider, og vi kom som på en måde i berøring med hedenolds kæmper. Det blev aften, og vi måtte bryde op. Vi gik så tilbage igen til Kongens Nytorv 208. Da vi havde drukket té, skulle vi i Tivoli igen. Lykken føjede det så, at der endnu i aften skulle gives nok en afskedsfest, navnlig et brillant fyrværkeri.

Det skulle vi naturligvis have med. Vi rappede os og i en fart var vi derude. Vejret var bedre end i aftes, og da det dels var sidste gang i år, og dels et særdeles stort og brillant fyrværkeri, der skulle afbrændes, var der mange flere mennesker end i aftes, vist ikke så få tusinde. Der var en voldsom trængsel omkring teateret og koncertsalen, men især da fyrværkeriet kl. 9 blev afbrændt. Dette overgik i glans og kunst langt det, vi så i aftes, og overgik al beskrivelse, ja det var ikke muligt, da jeg aldrig har set fyrværkeri før i aftes, at jeg kunne gøre mig den ringeste forestilling derom. Programmet lød således. . . . Thurah glædede sig på Hans Kams og mine vegne, at vi fik dette fyrværkeri at se; thi det kunne bogstavelig kaldes strålende og gjorde i aftenens mørke en overordentlig effekt, lod os i øjeblikket glemme alle andre verdens ting, idet vi studsede og gabende så i luften for at beundre de forskellige farver af ild, som blev udspyede og opkastede, hørte den næsten bedøvende knalden. Jeg ved ikke, hvad jeg tænkte, men det ved jeg, at det var skønt, det var morsomt at se. Mærkeligt syntes mig dog de bengalske flammer. Programmet lovede to, men der blev tre. På engang blev det så lyst som den klare dag. Man så da en voldsom masse mennesker, et sandt folkehav, trindt omkring. En del drenge var krøbet op i de nærmeststående træer, og det så ret pudsigt ud, da deres stilling på en gang blev synlig. Man lo af dem, de ville jo og have noget for deres mark. Københavnerne er meget egenartede, uden videre råbte de »da capo«, og virkelig blev der også givet et nummer uden for regelen, hvad det var, ved jeg ikke. . . . I koncertsalen gaves atter under musikdirektør Linckes anførsel 15 numre, hvoraf jeg dog ikke hørte ret mange. Af disse vil jeg fremhæve: Ouverture til Brama og Bajaderen af Auber,⁴⁴ Ouverture til Figaros bryllup af Mozart og Retourvals af Gungl.⁴⁵ På teateret gaves 4 forestillinger kl. 6, 7, 8, 9³/₄, hvoraf vi så kun de to sidste. Forestillingen kl. 8 var nogle kunstige danse. Den sidste forestilling »Pjerrot vanvittig af kærlighed«, var som rosinen i pølseenden. Det var en komisk pantomime i 1 akt, og i sandhed, den var komisk. Hvem i al verden kunne bare sig for latter. Den stakkels Pjerrot var jo blevet forlibt, ja såmænd, det er så mange blevet, det gik ham skidt, også det har mange desværre erfaret, så blev han vanvittig og ville først hænge sig og så skyde sig, men sikken en spektakel han gjorde dermed. Det varede længe inden han fik strikken om halsen, da han så fik den om, så kunne han ikke tåle, at den

strammedes. Han fandt da en knage, som han hængte enden på, men da han var beredt dertil, faldt han ned med et stort rabalder. Derefter fik han fat på en bøsse, som han efter megen spræl og mange forgæves forsøg endelig fandt på at trække af med foden. Først efter at skuddet var gået af, kom han i tanke om, at han havde glemt at putte piben i munden. Han oprettede forsømmelsen, faldt og troede sig død. Da han til publikums umådelige grin havde ligget lidt, rejste han hovedet og så sig selv levende. Jo, det er en rigtig karl den Pjerrot. Hvem som har trang til at få mellemgulvet rystet, vil jeg råde til at se den fyr, og dem som er uheldige i kærligheds-kapitlet, ville jeg ønske havde set ham i aften. . . . [Tivoli var ikke i aften] belyst med orientalske lamper. Vi gik så hjemad. Thurah fik sin kæreste, som i aften var med, pr. omnibus bragt hjem, hvorpå vi gik, takkede for i dag og sagde »Godnat« ved Garvergårdens port, . . .

Af store mænd har jeg foruden de anførte idag set ministerpræsident Bang⁴⁶ og konferensråd, højesteretsassessor Koefoed, pastor Koefoeds fader.⁴⁷ . . .«.

30.9: »Denne . . . [dag] har vi anvendt til en tur til [Klampenborg, Dyrehaven og Sorgenfri]. Lige fra i sommer, da vi første gang talte med Thurah om vor påtænkte rejse, havde han bestemt en sådan tur til os. I dag fik han frihed for skolen, og så skulle vi rejse. Halvotte mødte Hans Kam og jeg på Kongens Nytorv. Straks efter var Thurah færdig. Med en lille taske, hvori noget mellemmad, gik vi til broen i Kvæsthusgaden, og straks derpå gled vi bort med dampskibet »Hamlet«, der kl. 8 afgik til Helsingør. Atter var vi heldige, idet vi netop kom med dampskibet den sidste gang i år, det om morgenen afgik til Helsingør. Det er altid behageligt at sejle med dampskib. Idag syntes mig, det var endnu mere, da rejsen blot var for at more sig, og det var på en fart, hvor der uafsladelig var noget at se. Først sejlede vi forbi orlogsskibene, svanerne, som digterne kalder dem, de faste batterier, Trekroner og Lynetten, der ligger i Sundet, vi kom og forbi fyrskipet »Læsø Rende« malet rødt og hvidt. Som vi var kommet forbi Kalkbrænderierne, kom solen frem, hvilket Thurah så inderlig ønskede, og nu havde vi et mageløst dejligt syn ind på Sjællands kyst, hvor der lå en uhyre mængde sommerboliger tilhørende Københavns rigmænd, som kappedes, det ene med det andet, om at overgå hinanden i skønhed. Inde i Charlottenlund skov lå slottet af samme navn,

hvilket vi og kunne se. Så kom vi også forbi fiskerlejet Skovshoved. Ikke langt fra fiskerlejet Tårnbæk, ved lyststedet Bellevue, lagde »Hamlet« ind, og vi gik i land for at begynde vor march. Først kom vi ind i den af den kaptajn Geo. Carstensen⁴⁸ i 1845 anlagte vandkuranstalt Klampenborg. Det var smukt, der var mange skønne anlæg med gange, saloner, forskellige pavilloner og en udmærket stor koncertsal; men det så så underlig tomt og øde ud, og skønt anstalten ligger på et af de yndigste steder, med en dejlig udsigt over Øresund, så er den alligevel ikke synderlig benyttet. Adskillige af bygningerne er lejet ud til private, og selve haven benyttes kun sjældent, uden til de såkaldte høstfester. Fra Klampenborg kom vi ind i Jægersborg Dyrehave, der af Christian den Femte er indhegnet med staver af enebærtræ fra det nordlige Norge, og bestemt til parforcejagt efter dyr. Denne jagt bliver vel ikke brugt nu, men dyrene findes i mængde. Vi så vist flere hundrede på vor vandring på langs og tværs i skoven, som rolige og ubekymrede enten græssede eller lå i græsset. De vidste nok, at vi ikke gjorde dem skade, skønt der var en vældig jæger iblandt os. . . . Jeg har ikke vildtkløer og kan derfor ikke beskrive det pirrelige indtryk, som det må gøre på en jæger at se så mange vilde skabninger uden at måtte skyde, . . . Vort nordligste mål var Eremitagen, et af Christian den Sjette af føromtalt bygmester, Laurits de Thurah i året 1736 opført jagtslot. Tæt før vi nåede samme, satte vi os ned på en bænk, hvor der var den mest smilende udsigt over Sundet. Sangeren istemte »Sol er oppe« og »Jeg gik mig ud en sommerdag at høre«. Hjertet bevægedes underligt. Jeg mindedes digterens ord »O, hvor gerne så jeg ikke Sjællands høje Bøgelund, hvorfra længselsfulde blikke sendtes over Øresund«. Visselig, han har ret, thi det er en dejlig bøgelund, som nok er værd at se, og som man aldrig glemmer. Jeg nød her nogle øjeblikke, som jeg halvt med vemod og halvt med glæde tit og ofte vil mindes. Efter at vi havde været ved Eremitagen og oppe i den sal, hvor Kongen [ind] imellem holder statsråd, fortsatte vi turen lidt tilbage og gik så i vestlig retning, ad Ulvesvælget til Dyrehavsbakken, hvor de egentlige løjer holdes i Dyrehavstiden, og Kirsten Piils kilde, hvor vi standsede lidt, drak af kilden, og af en sten blev gjort viis på, at kilden i 1583 er fundet af Kirsten Piil og istandsat 1750 af stiftamtmand Reventlow.⁴⁹ Vi forlod så Dyrehaven, gik igennem Ordrup Krat, hvor vi spiste frokost, kom så til palæet Bernstorff, hvor prins

Christian til Danmark har sommerresidens. På dette palæ boede den uforglemmelige Bernstorff, hvem den danske bonde skylder så meget. Så kom vi til Jægersborg, fordum et slot, nedbrudt 1761, nu bestående af en mænde teglhængte huse, der afbenyttes til garnison for en afdeling af Husarregimentet, igennem samme, forbi Ermelundshuset, gennem Ermelund Skov til det ved Dyrehaven beliggende yndige traktørsted, Fortunen. Her gjorde vi et langt ophold, spiste til middag, drak kaffe og hvilede os i haven, hvorfra vi havde en herlig udsigt over Sundet og København. Endelig gik vi til Kongens Lyngby og Sorgenfri Have, som var det sidste mål for vor rejse. Sorgenfri, hvorpå enke-dronning Caroline Amalie bor, er et smukt enetages palæ, omgivet af en dejlig have, som vi gik igennem, og hvor vi især morede os. I haven var en statue af arveprins Frederik, vor Konges bedstefader, og et minde om hans gemalinde, der forresten ikke skal være værd at mindes. Endelig var vi nede ved Lyngby Sø, hvor vi kunne se de frederiksborgske skove. Det havde bestandig gået heldigt for os, nu skulle vi da prøve et lille bitte uheld, idet vi måtte tøve lidt længere i Lyngby end vor agt var, da omnibussen ikke gik kl. 5 som forment, men først kl. 6. . . . Med omnibus »Lyngby nr. 2«, tog vi kl. 6 sidelangs fra Lyngby. Det var skade, at vi ikke kom afsted ved dagen. To ting af mærkværdighed gik vi desårsag glip af, nemlig Grundtvigs højskole »Marielyst« ved Store Vibenshus og monumentet for stavnsbåndets løsning . . . til minde om den af den danske bonde så udmærket fortjente, føromtalte, grev Bernstorff, hvem vi menneskelig talt skylder, at vi nu kan gøre københavnsrejser og kan glæde os derved. Det var visselig værd at have set disse to ting, men vi måtte nøjes. Omnibussen rullede fort, og henimod kl. halvtotte var vi ved Østerbro, kom ind ad Østerport, ned ad Borgergade og Gothersgade, hvor vi stod af tæt ved Kongens Nytorv. Sporenstregs satte vi os i march igen, ad vore gamle bekendte vej til Vesterport og gik videre ad de små alléer til Vesterbro for at besøge kandidat Kragballe.⁵⁰ Hos ham tilbragte vi aftenen med samtale. Han sang for os, spillede på guitar, hvilket var særdeles dejligt. Der er noget aparte ved hans stemme, og »Hedenskabets Galilæer« i Grundtvigs sangværk, som han har forfattet melodi til, og som han sang, står endnu levende for mig. . . . Henimod midnat brød vi op og hilste af med denne mærkelige mand, der allerede er blevet navnkundig og med rette, skønt vi ikke alle kan underskrive hans artikler i

»Kirkelig Samler«, der også har forvoldt ham kamp fra flere sider og givet anledning til, at han ej blev kapellan i Lyngby. . . . [Han] er en levende kristen, og Thurah sagde, da vi gik hjem, at han vist var den, der stod Grundtvig nærmest. . . .«

1.10.: ». . . Kl. 10 gik vi i Slotskirken, hvor der holdtes altergang for Vartov-menigheden. Grundtvigs kapellan og svigersøn, pastor P. O. Boisen,⁵¹ holdt en skriftetale over de ord: »Når du ofrer din gave, og du kommer ihu, at din broder har noget imod dig, da lad din gave blive på alteret og gak hen og forlig dig først med din modstander, kom så at ofre din gave«. . . . Boisen, som jeg i dag har hørt, er ham, som har udgivet »De bibelske sange« og »Danske viser«, som vi så ofte glædes ved. Fra Slotskirken gik vi og ville have været i Thorvaldsens Musæum, men det var lukket, hvorpå Hans Kam gik hen til sin kusine, madam Fahnøe. Jeg gik ad Vesterport, Store og Lille Larsbjørnsstræde og Nørrevold til Østerbro og . . . da jeg var lige ved Garnisons Kirkegård, gik jeg derind for at se på gravene og på monumenterne. Her så jeg Olaf Ryes grav, hvorpå er sat et skønt mindesmærke. Indskriften er så vidt jeg ved af Ingemann, og jeg beklager, at tiden ej tillod mig at afskrive den. Af bekendte mænds grave så jeg: Generalmajor C. J. Flensborg⁵² . . . , oberst Jacob Tode Ræder,⁵³ . . . oberst L. J. F. v. Keyper,⁵⁴ . . . , hvilke tre mænd var mig velkendte fra krigens tid, og hvem, der har været soldat, kan ikke fortælle noget om Ræder, »Sakrament, min ven« osv. Ligeledes så jeg også præsten og digteren Casper Johannes Boyes grav,⁵⁵ . . . [Hans] sang »Der går gennem landet fra Sliens Vig« er den eneste, jeg kender af ham, men den alene kan også nok bevare ham mindet hos mig. Fra kirkegården gik jeg tilbage efter Kongens Nytorv og kom forbi Nyboder, en hel del snorlige gader, alle med ensformige, enetages huse, ad Grønlandsgade, Rigensgade, Adelgade, Prinsensgade, Borberggade og Gothersgade. Jeg gik efter næsen, som man siger, men traf ganske rigtig målet, nr. 208, hvor Hans Kam alt var. Vi spiste til middag, og efter at vi havde hvilet os lidt, gik vi igen alle tre til Prinsens Palæ for at se det berømte og mærkelige Etnografiske Musæum, der idag var åbent fra 3 til 5 eftm. At give en beskrivelse over, hvad her var at se er slet ikke min mening, det er en umulighed, . . . Det var nok værd at kende dette musæum nøjere, end et par timers øjesyn kunne give. Man fik

da lidt mere kendskab til sine medmenneskers levemåde og sæder. . . . Grønlænderne var de første, vi så noget fra. Her var kajaker og både mandlige og kvindelige figurer af træ i samme. En slæde med seletøj til 10 hunde, man så slør af nettet af sælhundearme, fugleskindspelse med fjerene vendt indad og bruges til linned . . . [Fra] Australien [var der] afgudsbilleder, som tilbedes af de vilde folkeslag dør, udskåret træ, sten og alle slags billeder. Der er vist ikke en eneste nation på jordens kreds, uden der hos samme findes den levning af gudsbilledet tilbage, at de ved at tilbede sådanne ting jo giver til kende, at der er noget, omend dem uforklarligt, som de higer efter. De skaber sig selv guder men er uden gud i verden. Det gjorde et underligt indtryk, og vi må nok spørge, hvordan står det til her, midt i den såkaldte kristenhed, og hvordan hos os selv? Af japaneserne og kineserne var der en uhyre mængde sager, og de var af det modsatte, som det vi hidtil havde set. Disse folkeslag er fine folk, kineserne kalder sig himlens sønner og beboere af det himmelske rige. De lever som bekendt for sig selv og *kun* for sig selv men har udviklet en forbavsende færdighed i næsten alle ting. Man så en mængde guld- og sølverne sager, mageløst fint udarbejdet, så fint, at man næsten ikke kunne opdage sammenføjninger osv. Også var [der] en masse afbildninger af guder og gudinder, af templer, de såkaldte pagoder, med mere, som det er umuligt at beskrive. Kun skal jeg endnu bemærke, at i et skab opbevaredes de trofæer, som den danske søhelt, Cort Adeler, i året 1653 fratog den tyrkiske viceadmiral Ibrahim Pasha, hvem han afhuggede hovedet med hans eget sværd, hvoraf P.P. i »Niels Juel«⁵⁰ giver en skildring. Ligeledes så man den bekendte, det vil sige af navn bekendte, østerlandske gift, opium. . . . Jeg kunne ikke magte, hvad jeg så men stod atter som en fattig over for alt det, jeg så. Kun ét kunne jeg magte, og det var, at vi er nævnte Thomsen megen tak skyldig for hans flid og utrættelighed, ligesom enhver især, der besøger musæet, er ham megen tak skyldig for den ufortrødenhed, hvormed han fremviser enhver ting og giver forklaring derover. Fra etnografisk musæum gik vi tilbage og var da inde i de kongelige stalde på Christiansborg Slot. Der var ikke mange heste. Nogle af de bekendte hvide kongelige heste var smukke. Så vidt jeg husker, var der 8 af dem.

Nu gik vi igen til nr. 208 og efter at have drukket té, gik vi til Kasino, hvor der i aften blev givet »Skrædderen og naboen«, et stykke,

[der] så vidt mig bekendt er oversat fra engelsk. Skrædder Rapid og hans søn, Edvard Rapids rolle blev godt udført, hvorimod det øvrige personale ikke syntes at overgå Bruuns eller Müllers selskaber.⁵⁷ Derimod var musikken udmærket god, det var da også Lumbyes orkester under anførsel af Brandt,⁵⁸ og jeg var ret fornøjet med denne aften. Dog allermest glædede det mig at se Kasino, der vel ikke er gammel. Det er opført i 1846 . . . [det] fik i martsdagene 1848 ved de store møder, der holdtes, en navnkundighed, der mindes, så længe vor fri forfatning består. I salen er plads til 1800 siddende personer, og som kuriositet bemærkes, at jeg sad på pladsen 148 på gulvet. Den sindrighed, hvormed alt er indrettet, og den ædle smag, som hvilede over det hele, gjorde et godt indtryk, og man gav glæden tøjlen. Aftenen var rar, og det var med ét ord beskrivelsen af mit Kasino-besøg. Så skulle vi da hjem. Med megen møje fik vi vore hatte, paraplyer osv. og med nød og næppe kom vi ud. På gaden var et sandt folkehav, der for østlig vind drev ad Kongens Nytorv til. NB der skulle vi jo hen. Jeg skulle på min københavnsk have ild i enden af en cigar og gjorde de til samme nødvendige anstalter. Da jeg begyndte dermed, gik jeg bag efter Hans Kam. Men da jeg var færdig med min forretning, gik jeg bag efter en københavnsk herre, og var vild. Ja såmænd, tænkte jeg, nu er du en køn fisk og vil oven i købet blive udlet. Men jeg gjorde ingen lang vrøvl med mig selv, jeg skyndte mig til Garvergården. Lidt efter kom Thurah og Hans Kam. Alt var i orden igen, . . .

Af notabiliteter har vi set konferensråd Bentley«. ⁵⁹

2.10: »Om morgenen efter at have drukket vor kaffe gik vi ned ad Østergade og købte adskillige småsager til vore kære i hjemmet som minde om vor rejse. . . . 8½ var vi på Kongens Nytorv, hvorfra vi straks efter gik til Botanisk Have, Charlottenborg Slotshave, som er der tæt ved, hvor vi atter fik noget overordentligt at se. Atter noget som vi ikke kunne magte. I et par timer gik vi omkring i haven, så der store og små træer, buske, urter, blomster osv., bekendte og ubekendte, de sidste vel hundrede gange så mange som de første. Vi havde egentlig ingen rigtig fornøjelse der, da vi ingen vejviser kunne få men måtte nøjes med at se. Det er egentlig ikke så godt at se noget, som man gerne ønsker lidt besked om og kan ikke få. Vi stod for manganen en mærkelig plante eller træ og studsende udbrød vi: Det var dog et

underligt træ! eller Nej se! Det var dog en aparte plante! Vi stod som fattige, men vi stod også lige over for den store mesters værker. Om-sider, da vi alt ville have gået, dristede vi os til at spørge en gartner-svend om adskilligt. Han var flink og viste os ind i flere store driv-huse, hvor vi så de aller forunderligste planter endnu. . . . Fra Au-stralien var en mængde mærkelige planter, som Steen Bille⁶⁰ indsam-lede på sin rejse omkring jorden med korvetten »Galathea«.⁶¹ . . .

Nu gik vi ned til slotspladsen, hvor min fætter Rasmus lå med sin jagt. Her var vi ikke længe, hvorpå vi med hans kollega gik op i byen igen, var inde at tømme et glas med ham, fortsatte så vor vej og gik til Prinsens Palæ for endnu engang at se Oldnordisk Musæum, navn-lig nogle af de sager, som er på anden etage. Thomsen var i godt humør og viste os mange ting, navnlig så vi dronning Dagsmars ring. Kun en halv time kunne vi være der denne gang, da vi efter aftale med Thurah skulle møde ham i gården omtrent kl. 12. Han havde da en plan med til den øvrige del af dagen. Atter underlig til mode forlod vi Oldnordisk Musæum. Thurah kom. Snart var vi på farten og var i Stormgade, hvor vi standsede ved nr. 187, det såkaldte hol-steinisches Haus, hvor Naturhistorisk Musæum er opbevaret. Dette Musæum er delt i tre afdelinger: Mineralogisk samling, fisk og kryb-dyr samt pattedyr og fugle. Af pattedyr var ikke mange, kun skal jeg bemærke en kæmpeokse fra Rusland og en hvalfiskeunge, som lige var født, 6 alen lang. Ligeledes vil jeg og bemærke, at der var [et] mærkeligt skelet af det nu forsvundne kæmpemæssige mammutdyr fra Sibirien. Derimod var fuglesamlingen temmelig fuldstændig og indeholdt vist flere tusinde slags. Også her trængte vi til vejledning, da [vi] kun på få kunne, på en lille seddel, læse os til navnet. . . . Kun kan jeg huske, at vi så flere arter af ægypternes hellige ibis. Vi så den største fugl, strudsen, og den mindste, kolibrien. Vi så pelikanen, fal-ken, ørnen, gribben og mange andre sære fugle, som vi hidtil blot har kendt af navn. Kl. 2 gik vi igen, tog vejen ad Filosofgangen efter Vesterport sporenstregs til Frederiksberg, på hvilken vej vi kom til at se adskillige ting, som vi i tirsdags aftes gik glip af: Trommesalen, Københavns markedsplads; den kongelige skydebane, hvor der som bekendt holdes mange små fester, og hvor jeg navnlig mindes festen i 1853 for mine landsmænd, der fulgte Balthazar Christensen som plageånder og stækkede hans vinge;⁶² det af Geo. Carstensen i som-

mer anlagte, i maurisk stil byggede øldrikkehus »Alhambra«, der ikke er kommet synderligt vidt endnu; Alléenberg, et lyststed, hvor Lindberg har skrevet det mageløse, det mærkelige tidsskrift, »Nordisk Kirketidende«;⁶³ Sommerlyst, et nyt forlystelsessted, der i de sidste år trækker tusinder af Københavns middelstand ud af byen søndag eftermiddag. Desuden så vi en mængde lyststeder, . . . det ene smukkere end det andet, hvor de gode Københavnerne om sommeren opholder sig for at drage »frisk luft«. Det var en smuk tur, som vi var glade ved; men endnu mere glade blev vi, da vi kom til etatsråd Andersens,⁶⁴ målet for vor rejse denne sinde. Skønt det jo er et gammelt sted for Thurah, så er det af den beskaffenhed, at det ikke ældes for ham, det er ham det kæreste sted i verden, thi her bor hans kæreste, og det var hende og hendes familie, vi ville besøge. Efter at have spist til middag skulle vi omkring for at se den yndige omegn, gik så først ind i Frederiksberg Slotshave, hvorefter vi var inde på slottet og traskede der af det ene værelse [ind] i det andet, vistnok i et par timer. Vi så her Frederik den Sjettes dagligværelse, der var lige så simpelt, som denne Konges opdragelse var tarvelig. Kakkellovnen var blandt andet sådan en, som findes i bondehytterne; jeg vil ikke sige bøndergårdene, thi der er nu om stunder fint, og man kan næppe tælle etagerne på kakkellovnene. Vi var og nede i dronning Mathildes badeværelse, der var i kælderens. Et mere passende sted kunne vi vist ikke komme for at mindes hin unge ulykkelige dronning, over hvem hendes tidsalder brød staven, men som nu, og det vist nok med rette, er blevet stillet i et andet lys. Måske hun var skyldig i noget af, hvad der lagdes hende til last, men jeg tror, hun var en af de elskeligste dronninger, vi har haft, og vi ved alle, hun var moder til en af de bedste konger, der har siddet på skjoldungernes trone. Hvad vi ellers så i værelserne, var en blanding af alle slags møbler, forgyldte sager, højryggede stole, malerier, små orgler, fortepianoer osv., som Fjerde, Femte og Sjette Frederik, Sjette og Syvende Christian har benyttet. Slottet er bygget af Frederik den Fjerde i italiensk stil. I samme er et kapel, som vi også så fra pulpiturene. Oven på er en med massive kobberplader belagt altan, hvorfra vi nød en ubeskrivelig dejlig udsigt, navnlig over København, hvortil aftensolens glans bidrog, og skal jeg fremhæve noget af alt, hvad vi så, da var det det forgyldte kors på Frue Kirke. – Forøvrigt bebos slottet af soldater, som lider af den

her i landet hidtil ukendte ægyptiske øjensygdom, og af vor store og berømte digter, professor Hauch.

Fra slottet gik vi i en anden have, Søndermarken, gik samme rundt, drak kildevand nede tæt ved Valby, satte os, hvor der var bænke, hvad vi syntes at trænge til, morede os, passiarede, og det gik ret strygende. Thurah var i sit es, han havde jo sin kæreste med. Desuden var to andre frøkener Andersen, hendes søstre, med, og vi havde en sjælden tur, en spadseretur, som var i sandhed fornøjelig. Aftenen drev os imidlertid atter ind til etatsrådets, hvor vi efter den lange tur hvilede os godt ud. Efter at have drukket té, opholdt vi os der endnu i flere timer. Frøken Ida spillede for os, vi så »Danmark i billeder« og en mængde skygebilleder, noget jeg ikke har set før. Der blev gjort alt muligt for at glæde os, og vi var også glade for alvor. En mere venlig og hjertelig modtagelse kan vist ikke tænkes end den, der idag blev os til del i dette hus. Den naturlige og hjertelige tone, som herskede, den indbyrdes kærlighed, som vi kunne mærke i samme øjeblik, som vi trådte ind, gjorde, at vi straks var som hjemme. Turen til Frederiksberg var en af dem, som jeg aldrig glemmer. Det har gjort mig godt at være der, det gør godt at komme sådan et sted, og jeg ved ikke, hvem af hele familien, jeg skal fremhæve, thi de var alle enige, hvorfor jeg heller ikke kan nægte, at det ikke var så let at sige farvel. [Det] blev lidt ud på natten, og vi måtte af sted, hvor nødig vi ville. . . .«.

3.10.: »Vi ville gerne på Rosenborg Slot men give 3 rdlr for det, syntes vor kasse ikke at ville give tilladelse til, hvorfor vi i hotel »Skandinavien« i Gothersgade havde meldt os hos en tjener og ventede ved hans hjælp at få nogle flere rejsende samlet, det blev da ikke så dyrt. Jeg gik idag [til] morgen til nævnte hotel, men han havde ingen selskab, hvorfor vi ikke fik det med. Hans Kam gik derpå til sin kusine i Nybrogade. Jeg gik ad Regnegade og byen rundt ned ad slotsbroen til, til min fætter Rasmus, med hvem jeg igår havde aftalt en tur. Straks var han i stand. Vi gik ad Filosofgangen til Vesterport, ad de små alléer, om ad gamle Kongevej, hvor min fætter Diderik Andersen fra Udby bor, hvem vi ville besøge. . . . Jeg blev modtaget med megen venlighed og opholdt mig der en timestid. . . . Da vi gik, fulgte han os lidt tilbage og gav os ved St. Jørgens Sø en del oplysninger om det

store arbejde, som der udføres i sommer. Søen er nemlig udtørret og næsten rensset, over 400 arbejdere har haft arbejde der i lang tid. Fra den skal nemlig København have sit vand, når om et par år det nye vandværk bliver færdigt. En uhyre masse rør er alt ankomne, ved Frederiksberg bygges et uhyre bassin til en reservebeholder, hvilket vi så i aftes, og vi har nu fået et lille begreb om dette uhyre anlæg, der så vidt jeg ved er kalkuleret til omtrent halvtredie million.

Kl. 11 kom jeg tilbage og fik straks igen [Hans Kam] med. Vi gik til Thorvaldsens Musæum, for anden gang at se det, og navnlig se det lidt bedre end sidst. Vi gik nu igennem alle værelserne, ialt 35, foruden forhallen, Kristus-salen og 6 korridorer, alt opfyldt af kunstnerens værker, af en mængde malerier, han ejede, en uhyre del romerske, græske og ægyptiske oldsager, hans møbler. . . . Vi købte et lille hovedkatalog, der er udgivet for de besøgende, som var os meget nyttigt. . . ., af det mærkeligste skal jeg anføre, at af malerierne var der et af Bendz⁶⁵ »Kunstnere forsamlet en aften i et kaffehus i München«, hvis lige jeg aldrig har set, og som tiltalte os ualmindeligt. Det er i øvrigt noget som ikke lader sig beskrive, det indtryk, man får ved at se sådanne kunstsager, og Thorvaldsens Musæum rager jo op over næsten alt, hvad der er gjort af menneskehænder, hvorfor også enhver, der har sans for noget højere i sandhed må studse. Med en følelse, som vi ikke selv fatter, står vi foran det store det skønne, som taler til os i et mægtigt sprog og lader os glemme alle døgnets småligheder, det som til andre tider fængsler vort sind; vi vokser, skønt vi ikke selv ved deraf, vi har i sandhed velsignelse deraf.

Vor utrættelige vejviser, Thurah, kom, da vi var næsten færdige på Thorvaldsens Musæum, og nu gik vi ind på Christiansborg Slot for at se den kongelige malerisamling. Denne samling består af omtrent 600 stykker, der er samlet fra forskellige steder, fra slotte osv. og i 1824 åbnet for publikum. En ret god beskrivelse, som vi købte ved indgangen, gav os en rar vejledning, og det var noget af det interessanteste derved, at vi ved hvert billede kunne få at vide, af hvem det var malet, malerens fulde navn, hans fødsels- og dødsår, maleriets indhold, dets længde og bredde m.m. Af hollandske malere fandtes mange stykker, og hollænderne er jo da og bekendte som mestre i den kunst. Derimod syntes jeg ikke, at den danske malerkunst var rigt repræsenteret. Der var nogle i »Afdelingen for dansk kunst« skønt

ikke mange. Over alle danske malere står dog J. Exner,⁶⁶ skade var det, at et af hans ypperligste stykker »Dans hos en bonde i Hedeboegnen« var udtaget af rammen. Derimod var det over hele Europa berømte stykke »Gildeslag hos en Amagerbonde« der, og det var rigtig nok mageløst. For samme ville kejser Napoleon også – ved udstillingen i Paris i 1855 – have givet 2000 francs. Af andre malerier erindrer jeg mig et, så vidt jeg mindes »Beværtning i en dansesal i en af de større tyske købstæder«, der var malet således, at det så at sige bevægede sig, som man stod for det, og det er vist nok for de fleste, som ser det, en gåde, hvordan det er malet. . . .

Fra Christiansborg Slot gik vi til Kongens Nytorv nr. 208 og spiste så til middag, drak kaffe og fik os en pipe tobak og lidt hvile på Thurahs kammer, dør foruden god underholdning fra Thurahs side. . . . Hen på eftermiddagen begyndte vi atter vor runde og gik først ad Nørreport til Nørrebro, en meget stor forstad, der allerede tæller flere gader, og hvor også i sommer grunden blev lagt til en ny kirke, der skal bære navnet Johannes-kirken. Vi gik ud til Assistentskirkegården, der er indviet 6. november 1760, hvor altså gemmes støvet af de københavnere, der i det sidste hundrede år er døde. Hvor stor den egentlig er, ved jeg ikke; men den var stor og det var en dødningsgård i det store. Ved at gå frem og tilbage der, traf vi jo på enkelte bekendte mænds og kvinders hvilested, hvoraf jeg kan huske følgende: To sjællandske biskopper; den uforglemmelige Balle,⁶⁷ hvem danske kristne må mindes med tak for hin tid, han stred mod rationalismens mørke, og Jac. Peter Mynster.⁶⁸ Den store rationalist, stiftsprovst H. G. Clausen,⁶⁹ digteren Edvard Storm⁷⁰ og Johan Clemens Tode,⁷¹ den berømte skuespillerinde mad. Rosing,⁷² tre bekendte almanakskrivere, professorerne Thune, Bugge og Olufsen,⁷³ husmands-sønnen fra Brændekilde, sproggranskeren, professor Rasmus Rask, som vistnok er den største sproggransker, der har været i verden, siden Vorherre forstyrrede tungemålene ved Babel. Fysikeren Hans Christian Ørsted, som har opfundet den elektriske telegraf, som stiller danskerne ved siden af tyskerne, der har den ære at have opfundet krudtet. Vi så og Søren Kierkegaards friske grav og endelig, ja jeg burde vel ikke nævne det her, Jacob Holmblad,⁷⁴ hvis navn pryder klør knægt. . . .

Fra kirkegården gik vi ad »Kærlighedsvejen« eller »Ægteskabsstien«, jeg kan bestemt ikke huske det ret, forbi Sorte-søen til Øster-

bro, hvor vi var inde på Holmens kirkegård. Aftenen var imidlertid gået os på, og vi fik ikke mere at se end monumentet over de . . . »Helte af anden April, der kæmped med baronen fra Thems og Nil« blandt hvilke også var vor ledsager, Thurahs bedstefader, kaptajn Albert de Thurah . . . (1761-1801) . . . Han kommanderede den dag skibet »Indfødsretten«.

. . . [Efter té på Kongens Nytorv] i Det kongelige Teater, hvor vi i musernes tempel endte dagen. . . . Vi fik en god plads, men den var også dyr. I begyndelsen jeg kom derind, var jeg lidt genert, thi her var anderledes fint end i Kasino, det vil sige fint selskab. Dog det gik snart over. Det første stykke som blev givet var etatsråd Hauchs tre-akts skuespil »Æren tabt og vundet«. Hovedrollen »Gustav Adolf« gaves af professor Nielsen,⁷⁵ en af vore dygtigste skuespillere. Seatons rolle gaves af hr. Wiehe,⁷⁶ og Seatons forlovedes, Julie Hamiltons rolle, af mad. Holst.⁷⁷ Endnu aldrig, ihvor ofte jeg har set teatraliske forestillinger, har jeg set noget lignende. Det var godt, gjorde et rart indtryk, og jeg kan sande de ord, der står over scenen »Ej blot til lyst«. Til slut gaves et lille én-akts syngespil af Hoffmann⁷⁸ »Skatten« eller »stå ikke på lur«, hvilket stykke ret løsnede latterens bånd, og man fik lungerne ordentlig rystet. Hvem i alverden kan dog lade være at le af den gamle Gironte, der fra sit kighul iagttager sine to piger, når deres elskere er hos dem og tror den gamle er langt borte. Hvem kan lade være at le af ham, når han har købt huset alene for skattens skyld og har givet en uhyre sum for samme i det håb, at det kom igen, og så, da han med Crispie opdager skrinet, kommer tillige med ham slæbende på det, akkorderer med ham om at ville give ham to hundrede rigsdaler, hvis han vil afstå alt, afstå sin fordring på det halve, og med ham står at ville åbne skrinet, slås med ham om at få hånden først i skatten og finder til sin store forfærdelse skrinet tomt. Sikken et ansigt han satte op, og sikken et grin – eller om forladelse – latter. Naturligvis endte det hele med, at handelen med huset gik ind igen, og han gav sit minde til en forbindelse med et par forlovede, som hidtil ikke havde haft hans bifald. Girontes rolle gav hr. Schram⁷⁹ og Crispies hr. Phister.⁸⁰ . . .«.

4.10: »Allerede i Odense blev vi gjort opmærksom på et musæum, der for tiden er i København, nemlig Henry Dessorts anatomiske Musæum⁸¹ fra Leipzig . . . I dag [til] morgen blev der lejlighed. Vi gik

da uden for Vesterport, hvor det var opstillet ved siden af Vesterbros Teater. Ved indgangen købte vi os en vejviser, da vi uden den ikke ville have haft stort udbytte. Med samme i hånden gik vi omkring og så her det menneskelige legeme i alle dets dele, enkelte og samlede. Dels i spiritus og dels i voks, kun en enkelt del var naturlig, i 191 numre. Man så her mennesket i sin udvikling fra kimet og til fødslen samt under forskellige sygdomme, almindelige og ualmindelige fødsler, de sidste endog lige indtil kejsersnittet. Man så hermafroditer og flere vanskabninger af samme. At det kunne stemme til alvor var ikke underligt, og det var en besynderlig stemning, jeg for min part var i, thi både ville jeg gerne se det og ikke se det. Imidlertid det værste var tilbage, nemlig en afdeling afbildninger af veneriske og syfilitiske sygdomme, 24 numre. Her standsede vi og studsede. Hu, det var et græseligt syn. Endnu aldrig har jeg tænkt mig det sådan, man måtte rigtignok grue, thi det overgik al beskrivelse. Vi fik et godt begreb om, at synden også her i verden har sørgelige og forfærdelige følger, og vel bemærkede jeg nys, at jeg ikke ville se dette musæum, men jeg må rigtignok tilstå, at jeg gik styrket derfra, idet jeg sandede apostlens ord, at gudsfrygt er nyttig til alle ting og har forjættelse både for dette liv og det tilkommende.

Så gik vi atter tilbage til byen og skiltes så ad for atter at mødes igen på Kongens Nytorv. Jeg gik først til Gråbrødretorv, hvor jeg hos en bogbinder Remnitz modtog en lille bog, som han havde indbundet. Derfra gik jeg til Krystalgade for at se jødernes synagoge, en i en ejendommelig stil, af professor Hetsch i året 1833 opført yndig bygning. Jeg ville jo tage min hat af, da jeg gik ind, men blev betydet, at den skulle blive siddende, da der ikke må være så meget som det mindste, der kan minde om kristelig skik, hvilket der heller ikke findes ved bygningen. Det var sabbath, og den varer jo hele dagen, så man så her Israels børn, nogle at komme og nogle at gå, og der var ingen rolighed. Dertil kom og, at den ene læste og bad i munden på den anden, nogle mumlende, andre højt, så det var ikke lidet mærkeligt at komme derind. Hvad der imidlertid mest tiltalte mig, det vil da sige det eneste, var forsangerens og korets yndige sang, den lød dejligt, ja jeg kan sige, at den var mageløs. . . .

[Vi var derefter i Slotskirken.] Pastor Grundtvig prædikede over Sal. Ordsprog, »Bevar dit hjerte af alt det, som skal forvares, thi fra

hjertet går livet ud«, og tog deraf anledning til alvorligt at lægge det danske folks udsendte på hjerte, at de på ingen måde ville give deres stemme til oprettelse af et kirkeråd, da alle tiders erfaring har stadfæstet, at Guds kirke ingen værre fjender og tyranner har haft end bisper og præster, der ville herske i den. Prædikenen var klar og let fattelig. . . .

Efter gudstjenesten samledes begge ting, folke- og landsting, i folketingsalen, hvor også Hans Kam og jeg gik op og satte os på tilhørerpladserne. Kl. 12 trådte Unsgaard⁸² ind og i Kongens navn åbnedes Danmarks ottende ordentlige rigsdag, hvorefter tingene adskilte sig. Jeg forblev i folketingsalen og hørte forhandlingerne, som Grundtvig åbnede som aldersformand og ledede valget af en formand, der faldt på amtmand Rottwitt,⁸³ der nu overtog formandspladsen og ledede valget af to viceformænd og fire sekretærer. . . . Da Thurah ikke kunne komme med, fik han sin onkel, Vilhelm Klingenberg, til at komme op til os for at give os oplysninger om rigsdagens personligheder. Han gav os god besked, da han kendte dem alle sammen. Det vil dog sige de fremragende. Jeg vil nævne På en bæk til venstre sad en række bondevener, hvoraf jeg kendte J. A. Hansen⁸⁴ og Anders Larsen Gamburg.⁸⁵ Rækken endte med en mand, der efter min mening trængte hårdt til nye klæder, men det kommer da rigtig nok ikke den sag ved. . . . Det var et lille blik ind i det parlamentariske liv, vi fik her at se og høre. Det vil blive langt interessantere at læse om rigsdagen herefterdags, nu man har set det lidt nærmere. Atter har vi været mere end heldige, da efter regelen rigsdagens åbning først skulle ske på mandag men blev i anledning af Kongens fødselsdag forandret. . . .

[Om aftenen gik] vi i Det Kongelige Teater og fik netop samme pladser som i aftes, nemlig 1. bæk i parterret. Stykket som blev givet i aften var et lyrisk tryllespil i tre akter »Cendrillon« eller »Den lille grønne sko«, et overordentlig pragtfuldt stykke, hvori man ser konge, dronning, riddere, våbendragere, store optog, glimrende dragter, dans af feer osv. Hr. A. Rosenkilde,⁸⁶ der udførte baronen af Montefiascones rolle og mad. Rosenkilde,⁸⁷ der udførte Annine eller Cendrillas rolle var udmærkede. Astrologen Alidors rolle gav hr. Ferslev⁸⁸ og Ramiros af Sahlertz,⁸⁹ hvilke også begge var givet godt. I det hele var det et dejligt stykke; der var både for øjet og for hjertet. . . .«.

5.10: »Det lakkede nu ad vor hjemrejse. Flere ærinder skulle endnu besørges. . . . Jeg gik efter slotspladsen for at sige farvel til mine fætre. Da jeg gik forbi Holmens Kirke, var der åbent; der var froprædiken, og jeg gik ind for at se den. Den var just ikke smuk, en uhyre mængde pulpiturer vansirer den. Den er blandt andet mærkelig ved, at Danmarks store søhelte, Niels Juel og Peder Tordenskjold er bisat i et kapel på kirkens søndre side. Da kirken er bygget tæt op til kanalen, hviler deres ben nær det element, nær de vande, på hvilke deres uforglemmelige bedrifter er udført. . . . Derfra gik jeg over Kongens Nytorv ned i Bredgade for at se det katolske kapel, som jeg af bladene havde set til enhver tid var åbent. Denne kirke er bygget af professor Hetsch i 1842 og er en sjælden smuk bygning. Der var netop altergang, og jeg fik ved denne lejlighed et begreb om de katolske kirkeskikke. . . . Videre gik jeg til Blancogade, hvor jeg skulle hilse på en taffeldækker Larsen, Trine Gramboes broder.⁹⁰ Jeg traf ham på enkedronningens Palæ på Amalienborg, som jeg så fik lejlighed til at se nærmere. Jeg var omkring i alle hendes værelser, der for tiden istandsættes til beboelse, når hun sidst i oktober rejser fra Sorgenfri. Amalienborgs fire palæer er bygget i firkant. På slotspladsen er Frederik den Femtes smukke rytterstatue. . . . [Siden] gik jeg efter Kongens Nytorv, da det lakkede ad tiden, vi skulle i Slotskirken. Som jeg gik forbi Garnisons Kirke på St. Annæ Plads, var også der gudstjeneste, så jeg skulle have min nysgerrighed stillet og [gik] ind for at se den. Den bekendte pastor Bruun⁹¹ læste evangeliet, mens jeg var der. Forresten var kirken propfuld, og kirkegulvet var ligeledes opfyldt af konfirmander, hvoriblandt sås nogle i militær dragt med sablen ved siden. Det er her i denne kirke, at den så bekendte pastor Blædel⁹² er præst, der altid har kirken fuld af tilhørere; så fuld at undertiden folk må gå bort i hundredvis og kan ikke få plads. Også Bruun prædikede for fuldt hus. . . .

Omtrent kl. 10 kom jeg til Kongens Nytorv nr. 208, hvor Hans Kam alt var ankommet. Det var på høje tid, at vi skulle gå. Vi gik nu alle tre til Slotskirken. Grundtvig prædikede igen, så vi rigtignok har været mere end heldige, at vi har hørt ham tre gange i disse 8 dage. Han prædikede om Kongesønnens bryllup, og jeg glemmer aldrig det velsignede, det salige smil, der kom over hans åsyn, da han engang kom til at omtale, det store bryllup, Vor Herre Jesu Christi og hans

menigheds store og mageløse bryllupshøjtid, der venter os. Man kunne rigtig på hans ansigt læse hans glæde, thi han er vis på, han kommer til dette bryllup. . . . Fra Slotskirken skulle vi med Thurah til Frederiksberg endnu engang og gik. Undervejs var vi først inde i Helliggejstes kirke. . . . Denne kirke er nylig restaureret og er meget smuk. . . . Dernæst var vi i Frederiksberg kirke, en mærkelig ottekantet bygning.

Hos etatsrådens modtoges vi som sidst med al mulig hjertelighed og forekommenhed. Efter at vi havde spist til middag, var vi i »driverierne« og så der en mængde blomster, hvorefter vi gik ind på Frederiksberg kirkegård, hvor vi så digterkongen Adam Oehlenschlägers grav, ham der »leged guldharpn med det fulde tonefald«. Endnu pryder intet monument hans gravhøj. Det er påtænkt, men skønt hans værk har tonet i mangt et øre, så lader det dog ikke til, at man for alvor vil bidrage noget til et minde på hans stov. Foruden hans grav så vi også fru Nielsens,⁹³ der især var den skuespillerinde, som tro kunne fremstille Oehlenschlägers tragedier. Ligeledes så vi også den tidlig, for kunsten alt for tidlig afdøde billedhugger Ussings grav.⁹⁴ Vor kære Thurah blev tankefuld, thi Ussing var en af hans bedste venner. Vi andre mindedes ham også, da vi havde set ham i Tommerup. . . . Efter at vi havde drukket kaffe, brød vi op, hilste så farvel til de herlige folk, der med en mageløs venlighed og forekommenhed havde åbnet deres hus for os. Deres bedste ønsker ledsagede os, og vi var begge underlig til mode ved afskeden. Thurah fulgte os lidt ud. Vi gik om ad Allégade. Ved enden af den standsede vi, sagde hverandre farvel. Det var denne gang ikke uden vemod. Vi så på hinanden, og her skiltes Hans Kam og jeg fra ham, der har bidraget alt, hvad der var ham muligt, for at gøre os vort ophold i hovedstaden glædeligt og velsignet. Med megen møje og ulejlighed har [han] sagt os alt, givet os besked om alt, som der var værd at vide, stampet om med os fra den ene ende af byen til den anden, og vi må rigtignok tilstå, at hvis han ikke havde været, så ville rejsen ikke have blevet halvt så glædelig, og vi havde ikke fået det halve af det, vi har fået. . . . Så gik vi ned ad gamle Kongevej, . . . Ved St. Jørgens Sø skiltes vi. Hans gik ind efter Vesterport. Jeg gik om ad Farimagssvejen, forbi alle tre søer, til Østerbro, en ordentlig spadseregang og kom endelig ud til handeleggartner Ohlsen,⁹⁵ hvor jeg ville besøge gartnersvend Gomme Christensen, . . . Jeg traf ham heldigvis hjemme,

og skønt det var næsten aften, nåede vi dog at komme lidt omkring i den 40 tdr. land store have, som Ohlsen ejer. Her så jeg de største drivhuse, jeg endnu har set, ligesom her og fandtes de fleste blomster, jeg nogensinde har set. Det var skade at tiden var så kort, da jeg ellers ville have tilbragt en halv dag hos ham, thi noget mere storartet i den retning kan ikke tænkes; Ohlsen skal være den største handelsgartner i hele Norden. Christensen fulgte mig ned til Østerport, hvorpå jeg gik om ad Grønningen og ned mod Kastellet, som jeg gerne gad se. Jeg var kun lidt inde i gården og fik ikke meget at se, thi det var aften. Derfra gik jeg ned ad Bredgade og var i Blancogade efter nogle breve, jeg skulle have med hjem. Så gik jeg til Kongens Nytorv, hvor Hans Kam alt var ankommet, . . . Hos fru Mohr var en hel del fremmede, alle af hendes familie. Samtalen faldt straks på vor hjemrejse, og vi fik en mængde hilsener med til Tommerup præstegård. . . . Efter et kort ophold sagde [vi] farvel. Også dette hus var blevet os kært, det var en ualmindelig gæstfrihed, vi nød der. Vi vil altid med glæde og tak mindes dette hus, Thurahs kammer og vor herlige værtinde, fru Mohr.

Endnu var der et ærinde i Lille Kongensgade, som jeg skulle have besørget, . . . Først efter megen traven frem og tilbage fandt vi huset, men folkene var ikke hjemme, hvorfor vi vendte om og søgte efter Østergade, og vi skyndte os, da luften blev os så sært trykkende. Man kunne ikke gå der i fred. Siden efter har jeg fået at vide hos »Folkets Nisse«,⁹⁶ at det havde sin grund i, at der i den senere tid har boet nogle skøger. Da vi kom i Østergade, var det som om vi, fra en med røg opfyldt stue, kom ud i frisk luft. Snart var vi ved Garvergården. . . . [Efter et sidste ærinde i Gothersgade kom vi] tilbage og gav os så i færd med pakningen. . . .«.

6.10.: »Skønt Hans Kam havde lovet at vække, og skønt opvartningspigen havde lovet at vække, og skønt jeg er en søvnetryne om morgenen, blev det dog mig, der vågnede først. Det var ikke langt fra, at det var på høje tid. Vi fik ingen frokost, blot en kop kaffe, og så forlod vi Garvergården og halvt løb ud til banegården. Her var en mudder, der havde noget at sige. Den korte ventetid var snart forbi, og vi sad atter i en kupé. Kl 7 gik toget. Kun et øjeblik, og hovedstaden var os af syne. . . .

Ved midnatstide kom jeg hjem. Jeg blev modtaget med glæde af mine kære forældre og søskende. Alt stod vel til. . . . Med et glad håb tiltrådte jeg rejsen, og jeg er ikke blevet skuffet. . . .

Da jeg var soldat, ærgrede det mig meget, at jeg aldrig kunne komme til København. . . . I mange år før krigen og især efter den har jeg ønsket og atter ønsket at gøre denne rejse, men min fader syntes ikke at ville gå ind derpå. Endelig gav han nu tilladelse. Jeg har fået ro. Mine ønsker er opfyldte, min videbegærlighed er nogenlunde tilfredsstillet. . . . «.

HENVISNINGER OG NOTER

Kildematerialet:

Som det indledningsvis er anført, stammer den foreliggende rejseskildring fra Morten Nielsens dagbøger, der er i forfatterens besiddelse. Materialet derfra er kun i begrænset omfang udnyttet ved udarbejdelsen af de nedenstående noter. De tager navnlig sigte på at oplyse noget om det store persongalleri, som af den ene eller anden grund er medtaget i Morten Nielsens fortælling om, hvad han har set eller hørt på sin tur til København. Det er dog fundet overflødigt at bringe noter om almindeligt kendte personer, som f.eks. Grundtvig og Carl Ploug, samt om sådanne, som mere specielt fortrinsvis har haft berøring med livet i København, f.eks. Lumbye. Med en enkelt undtagelse er noter også udeladt for fyrstelige personers vedkommende. Personalia-prægede noter er som hovedregel begrænset til det strengt nødvendige for at fastslå identiteten, det vil sige fødsels- og dødsår samt livsstilling; for så vidt oplysning herom findes i let tilgængelige opslagsværker, eksempelvis Dansk biografisk leksikon, Wibergs præstehistorie osv., er kildehenvisning udeladt.

Fra note 6 er henvisning til Morten Nielsens dagbog anført enten som MN*, d.v.s. generelt, eller som MN med vedføjte dato.

Om stoffets udvælgelse:

Teksten fremtræder ikke som en gengivelse i sin helhed af Morten Nielsens skildring af sin rejse til København. De udeladelser, der er foretaget kan i det væsentlige henføres under to kategorier. Den ene omfatter navnlig andenhånds indtryk, herunder genfortælling af noget Morten Nielsen har læst eller hørt f.eks. om historiske begivenheder og referater af prædikener, teaterforestillinger m.m. Som udeladelser af den anden kategori må navnlig fremhæves enkeltheder om slægtninge.

Om enkelte af de ukendte personer, der er nævnt – ofte mere eller mindre en passant – har det været anset for omsonst at søge at fremskaffe biografiske oplysninger.

Noter:

1. Morten Nielsen (1825-1910), opførte 1862 gården Vesterdal i Udby sogn nær Middelfart, sognefoged, bogholder i Nørre Åby Sparekasse, Dbm.
2. Hans Rasmussen Kam (1832-99), senere gårdejer i Veringe sogn.
3. C. H. de Thurah (1830-98), cand. theol., folketingsmand 1864-69, efter lærergerning ved Hindholm Højskole blev han 1879 sogneprest på Drejø og senere i Hesselager. Som student gjorde han sig bemærket ved udgivelse af stridsskrifter mod Søren Kierkegaard.
4. Uddrag af Morten Niensens dagbøger er optaget i: Fynske Årbøger 1948 »Brudstykker af en fynsk jægers dagsbog fra Treårskrigen«. Sammesteds 1966 »En gård bygges«. Sønderjyske Årbøger 1950 og 1951 »En fourers oplevelser i 1850«. Sammesteds 1967 »Glimt fra Sønderjylland i tiden mellem krigene«.
5. Christian Erik de Thurah (1794-1869), sogneprest i Tommerup 1848-68.
6. Laurits de Thurah (1825-75), cand. theol., 1848 frivillig i krigen, s.å. sekondløjtnant. 1852 afskediget som kaptajn og fik af det slesvigske ministerium stillet et embede i Slesvig i udsigt. Mens han ventede herpå, opholdt han sig i Tommerup præstegård, prædikede undertiden for faderen og deltog ivrigt i sognets åndelige liv. Efter forgæves at have søgt kald, bl.a. også på Færøerne, blev han i september 1856 førstelærer ved borgerskolen i Tønder (MN 18.9.1856).
7. Planen om oprettelse af en Dansk Forening stammede fra Grundtvig. I foråret 1853 udsendte 51 mænd, deriblandt præsterne Birkedal i Ryslinge og Melbye i Asperup, en opfordring til dannelse af lokalforeninger. Henvendelsen til Tommerup var rettet til Laurits de Thurah, som i den anledning satte sig i forbindelse med Morten Nielsen og dennes fader, der begge gik aktivt ind for tanken. Den danske Forening i Tommerup sogn oplevede en ganske kort blomstringstid, hvorefter interessen svigtede (MN* samt specielt MN 27.4. 1853).
8. Rasmussen, P., brygger og brændevinsbrænder i Odense. Han var f. 1823 i Tommerup som søn af en husmand og valgtes 1857 til borgerrepræsentant i Odense (Odense rådstueprotokol, Landsarkivet for Fyn).
9. Milo, d.v.s. Miloske boghandel i Odense, større provinsboghandel gennem flere slægtled i familieeje.
10. Rikkesminde, større gård i Dalum sogn tæt syd for Odense.
11. Bruns, Ludvig Nicolai (1807-90), var under størstedelen af treårskrigen chef for 3. Reservejægercorps 4. Kompagni, afskediget 1863 som major.
12. Schalburg, Joh. Fr., vinhandler og gæstgiver i Nyborg.
13. »DSBbladet« nr. 2, februar 1974.
14. Napoleon-Joseph-Charles-Paul (Jérôme) (1822-91), prins af Frankrig.
15. Vilhelmine Konradine Mohr f. Klingenberg (53 år), enke efter urmager M., ejede huset og havde en lidt ældre, ugift søster boende hos sig. En tredje tante boede på 2. sal (Folketælling 1855, København, Rigsarkivet). Vilhelmine Mohr havde året før under besøg hos sin søster, Tom-

- merup præstekone, også været gæst på Elleruplund (MN 30.6.1855).
16. Grundtvig, Otto (1792-1843), provst.
 17. Kalkar, Christian Andreas Hermann (1803-86), dr. theol., præst.
 18. Sibbern, Frederik Christian (1785-1872), filosof.
 19. Hansen, Carl Christian Constantin (1804-80), maler.
 20. Hermansen, Christen (1806-82), professor theologię.
 21. Hetsch, Gustav Friedrich (1788-1864), arkitekt, direktør for Teknisk Skole.
 22. Thora Marie Frederikke Andersen (1836-1911); under besøg i Tommerup havde hun et par gange også været på Elleruplund (MN 30.6.1855 og 16.8.1856).
 23. Lindberg, Jacob Christian (1797-1857), dr. phil., præst, folketingsmand. Hans søn, Niels L. (1829-86), valgmenighedspræst i Kerteminde.
 24. Warburg, Ludvig Albert (1821-86), præst, senere provst ved Holmens provsti.
 25. Clausen, Henrik Georg (1759-1840), stiftsprovst.
 26. Fenger, Peter Andreas (1799-1878), præst.
 27. Hans, Rasmus og Diderik Pedersen boede alle tre i Thorøuse ved Assens (MN*).
 28. Werlauff, Erik Christian (1781-1871), bibliotekar, professor.
 29. Anna Kathrine Jensen, f. o. 1825 i Odense og gift med urtekræmmer Jens Fanø f. o. 1806 i Bogense (Folketælling 1855, København, Rigsarkivet).
 30. Volkersen, Niels Henrik (1820-93), pantomimekunstner.
 31. Da sæsonen åbnedes 12.5.1856 averteredes med gratiøse præstationer af T. Elliot og dennes to sønner samt antipodedans med 4 globusser af brødrene Elliot, der også optrådte i »linedans« på plænen. Deulin optrådte som gladiator sammen med brødrene Elliot, men er først kommet til i løbet af sommeren 1856. (Berl. Tid. 10.5.1856).
 32. Lincke, Andreas Frederik (1819-74), musiker, komponist.
 33. Kuhlau, Daniel Friedrich Rudolph (1786-1832), komponist.
 34. Høegh-Guldberg, Hans Jørgen (død 1879), overkrigskommisær. Han afløste i nogle sæsoner italieneren Gaetano Amici, der havde tilrettelagt fyrværkeriet gennem en halv snes år og i øvrigt senere overtog det igen (Tivoli. Fest-Album 1843-93).
 35. Høyen, Niels Lauritz Andreas (1798-1870), kunsthistoriker. Hans svoger, Westengaard, Lauritz Christian Ditlev (1795-1853), præst, er sandsynligvis nævnt i denne forbindelse, fordi Morten Nielsen satte megen pris på Westengaard, der havde vist ham megen venlighed i 1849, da Morten som soldat var indkvarteret i St. Hans præstegaard i Odense.
 36. Bloch Suhr, Johannes Søren (1807-76), præst.
»Søndag Morgen« udkom som ugeblad fra 3.11.1851 til 26.10.1856.
 37. Hansen, Christian Frederik (1788-1873), general, krigsminister.
 38. Nathalie Zahle (1827-1913) havde indledt sin skolevirksomhed ved i 1852 at overtage en pigeskole.
 39. Elisabeth Helene v. Vieregg (1679-1706), grevinde.
 40. Thurah, Laurits Lauritsen de (1706-59), arkitekt, forfatter.

41. Klíngenberġ, Vilhelm, skrædermester, broder til de oven for nævnte søstre.
42. Nyerup, Rasmus (1759-1829), professor i litteraturhistorie. Nyrup ligger kun et par km fra Morten Nielsens daværende hjem.
43. Thomsen, Christian Jürgensen (1788-1865), oldgransker.
44. Auber, Daniel François Esprit (1782-1871), fransk komponist.
45. Gungl, Joseph (1810-89), ungarsk komponist.
46. Bang, Peter Georg (1797-1861), politiker, jurist, konseilpræsident og i perioder minister.
47. Koefoed, Hans Jacob (1785-1870), generalauditor for søetaten, assessor i Højesteret. Hans adoptiv søn, Koefoed, Hans Jacob Hansen (1817-99), præst.
48. Carstensen, Georg Johan Bernhard (1812-57), kaptajn i den vestindiske hærstyrke, journalist, grundlægger af Tivoli.
49. Reventlow, Konrad Ditlev (død 1750), stiftsbefalingsmand over Sjællands stift, amtmand over Københavnsv amt.
50. Kragballe, Christian Malta (1824-97), præst. I årene 1855-62 udgiver af tidsskriftet »Kirkelig Samler«.
51. Boisen, Peter Outzen (1815-62), præst.
52. Flensborg, Carl Julius (1804-52), generalmajor, krigsminister.
53. Ræder, Jacob Tode (1798-1853) oberst, historiker.
54. Keyper, Leopold Joseph Frederik (o. 1794-1854), oberst.
55. Boye, Caspar Johannes (1791-1853), præst, digter.
56. Niels Juel og hans Samtid. Et historisk Maleri fra Midten af det 17de Aarhundrede, I, s. 52, af P.P.; forfatteren var herredsfoged i Haderslev Theodor Vilhelm Kjerstrup Rumohr.
57. Müller, Jens Peter, leder af et omrejsende skuespillerselskab, der i sæsonerne 1848-51 havde sin hovedvirksomhed i Odense. Bruun, Michael Wallem, teaterdirektør i Odense fra 1851 (Chr. M. K. Petersen: Musik og Skuespil fra 1770 og til vore Dage, se Odense Bys Historie ved H. St. Holbech, s. 725 og 727 ff).
58. Brandt, Christian (f. 1815), musikdirektør, fra 1848 ved Kasino.
59. Bentley, Daniel Gottvald Reimer (1786-1869), borgmester.
60. Bille, Steen Andersen (1797-1883), viceadmiral, marineminister.
61. Galatheas jordomsejling fandt sted 1845-47. Skibslægen, den senere professor D. F. Didrichsen (1814-87), var fætter til Morten Nielsen. Først nogle år senere traf de to fætre hinanden (MN*).
62. Christensen, Balthazar Matthias (1802-82), overretsprokurator, politiker. Den omtalte fest afholdtes i marts 1853 for fire fynske fæstebønder, der var »forkastet og fordømt« af bondevennerne, fordi de ikke ville følge dette parti i toldsagen og arvefølge loven (MN 5.2. og 26.3.1853).
63. »Nordisk Kirketidende« udgivet fra 1833 af magister Lindberg (se d. 23. oven for) (Holger Begtrup: Det danske Folks Historie i det 19. Aarhundrede, s. 335).
64. Andersen, Andr. Christian (død 1857), chatol- og hofkasserer hos enkedronning Marie Sophie Frederikke, gift med Marie Stoffel (død 1876).

65. Bendz, Wilhelm Ferdinand (1804-32), maler.
66. Exner, Johan Julius (1825-1910), genremaler.
67. Balle, Nicolai Edinger (1744-1816), biskop, professor.
68. Mynster, Jacob Peter (1775-1854), biskop.
69. Clausen, H. G. (se 25. oven for).
70. Storm, Edvard (1749-94), norsk forfatter, teaterdirektør i København.
71. Tode, Johan Clemens (1736-1806), forfatter, professor.
72. Johanne Catharina Rosing f. Olsen (1756-1853), skuespillerinde.
73. Thune, Erasmus Georg Fog (1785-1829), professor, bestyrer af Københavns observatorium; Bugge, Thomas (1740-1806), astronom, matematiker; Olufsen, Christian Friis Rottbøll (1802-55), professor.
74. Holmblad, Jacob (1736-1806), farver.
75. Nielsen, Nicolai Peter (1795-1860), skuespiller, professor.
76. Wiehe, Anton Vilhelm (1827-84), skuespiller.
77. Elisabeth Holst f. Heger (1811-91), skuespillerinde.
78. Hoffmann, F. B., fransk, dramatisk forfatter (P. Hansen: Den danske Skueplads, II, København 1891-93, s. 229, 232-35).
79. Schram, Peter Ludvig Nicolai (1819-95), operasanger, skuespiller.
80. Phister, Joachim Ludvig (1807-96), skuespiller.
81. Henry Dessorts anatomiske musæum havde åbent hver dag og så længe det var lyst. For damer var der åbent hver tirsdag hele eftermiddagen »paa den Tid har Herrer uden Undtagelse ingen Adgang« (Berlingske Tidende, juli 1856).
82. Unsgaard, Iver Johan (1798-1872), stiftamtmand, minister.
83. Rottwitt, Carl Edvard (1812-60), amtmand, senere konseilpræsident.
84. Hansen, Jens Andersen (1806-77), redaktør, assurancebestyrer, folketingsmand.
85. Larsen, Anders (1801-68), gårdfæster i Gamborg, folketingsmand.
86. Rosenkilde, Adolph Marius (1816-82), skuespiller.
87. Anna Kirstine Rosenkilde f. Paa-sche (1825-85), skuespillerinde.
88. Ferslev, Christian (1817-83), skuespiller, sanger.
89. Sahlertz, Ludvig Ferdinand (1812-86), operasanger.
90. Fra Tommerup sogn.
91. Bruun, Carl (1805-83), præst.
92. Blædel, Nicolai Gottlieb (1816-79), præst.
93. Anna Helene Dorothea Nielsen f. Brenøe (1803-56), skuespillerinde.
94. Ussing, Stephan (1826-55), billedhugger (MN 23.7.1855).
95. Ohlsen, Jørgen Ernst (1814-62), kunst- og handelsgartner.
96. »Folkets Nisse« stiftet 1851 af Chr. Sørensen, informator. Tendensen i dette blad var småborgerlig, snæversynet, og det gik ind efter en levetid på 35 år (C. E. Jensen: Karikaturlbum, København 1906).

BESKRIVELSE AF DET GAMLE VOLDTERRAIN
MELLEM NØRREPORT
OG LANGE BRO I ÅRENE CA. 1858-60

VED E. BORGSTRØM

I Rigsarkivets 3. Afdeling, »Hærens Arkiv«, ligger et håndskrevet manuskript, der giver en beskrivelse af en spadseretur langs det gamle voldterrain mellem Nørreport og Langebro omkring 1858-60. Manuskriptet der ligger i arkivet »særlige sager« mærket HK. pakke 47, som bl.a. omhandler diverse om Københavns befæstning, er nedskrevet af *Torben Andreas Colding* i 1915.

T. A. Colding var født den 3. maj 1849 i København, søn af stadsingeniør i København, professor Ludvig August Colding og Henriette Louise Lange. 1877-78 var T. A. Colding assisterende ingeniør ved Københavns Brolægnings- og Vejvæsen, 1879-81 assisterende ingeniør ved Orlogsværftets Bygningsvæsen. Han assisterede samtidig (1877-88) faderen ved hans videnskabelige undersøgelser. 1876 blev han konsulent og kontrollerende ingeniør i lynafledningssager for ministerierne. Han døde den 16. juni 1933.

Hovedindholdet af manuskriptet bringes i det følgende. Udeladelser er markeret med . . .

I årene 1853-58 boede min forældre på 1ste sal i daværende garvermester Halbergs ejendom ved Nørrevoldgade nr. 169, omtrent midt imellem Frederiksborggade og Nørretorv.

Foruden den gård, hvori vi boede, ejede hr. Halberg også nabogården nærmere mod Frederiksborggade. I denne havde han sit udsalg af garvet skind og læder, medens selve garveriet med behørig kuler etc. var anlagt i de til begge ejendomme hørende baggårde, der strakte sig lige fra Frederiksborggade ud til Rosengården, kun adskilt fra disse gader ved en facadebygning med bagved liggende smal gård.

Som regel var der over hele arealet udbredt en vis aromatisk duft af garverbark, hvilken fra og til i høj grad forværredes, når garveren åbnede for sine i kulerne værende skind.

Vor spisestue og sovekamre vendte ud mod gårdsiden, men aldrig

mindes jeg at have hørt nogen alvorlig klage over »stanken«; ganske sikkert er det gået som så mange andre i omegnen, man vænnede sig efterhånden til lugten og tænker aldrig derpå uden rent forbigående.

Vore dagligværelser, dagligstue og faders værelse, vendte ud imod volden, og fra disse havdes en nydelig udsigt over mod voldterritainet på strækningen fra Teglgårdsstrædes mølle forbi Nørreport, gennem hvis overbygning gennemkørsel fandt sted, lige til Rosenborg bastion, på hvilken senere astronomisk observatorium blev bygget.

»Nørreport« skrås overfor vor bolig, var som bekendt beliggende lige ud for gamle Frederiksborggade, midt imellem bastionerne henholdsvis ud for Nørregade og ud fra Gothersgade; den murede port var ført op over volden og der forsynet med en tagklædt overbygning; hvori dels en ny portåbning i flugt med hovedvejen på volden til brug for den derværende gennemgående færdsel, dels fandtes her forskellige opholdsrum, bl.a. for den af militærvæsenet ansatte opsigtsbetjent »voldmesteren«. Den nedre hovedport, ca. 12' bred og ca. 18' høj i portåbningen var i sin konstruktion ligesom Vesterport i form ganske overensstemmende med de endnu i 1915 eksisterende portbygninger, der danne adgangen til Citadellet. Et nogenlunde stort halm-læs kunde lige til nød knibe sig igennem, og ganske som ved de nævnte porte i Citadellet fandtes der et snævert fortov til hver side med plads til kun en enkelt fodgænger ad gangen; om aftenen oplystes portrummet af en enkelt i loftet anbragt tranlampe.

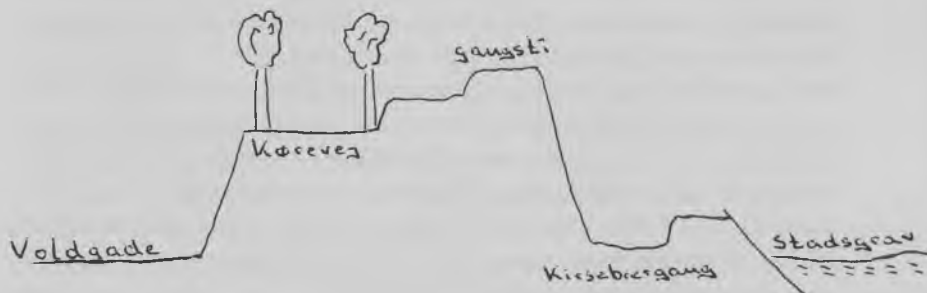
I Gothersgadens bastion var opført en stor hollandsk vejrmølle med underliggende møllehus – den såkaldte Gothersgades mølle; den nedbrændte ca. 1857 og blev ikke senere opført.

I voldgaden ved portens vestre side var opført en mindre vagtbygning, og fra hver side af porten førte en voldbakke med behørig kørevej op til hver af de to bastioner.

Selve hovedvolden var beplantet med 2de rækker træer, som i årenes løb havde udviklet sig smukt og kraftigt. Samtlige voldskråninger så vel som køreveje og gangstier på volden var stedse i god og velvedligeholdet stand og var under stadig opsyn fra militærvæsenets side, idet patruljer på 2 à 3 mand jævnlige passerede hele volden og anholdt enhver som på nogen måde overskred de på pladerne ved voldbakkerne opslåede færdselsreglement – om ikke at gå udenfor de afstukne veje og i ældre tider ej at ryge tobak på volden. De på skrå-

ningerne etc. forefaldende reparationer, såsom græstørvpålægning m.m. blev under militær opsigt udført af slaverne (stokhusfangerne) fra Stokhuset ved Østervold, iførte særlig afstikkende, halvt gule og halvt grå dragter.

Bag hovedvolden, mellem denne og stadsgraven løb »Kirsebærgangen« udenom samtlige bastioner og beplantet med store rækker træer foruden buskads på skråningen ned mod stadsgraven. Da al passage i Kirsebærgangen var forbudt undtagen for dem der var forsynet med særligt tegn udstedt af »fæstningens kommandant«, og adgang dertil var alene gennem aflåsede gitterdøre umiddelbart udenfor portåbningerne. Alt dette afspærrede fredelige terrain derved blev et yndet opholdssted om sommeren og foråret for utallige sangfugle (bl.a. nattergale) og specielt voksested for violer, er en selvfølge.

Voldenes beplantning var så tæt, at ialtfald om sommeren al videre udsigt fra vore vinduer udover samme [var] afskåret. Fra det udenom stadsgraven liggende glacis, som ligeledes var beplantet med træer og buske, tog volden sig prægtig ud som et sammenhængende skovbælte over hvis top enkelte af voldgadens tage og skorstenspiber ragede lidt op.

Mens vi boede her ved volden var selvfølgelig spadsereture på volden jævnligt forekommende. Jeg vil i det efterfølgende forsøge at beskrive en sådan tur langs det gamle voldterrain.

Vi spadserer op ad den ligeoverfor os liggende voldbakke til den udfør Nørregade liggende bastion »Ahlefeldts bastion«, navnet er angivet på en trætavle midt ud for bastionen. Vi gå fra hovedvolden op på øverste brystværn, som følger hele voldens yderside, og følge

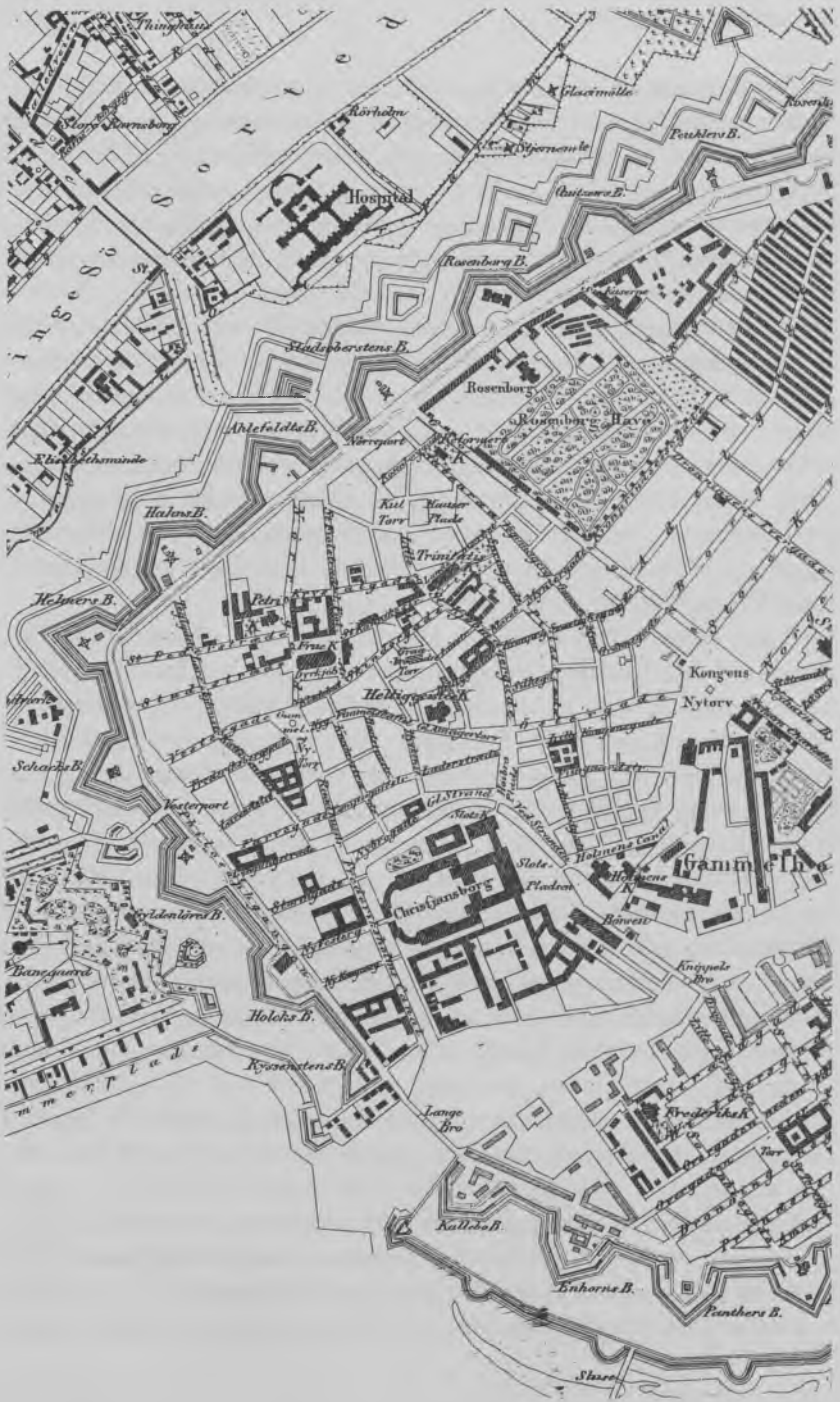
nu den derværende sti i retning mod Vesterport, idet vi her nyde den herlige udsigt ud over kirsebærgangen, stadsgraven og over alleerne langs Nørrebro til søerne i baggrunden, hele terrainet langs alleerne er beplantet og benyttet til gartnerhaver etc. Ikke et eneste grundmuret højt sted er at finde før hinsides søerne, og da kun ved selve Nørrebrogade, ellers er alt bindingsværk, beregnet på i tilfælde af krig hurtigt at kunne sløjfes.

Færdselen langs Nørrebro var på de tider ikke overvældende, men en særlig slags kørsel var speciel almindelig netop ud langs denne bro. Efter at begravelser inde omkring selve byens kirker efter koleraepidemien i 1853 var ophørte, foretoges dog i lang årrække alle ligbegængelser fra byens kirker, hvorefter ligene førtes ud til Assistens Kirkegård, ledsaget af ofte ret anseelige vognrækker, først 1 à 2 vogne med ligbærere, derefter ligvognen, så præsten med den nærmeste slægt etc. Ofte fulgte flere ligtog fra de forskellige kirker næsten umiddelbart efter hinanden.

Turen langs volden fortsættes først til bastionen ud for Teglgårdsstræde »Hahns Bastion«. Voldgaden er temmelig smal, ialt incl. fortov og rendesten ca. 30'. Voldskråningen ind mod gaden er begrænset af rå kampesten i omtrent 6 fods højde og her havde som regel lange rækker af møllesten plads, for hvilke der var ret stor brug, da der var bygget vindmøller på mange af bastionerne. Vi passerer Larslejstræde fra hvilken en ny voldbakke fører op til den i bastionen liggende Teglgårdsstrædes mølle, ligeledes en stor hollandsk mølle. Midt ud for samme gå vi forbi en i voldgaden liggende ældre bygning »Frue Kirkeskole«, hvorfra jævnligt høres sangøvelser; men bygningen betragtes med en vis ængstelighed, da den stedse under de hyppigt i byen indtrædende epidemier, særlig koppeepidemierne, benyttes som lazaret. Mine forældre havde i flere år en tjenestepige, som i sine yngre dage var ret smuk, hun blev indlagt her (ca. 1870), helbredt for kopper, men forlod lazarettet med den udtalelse: »Nu får jeg nok lov at passe mig selv, nu da fluerne brække benene ved at gå hen over mit ansigt«.

Oppe på bastionen ved siden af møllen var her, såvel som på flere af de andre bastioner, oprejst lægterammer, hvorpå byens farvere udspændte lange rækker af klæde til tørring eller blegning.

Udfor selve Teglgårdsstræde var voldskråningen ind mod byen

forsynet med en udfaldsport, gennem hvilken man kunne komme ind til et i bastionens indre udsparet rum, der i de senere år benyttedes til oplagsrum for øl eller iskælder, ja i nogle år endog indrettet til ølhalle. Ved siden af udfaldsporten førte en forholdsvis bred trætrappe op fra gaden til hovedvoldlinien.

Vi fortsætte langs voldstykket fra Hahns bastion til den store bastion ud for hjørnet af St. Pedersstræde: »Helmers Bastion«; på hvilken lå en mindre stubmølle med vedliggende møllehus (beskrevet i M. F. Sødring: De fjerne Stemmer, I, Kbh. 1908). I voldgaden på denne strækning passere vi et af byens mindre hoteller »Hotel Danevirke«, ellers frembyder bygningerne her ingen mærkeligheder, de fleste ligge den dag i dag urørte. Midtvejs mellem bastionerne førte den såkaldte Teglgårdsbro over »stadsgraven«, en almindelig gangbro af træ, ned til hvilken en fodsti var indskåren i voldens yderside fra hver af bastionerne, forsynet med aflåsede låger til kirsebærgang på begge sider. Stien langs øverste brystværn var ført over disse nedgangsstier på små træbroer.

Fra det yderste af Helmers bastion var en storslået udsigt udover terrainet dels mod Ladegården og Ladegårdsåen, Vodroffgård med vedliggende vejmølle, dels over Frederiksbergs mange ubebyggede grunde til Frederiksberg slot og have og Søndermarken. På denne bastion til hvilken fandtes opkørsel ad en voldbakke fra St. Pedersstræde erindrer jeg henliggende en hel mængde kanoner side om side på træunderlag, på hvilke i de senere år drenge havde fornøjelse ved at springe fra den ene til den anden, benyttet blev de selvfølgelig aldrig. De havde vist sidste gang været benyttet ved saluttering ved Frederik VI's begravelse.

Ved voldens senere bortgravning fremkom ruinerne af byens ældste befæstningstårn »Jarmers Tårn« midt inde i hovedvolden.

Vi fortsætte nu vandringen fra Helmers bastion til bastionen ud for Vestergade »Schacks Bastion« på hvilken Store Kongens mølle (opført 1847, nedrevet 1874) en stor hollandsk vejmølle med tilhørende beboelseshus var opført. På strækningen mellem bastionerne var fra øverste brystværn en nydelig udsigt over vandværkets terrain med den omkring samme anbragte redoute og grav over mod Filterpladsen, St. Jørgens sø og videre ud over Vesterbro. Midtvejs mellem bastionerne førte en smal træbro, forsynet med spidst tag og gitterafspær-

ring over stadsgraven, den tjente til underlag for hovedvandleddningerne fra vandværket ind til byen. Ledningerne vare førte igennem volden igennem den midt for Studiestræde anbragte udfaldsport.

Selve voldgaden var på denne strækning ganske som på det ovenfor beskrevne stykke smal. Vi passerer Gamst & Lunds jernstøberi, hvis store baggård strakte sig omtrent fra St. Pedersstræde til Studiestræde og på hvilken senere »Grundtvigs hus« er opført, desuden forskellige mindre gæstgivergårde (Hotel Valdemar). Rækker af store møllesten stod også her side om side støttet op af voldsiden.

Schacks bastion var aflukket og kunne ikke passeres rundt som de foregående. Arealet var anvendt dels til møllerens private have, hvilket for ham var af særlig betydning eftersom en del af selve møllehuset var benyttet til medico-pneumatisk kuranstalt.

Den smalle voldgade bliver kort før Vestergade noget bredere, da husrækken her viger noget tilbage, og da samtidig voldlinien er trukken noget tilbage, bliver her plads til en rebslagerbane langs sidste del af voldgaden, hvorefter vi komme ud på et langt smalt torv, det såkaldte »Halmtorv«, som strækker sig fra Vestergade til Vartov, hvor den smalle voldgade påny fremtræder.

»Vesterport«, en muret stenbygning med en portåbning af ca. 12 fods bredde og 15 fods højde under porthvælningen, var ført gennem voldlinien midt ud for Frederiksberggade. Fra Schacks bastion førte en voldbakke ned til porten og lige indenfor ved foden af bakken lå portvagtbygningen og bag samme, lige ud for Vestergade, et mindre sprøjtehus. Selve volden fortsatte fra Schacks bastion til bastionen ud for Vartov således at man færdedes over porten, som til begge sider var forsynet med brystværn. Fra portens vestre side havdes nydelig fri udsigt over stadsgraven, broerne over samme, Tivolis terrain og ud mod Frihedsstøtten, idet terrainet var ganske fri for høje grundmurede huse.

Fra Vesterport ned mod Langebro var langs voldliniens inderside anlagt en bred skyggefuld alle, »Philosofgangen«, der fra Halmtorvet nåede til Ny Kongensgade, denne dannede på sin første strækning indtil Vartov Halmtorvets vestre grænse, medens den på den øvrige strækning lå imellem voldgaden og voldskråningen.

Halmtorvets anvendelse ligger i dets navn. 2 gange ugentlig, onsdag og lørdag formiddag, samledes omegnens bønder her med deres halm-

læs. Til deres betjening var lige overfor portvagtbygningen bygget en vejerbod ved begyndelsen af Philosofgangen. Denne torvets anvendelse havde tillige den følge at flere af ejendommene ved voldgaden imellem Vestergade og Vartov var indrettet til gæstgivergårde således »Hotel Bellevue«, nuværende Politikens hus, »Jernbanehotellet« mellem Vestergade og Frederiksberggade og »Knapstedgård« på nuværende Paladshotels grund og fl.a.

Da hovedgasledningen i 1857-58 ved gasværkets anlæg skulle føres ind til byen bestemte man sig til samtidig med den store omkalfatring af alle byens gader, som nedlægningen af vand- og gasrør i disse forårsagede, at nedbryde selve portbygningen og vedliggende vagtbygning, medens de tilstødende voldender bleve skråt afskårne og begrænsedes ved en ca. 3 al. høj mur.

Så pustede man nogle år, men confluxen ud langs Vesterbro blev stadig større og større, i 1871 blev den nuværende Vesterbrogadelinie – den såkaldte »Vesterbro Passage« – udstukken og anlagt, de 2 ældste broer forsvandt, graven udfyldtes ved afgravning af en del af Schacks bastion, således at Halmtorvets nordre ende derved blev udvidet, samtidig byggede Industriforeningen på terrainet mellem Tivoli og byen, hvilken indviedes ved udstillingen i 1872, hvis terrain strakte sig ind over hele bastionen ud for Vartov. Alt i 1874 var pladsen igen meget indskrænket og den resterende del af bastionen blev da sløjfet hvilket medførte at Store Kongens mølle forsvandt, og dermed en stor del af den idylliske beliggenhed som det udenfor liggende vandværk hidtil havde havt. . . .

På strækningen videre frem mellem Vesterport og Langebro var volden af en lidt ændret lettere konstruktion, idet bastionerne vare åbne ind imod byen, ikke udfyldte som ved den alt beskrevne del. I bastionerne blev der derved forholdsvis god plads; i bastionen ud for Vartov, »Gyldenløves Bastion«, var opført en mindre stubmølle, »St. Lucie Mølle«, som dog ikke tog mere plads end at Beriddere her i de senere år kunne opføre deres cirkusbygning (Renz). I bastionen ud for Stormgade fandtes ridehus og ridebane specielt anlagt til brug for Hestgarden, hvis kaserne lå umiddelbart tæt ved, og i den yderste bastion ud mod Langebro »Rysensteens Bastion« var Hærens Beslagsmedie anbragt. Op til hver af bastionerne fandtes en smal opkørsel, og fra det yderste af Rysensteens bastion førte en lille trætrappe ned til

den nedenfor løbende vej, ved siden af hvilken den yderste aflukkede låge ind til Kirsebærgangen befandt sig.

Langs øverste brystværn var fra dette voldstykke, og særligt fra yderste ende af Rysensteens bastion, hvor en rund bænk var anbragt, udsigten ganske storartet ud over Tivoliterrainet, de bagved liggende tømmerpladse, Kallebodstrand og Køge bugt lige til Stevns med sit fyr samt til Amager fra Kongelunden indefter til Christianshavns vold og Langebro.

Volden afsluttedes som omtalt med Rysensteens bastion. Mellem voldlinien og havnen var anlagt en smal vej umiddelbart ved foden af volden, skrås for nuværende Bryghusgade. På det resterende smalle areal ud til havnen var ved voldgaden, altså lige ved Langebro, opført et oplagsskur til redskaber for druknedes redning, det såkaldte druknehus, og fremdeles fandtes her oplagsplads for sand, som af sandskipere hentedes og gravedes i Kallebodstrand etc. samt bygningerne for Rysensteens badeanstalt.

Voldgaden mellem Vartov og Ny Kongensgade var kun smal, yderligere indskrænket af en stor med svær plankedæk forsynet stenkiste, beliggende mellem selve voldgaden og Philosofgangen, som nåede lige fra Vartov ud til Havnen og optog alt spildevand fra det omliggende kvarter, særlig rigeligt på grund af de herværende mange brændevinsbrænderier (i Frederiksberggade, Lavendelstræde og i Philosofgangen tæt ved Stormgade), da spildevandet fra disse til tider var meget varmt, kunne der ofte udvikle sig en stærk damp ud langs ad hele renden.

Husene i selve voldgaden frembød intet af interesse, særlig mellem Løngangsstræde og Stormgade var de tarvelige. Hjørnестedet ved Løngangsstræde, forsynet med 3 gadedøre med høje stentrapper, gik i daglig tale under den betegnende titel »De 3 Natskrin«. . .

Voldgaden afsluttedes ved havnen af den i flugt med samme liggende Langebro, dengang en forholdsvis smal træ-klapbro. Køretøjer erlagde bropenge ved bomhuset på Christianshavnsiden. I stedet for imidlertid at fortsætte vandringen over broen til Christianshavn lægger vi tilbagevejen om ad den ovenfor antydede vej ved enden af volden og komme efter at være passerede denne samt enden af stadsgraven til et med svære røde mure med diverse skydehuller forsynet lille batteri med vedliggende vagtbolig, »Rysensteens Batteriet«, be-

stemt til sammen med et ved »Kjøkkenkorb« på Christianshavnsiden anlagt ganske lignende batteri at beskytte havnen mod angreb sydfra, idet besejlingen af farvandet yderligere var vanskeliggjort ved nedramning af en dobbelt række isolerede, tætstående pæle tværs over havnen, de såkaldte »Estakader« som kun tillod gennemsejling af mindre skibe og både, på et enkelt smalt sted. Tilvenstre for nævnte batteri var indgangen til »Rysensteens Søbadeanstalt«, byens daværende største badeanstalt, som foruden »varme bade« etc. i hovedbygningen tilbød »strømbade«, der fra en på det dybe vand i havnen udlagt flåde, som holdtes tilgængelig hele året rundt, dels fra en ved estakaderne om sommeren udlagt flåde for ikke svømmere og til hvilken adgangen skete pr. båd med fine hvidklædte sluproere. Ved Rysensteens batteri som var beliggende på yderste spids af det udenom stadsgraven løbende glacis, drejede vejen til højre gennem en i batterimuren anbragt stor muret port, forsynet med jerngitterdøre og vi komme da ud i det egentlige glacis med kørevej, beplantet langs den stensatte kant af stadsgraven med store træer og dækket mod strand-siden af et med en tæt tjørnehæk bevokset brystværn, der skråner jævnt ned til vandet. Den nærmeste del af stranden, som her gik helt op til glaciset, var indhegnet af flydende sammenlænkede bjælker. Det derved dannede store bassin med smult vand benyttedes til oplagsplads for tømmer, som fortøjet side om side, og indbyrdes forbundne, dannede fortløbende rækker af tømmerflåder. For os drenge var det en jævnlig sport at lægge hjemvejen fra skolen på Christianshavn om ad denne vej for at tage den fornøjelse med som frembød sig ved at løbe hen over disse vippende planker, skønt tømmeret ofte var ret slibrigt erindrer jeg heldigvis ikke at der er forårsaget nogen ulykke ved disse vore drengestreger. . . .

Tømmerpladsvejen, som vi nu følge ned mod Vesterbro, var ganske ubebygget. Dens vestre side var på hele længden optaget af tømmerpladser lige til hjørnstedet ved Vesterbro, hvor tømmermester Collstrup havde sin villa, vejens højre side til omtrent ud for nuværende Istedgade danner grænse for jernbaneselskabets grund på hvilken byens banegård var opført, en træbygning med høj bred trappe mellem 2 mindre hjørnetårne, ganske som Roskilde station endnu præsenterer sig. Den lå på den nuværende banegårds plads og herfra var banelinien ført tværs over tømmerpladsvejen og langs en for-

holdsvis høj dæmning ud ad nuværende »Søndre Boulevard«, forbi gasværket tilvenstre, hvilket blev anlagt på strandgrunden udenfor Enighedsværn. Foran banegården var afgitret en bykørselsplads vel til en halv snes vogne, det var alt. Jeg erindrer ofte at have stået her ved gitteret og set toget afgå til Roskilde-Korsør; dette gik ikke så stille af som nu. Ved lokomotivfløjtens 1ste signal, ca. 4-5 min. før togets afgang, blev givet annonce til at søge plads i toget, ca. 2 min. før afgangens gaves 2det signal, hvorefter de optiske signaler, store runde kurve om dagen, lygter om aftenen, bleve hejste på en mast samtidig med at bommene over vejen blev lukket. Endelig lød 3die signal, 1 længere tone efterfulgt af 2 korte stød, det egentlige afgangssignal. Midt ud for den lille banegård førte en med træer beplantet gangsti for fodgængere op til Vesterbro lige ud for Frihedsstøtten. Terrainet mellem denne sti og Tømmerpladsvejen var optaget af et stort tømmeroplæg (tømmerhandler Trier), medens terrainet tilhøjre for stien indtoges af jernbanedirektørens villa og have. . . .

Langs alleernes venstre side lå Tivolis terrain med indgang beliggende ganske uforandret fra dengang, ligesom dets areal ud mod Vesterbro ej heller er væsentlig forandret. Derpå fulgte udefter først den senere såkaldte »Bræddehytte«, oprindelig en del af Tivolis terrain, derefter en større træbygning, der i flere år benyttedes som theater for hunde- og abekattekomedier og på hvilket også enkelte pantomimer blev opførte. På det øvrige areal ud til fodstien ned til banegården lå et par villaer bl.a. tømmerhandler Triers. Hinsides Tømmerpladsvejen (Reventlowsgade) mellem denne og selve Vesterbrogade lå først tømmermester Collstrups nævnte villa og derefter stor gartnerhave tilhørende gartner Hintze.

Langs alleernes højre side lå tilsvarende lige udenfor den yderste bro et jerngitter med jernport, der dannede indkørsel til »Vandværket«, som i årene 1855-56 blev anlagt på vestre glacis midt imellem Schacks og Helmers bastioner, derpå fulgte »Kongens Klubs Sommerlocale« med sin omliggende store have der strakte sig helt op mod Frihedsstøtten og grænsede til en større have, hvis hovedbygning »Glacisholm«, en beskeden træbygning, lå på hjørnet af Vesterbro og Vester-Farimagsvej, som udmundede i Vesterbro skrås overfor nuværende Reventlowsgade. Mellem Vester-Farimagsvej og selve Vesterbrogade lå endelig byens daværende beskedne kvægtorv,

»Trommesalen«, begrænset foruden af de 2 nævnte veje tillige på nordlige side af »Gl. Kongevej« som udgik fra Vester-Farimagsvej, men i beliggenhed er ganske uforandret langs St. Jørgenssø som dengang. . . .

Vi befinde os nu på vores rundtur ved endepunktet af den ældre V-Farimagsvej ud fra hvilken Ladegårdsvejen udgik som sidevej og førte over dæmningen mellem St. Jørgenssø og Peblingsø ud til Ladegården og videre langs Ladegårdsåen til Frederiksberg.

Fra Farimagsvejen udfor enden af Ladegårdsvejen førte en træbeplantet fodsti ind til byen tværs over glaciets og videre over en smal træbro »Teglårdsbroen« anlagt midt imellem Helters og Hahns bastioner, hvorfra som forud beskrevet 2de stier førte op over volden henholdsvis til St. Pedersstræde og Teglårdsstræde.

Mellem Ladegårdsvejen og Nørrebro var Farimagsvejen fortsat parallel med Peblingsøen under navn af »Nørre-Farimagsvej«, nuværende Nansensgade. Arealet ind imod byen tilhørte Fortifikationen og henlå derfor også her som glacis beplantet med enkelte trælinier langs stadsgraven ellers som græsmark. Arealet mellem vejen og Peblingsø var indtaget af store skyggefulde haver med mindre beboelseshuse af bindingsværk, dog lå her bl.a. også et større jernstøberi. Langs selve Peblingsø var anlagt en fodsti begrænset ind mod haverne af en dyb grøft over hvilken småbroer førte ind til de enkelte ejendomme.

Farimagsvejen var fortsat tværs over Nørrebro forbi det i 1862-63 opførte Kommunehospital ud til Østerbro i retning alt væsentlig som den endnu henligger. På dette stykke under navn »Øster-Farimagsvej«. Nørrebro var ganske som Vesterbro forsynet med smukke alleer på hver side af kørebanen, disse nåede ud til søerne over hvilke en smal stendæmning med lille lav gennemsejling for mindre både dannede forbindelsen med Nørrebrogade og landet. Ind mod byen endte alleerne ved stadsgraven og over 2de høje træbroer på murede piller, anbragte som ved Vesterbro over en i stadsgraven liggende ø, nåede man gennem Nørreport ind i voldgaden.

Da Nørreport i ca. 1858 blev nedbrudt for at give bedre plads, blev over det fremkomne voldgab anbragt en smækker gitterbro af jern, særligt som det almindelig blev antaget af hensyn til de militæres rideture langs volden, samtidigt blev der ved broen nærmest byen af fortifikationen anbragt 2de store gitterlåger, drejelige om lodrette

aksler. De tvende anlæg for hvilke der kun var liden eller endog slet ingen brug (portene blev aldrig lukket) gik mand og mand imellem som regel under navn henholdsvis af »de horizontale og de verticale Narrestreger«. Da volden senere nedbrødes blev gitterbroen henflyttet til Ørstedsparken istedet for den der anbragte træbro (jfr. Teglgårdsbroen ovenfor).

Alt i 1852 var demarkationslinien trukket tilbage fra Falconeralleen og Jagtvejen til søerne, hvorved hele terrainet beliggende udenfor søerne blev overladt til fri bebyggelse.

Datoen 30/6 1856 betragtes som den dag på hvilken København i det hele taget ophørte at være fæstning, dog først i 1870 blev fæstningsværkerne omkring selve København overdragne til Københavns Kommune. Nu blev planerne over fæstningsarealets bebyggelse udarbejdede og efterhånden gennemført.

I 1874 faldt som omtalt Schacks bastion og »Store Kongens Mølle«, hvorved Vesterbros Passage og Jernbanegade blev anlagt. Et par år senere faldt voldstykket imellem Gothersgade og St. Pedersstræde, hvorefter samtlige gader ud over det foran liggende store glacis-areal blev anlagt. I ca. 1880 faldt det resterende voldstykke mellem St. Pedersstræde og Vestergade, hvilket medførte Studiestrædes forlængelse og anlæg af Gyldenløvesgade samtidig med at en stor bred gade blev anlagt fra den til Nordbanegård omdannede tidligere Klampenborg station langs Ørstedsparken til forbindelse med Farimagsgade ud for Kommunehospitalet. Hele denne nye gade fik navn af Farimagsgaden, medens den smalle ældre vej nærmere Peblingesøen blev omdøbt til Nansensgade. Samtidigt var også søgaderne langs søerne ført igennem. . . .

J. C. KRESSNERS OPTEGNELSER
OM UROLIGHEDERNE PÅ
KONGENS NYTORV NATTEN TIL DEN
5. APRIL 1920

VED HANS SODE-MADSEN

Da Christian X den 29. marts 1920 afskedigede ministeriet Zahle uden at anmode det om at fortsætte som forretningsministerium, indtil en ny regering var dannet, opfattede regeringspartiet Det radikale Venstre og dets parlamentariske støtte, Socialdemokratiet, kongens handling som et klart grundlovsbrud. Frem til begyndelsen af maj s.å. var det politiske liv præget af de mest urolige og dramatiske begivenheder i Danmarks nyere historie, kendt under betegnelsen Påskekrisen.

1. påskedag, den 4. april, om aftenen demonstrerede ca. 5000 mennesker foran Social-Demokratens redaktion i Farimagsgade, anført af syndikalister og venstresocialister. I en resolution krævede man kongens afgang inden kl. 6 næste morgen, og for at sætte handling bag ordene begav skaren sig mod Amalienborg. Kort før midnat var den nået til Frederiksgade, men trængtes af politiet tilbage mod Kongens Nytorv, hvor det såkaldte Murstensslag udviklede sig i de næste par timer. Politiinspektør E. Møller har i anden sammenhæng karakteriseret danske revolutioner som ufarlige, idet de aflyses i tilfælde af regnvejr og når sidste sporvogn kører hjem. I 1920 var Møllers ord tæt ved at blive gjort til skamme, hvilket de nedenfor aftrykte optegnelser giver et fingerpeg om.

Som ganske ung mand var nu afdøde autoforhandler J. C. Kressner vidne til Murstenslaget på Kongens Nytorv og omliggende gader. Undervejs fik han tid til at gøre blyantsnotater, som han mange år senere renskrev og overlod Rigsarkivets samling af privatarkiver. Med undtagelse af enkelte bandeord, som han strøg af hensyn til en formodet sart eftertid, er der fuld overensstemmelse mellem de to versioner. Sammenholdt med f.eks. politiets rapporter fra den 4. og 5. april 1920 synes Kressner at have været en ret pålidelig iagttagere af de voldsomme begivenheder.

Anden påskedags nat kl. ca. 12⁰⁵ ankom til Marmorkirken og i ga-

derne deromkring 4 til 6000 mennesker fra et demonstrationstogsmøde i Farimagsgade under afsyngelse af Internationale og Socialistmarchen. Politispærring ved udmundingen af Frederiksgade. I Bredgade samledes demonstranterne og indtog en truende holdning. Politiet hugger ind på mængden, der på en kort stund er på flugt mod Kongens Nytorv forfulgt af politibiler – åbne Ford T – medens mængden samles i små klynger og råber efter dem: »Mordere!«. Efter politiets indhug på mængden omkring Marmorkirken, ligger gaderne hen som en slagmark, dog uden sårede og døde, men hatte, stokke, tasker og paraplyer og en enkelt damesko ligger spredt på pladsen foran kirken.

Hvorledes jeg ved selvsyn oplevede alt dette, er en anden historie. Men ganske enkelt var jeg smuttet ind bag gitteret omkring kirken.

Klokken er nu blevet 12¹⁵ og demonstranterne er samlet på Kongens Nytorv. Da høres der taktfaste marchskridt, det er garden, der kommer fra kasernen, hele to delinger med munderingsbeskytterne¹ aftaget. Soldaterne har de små huer på og er i de mørke uniformer.

Klokken er nu 12²². På Kongens Nytorv er pladsen fuld af ophidsede mennesker, der har samlet sten fra Operacafeen, som er under opbygning. Murstenene blev slået i mindre stykker til brug som kasteskyts mod politibilen med en frygtelig virkning.

Klokken er nu 12³⁰. En politibil af de lukkede kommer fuld af betjente frem bag Det kongelige Teater. Den modtages med en regn af murbrokker. Betjentene gør et indhug på mængden, mens stenene hagler ned, og det lyder uhyggeligt, hver gang vognen rammes. Ruderne, selv de små på siderne af vognen, er knust. Hele karrosseriet er oversået med små gule pletter, hvor stenene har ramt.

Klokken er nu 12⁵⁰. En politibil af de åbne kommer frem fra Gothersgade og standser et øjeblik. Masserne styrter imod den, og endnu inden betjentene er nået at komme ud af vognen, overdænges de med murbrokker. Den kører rask op ad Kongensgade, men en betjent er ikke nået at komme med. Under råbene: »Mordere!« styrter de imod ham. Han trækker sin revolver og affyrer et par skud, én skulle være blevet såret i armen, men jeg så ingen, der havde taget nogen skade af skydningen, men det gav tid for ham at nå sine kammerater i bilen.

Klokken er nu 1¹⁰. En politibil kommer frem igen fra Bredgade. Den overdænges med en regn af murbrokker, endnu inden betjentene

er nået ud. Der skydes igen fra politiets side. Det fortælles, at tre er blevet såret, men jeg har ingen set endnu. Hjælmene bliver slået af to betjente ved stenkast. Politiet flygter. Jeg finder et stykke af en politihjelm. Skrigen og råben høres nu over hele pladsen, når politibilene drives på flugt. Nu er det atter galt ovre ved Store Kongensgade, jeg kan se søgelyset fra en politibil. Mængden styrter derover, forsynende sig med mursten fra Operacafeen. Det er en åben Ford T. I det samme hører jeg glas klirre ved at falde ned på gaden. Det er de store glasruder i Anton Nielsens herre-ekviperingsforretning, der splintres, stenene røg for langt. Bilen kører under en regn af sten, og der høres mere splintren af glas. Det viser sig at være butiksruderne i nr. 1-2-3 og 4-6-8 i Store Kongensgade, der blev ramt.

Klokken er nu 1³². Der stjæles fra butikker, hvis ruder er blevet slået istykker, en del varer på trods af, at der råbes: »Lad være med det!«. Jeg ser en ung mand forsyne sig med et hvidt slips, han skal måske til bryllup. Nu røg ruderne i den private Lånebank. »De har råd til at købe nogle nye« råber folk. Ellers er der forholdsvis roligt kl. 1⁵². Men nok en politibil kommer og bombarderes med sten. Betjentene skyder igen. Stenkastene er dog for mange, så de trækker sig væk, ret skyndsomt endda.

Kl. er nu 2⁰³. Torvet ser uhyggeligt ud. Splintret glas og murbrokker flyder overalt. Overmodig råben og skrigen høres over hele pladsen. Med råbet: »Til Amalienborg!« løber en del mod Bredgade, men stoppes her af en kompakt masse betjente, rundt regnet ca. 300 kommer til Bredgade. Og ved dette syn flygter mængden skrigende over mod Strøget. Noget lignende sker ved udgangen til Store Kongensgade, og mængden drives væk fra torvet. Dette tømmes hurtigt, da adgangen til flere sten spærres. Og mængden flygter under højlig piben ad Strøget og de tilstødende sidegader mod Amagertorv.

Nu klirrer det igen. Det er omme i Hovedvagtsgade. Politiet gør udfald mod en stor forsamling udenfor Hotel d'Angleterre. Jeg ser civile og betjente i et virvar. Nu fik en et knippelslag, han flygter skrigende. En anden får den stive hat slået ned over ansigtet. I et forsøg på at få den af igen blev resultatet kun pulden!

Flere hundrede betjente har nu ryddet Kongens Nytorv, og klokken er 2⁴⁰. Demonstranternes antal er svundet betydeligt ind, men alligevel er der så mange, at Amagertorv er tæt besat helt op forbi

Helligejst, og pludselig kommer det ridende politi med de *lange* bambusstave fra Hyskenstræde og hugger ind på mængden. Denne gang var der ikke noget tæt gitter at gemme sig bag, men der var jo gitteret om Helligejst, og i nødstilfælde kunne dette også bruges. På denne måde nåede jeg ad Skindergade og Vestergade uden at få knippelslag at føle.

Klokken er 2⁵⁶. Nu er Rådhuspladsen nået af de sidste demonstranter fra nattens uro, og politiet har opgivet forfølgelsen af de sidste unge mennesker med hastigt åndedræt efter løbeturen, og med ansigter, hvor skrækken for københavnerbetjentenes gummiknipler og revolvere tydeligt afspejler sig. Men nu er det hele slut. Politiet har igen overtaget magten.

Nu slår klokken 3. Med en lydelig gaben lader jeg blyant og papir glide ned i lommen og begiver mig hjem til en dampende kop kaffe for at være frisk til imorgen, så går det nok løs igen.

NOTE

1. Skal være *mundingsbeskyttere* (aftages før skud afgives).

KØBENHAVNS STADSARKIV I 1974

Stadsarkivet i almindelighed. I tal ser arkivets aktivitet således ud i året 1974; tallene i parentes angiver aktiviteten i 1973.

Publikumsbesøg og telefoniske forespørgsler ..	1.714	(1.703)
hertil fremtagne arkivalier	12.989	(14.802)
benyttede arkivalier til besvarelse af skriftlige forespørgsler	1.486	(1.691)
arkivalier udlånt til kommunale institutioner	7.240	(5.858)
til indsætning modtaget	8.542	(9.189)
fotografiske optagelser	100.882	(10.402)
heraf dokumentoptagelser	100.389	(8.716)
forstørrelser	5.132	(1.873)

Vedrørende tallene for dokumentoptagelser kan oplyses, at arkivet i 1974 har anskaffet et 3M 16 mm kamera model DRC 101, hvormed der dels er foretaget almindelig sikringsfotografering, dels fotograferinger med henblik på at skåne arkivalier, idet mikrofilm (delvis i form af mikrofiche) stilles til rådighed for publikum i stedet for de originale dokumenter. Således er rådhusets (rådhusbibliotekets og stadsarkivets) vejvisere 1770-1815 overført til mikrofiche. Da hvert blad (mikrofiche) rummer 5 rækker à 12 optagelser à 2 sider, altså 120 sider, fylder denne række vejvisere i mikrofotograferet tilstand kun 5×10×15 cm. Et særligt læseapparat er til rådighed. Mikrofiche er særdeles hurtigt at arbejde med, da hvert blad er forsynet med et hoved, der oplyser om indholdet af de 60 optagelser.

Af ekstraordinære afleveringer i årets løb kan nævnes en større samling bygningstegninger fra stadsarkitektens direktorat.

I årets løb er som tillæg til Historiske Meddelelser om København udsendt *Københavns Stadsarkiv. Oversigt og vejledning* (98 sider), en generalregistratur, der især er udarbejdet med henblik på det historisk interesserede publikum. Særtryk kan, så længe oplag haves, købes i stadsarkivet for kr. 25.00.

Udarbejdelsen af københavnske husregistre på grundlag af vejviserne fortsætter. I løbet af 1974 er udsendt årgangene 1782, 1784,

1789, og 1792. Arbejdet er som tidligere foretaget af en ulønnet hjælper udefra under medvirken af stadsarkivet.

Foruden ordningen og registreringen af nyafleverede arkivalier har arkivet omregistreret enkelte ældre fonds, bl.a. gruppen valgsager.

Deltagere i slægtshistoriske kursus har aflagt gruppebesøg i stadsarkivet.

I årets løb er udsendt Historiske Meddelelser om København, årbog 1974.

Der er i 1974 kasseret 76,8 tons arkivalier og tryksager. Det meget store tal skyldes især, at stemmesedler m.v. fra valg og folkeafstemninger indgår i de kassationer, der foretages af stadsarkivet.

Ingeniørkaptajn og konduktør Christian Gedde udførte i årene 1760-61 det bekendte eleverede kort, der viser København i fugleperspektiv. Kortet, der altid har været regnet for et arkivalsk klenodie, har efter en restaurering i 1963 (jfr. Historiske Meddelelser, årbog 1964, s. 164-80 og 1971, s. 103-04) været permanent udstillet i Bymuseets havesal. I stadsarkivet har man i den forløbne tid stærkt savnet at have dette kort indenfor rækkevidde til brug ved bygningshistoriske undersøgelser. For at råde bod på dette savn er der på grundlag af den fotografering med infrarødt lys, der foretoges i 1943 af stadsarkivets fotograf *M. Falk-Sørensen*, i 1974 fremstillet en kopi af kortet bestående af 192 fotografier. Disse fotografier, der rigeligt overlapper hverandre, er ikke forsøgt samlet til et hele, men er ordnet i kassetter med et tilhørende oversigtskort, der letter fremledningen. Af den del af kortet, der viser byen indenfor voldene, er der fremstillet et antal ekstra kopier. Disse fås til købs i stadsarkivet for kr. 10,00 pr. deloptagelse.

Fundne magistratssager fra 1670'erne. (Ved stadsarkivar *Sigurd Jensen*). Branden i 1728 tilintetgjorde som bekendt størsteparten af kommunalbestyrelsens arkiv. Det er derfor særdeles velkomment, når enkelte sager fra tiden før dette år dukker frem.

Arkivar *Frank Jørgensen*, Rigsarkivet, der i anden anledning har arbejdet med Resens samlinger i Det kongelige Bibliotek, har elskværdigst henledt stadsarkivets opmærksomhed på, at der i disse samlinger var enkelte magistratssager fra 1670'erne, og stadsarkivet har affotograferet, hvad der hidtil er fundet.

Stadsarkivets ældste dokument, bisp Peder Skjalmsen Bangs stadfæstelse af stadsretten af 1254, dat. 20. februar 1275, fylder i 1975 700 år. Her ses et afsnit med byens segl under. Kun et brudstykke af seglet er bevaret

Der er sket det, at *Peder Hansen Resen* (1625-88), der var Københavns præsident 1672-88, har benyttet kasserede breve til historiske optegnelser. Papir var dyrt, og en officiel skrivelse havde ofte en blank bagside, som fristede til udnyttelse. 1673-76 var Resen også medlem af statskollegiet, og kasserede breve fra denne institutions arkiv kunne naturligvis bruges på samme måde.

Antallet af magistratssager, der derved er kommet for dagens lys, er ikke særlig stort – foreløbig kun seks – men efter forholdene har selv få interesse. Der er en skrivelse om optagelse i bryggerlauget; en kvinde anmoder om, at en del af hendes arvemidler, som magistraten i sin egenskab af overformynder ligger inde med, må blive frigivet, dels til hendes »Brøllups hiemfærd«, dels til underhold for hendes døvstumme broder; en mand beklager sig over, at han ikke må handle med træskåle og træfæde; to anonyme »Schatteborgere« beklager sig over, at der indføres så mange tyske kurvemagervarer, og der er et par brudstykker af sager (ang. bryggerlavet og ang. kontrol med mål og vægt hos de handlende).

Resen var en overordentlig flittig historisk samler, og hans samlinger ligger opbevaret flere forskellige steder. Stadsarkivet vil i den kommende tid se efter, om der skulle være flere magistratssager at finde takket være den gamle præsidents interesse for genbrug af papir.

Målebreve. (Ved fuldmægtig *Egil Skall*). Takket være anskaffelsen af det foran omtalte mikrofilmkamera har Stadsarkivet i 1974 kunnet sikre sig de værdifulde oplysninger, der findes i de målebrevsprotokoller 1702-1860, som opbevares i Stads-konduktørens direktorat. Dette direktorat, der hidtil havde resideret på rådhuset i bekvem nærhed af Stadsarkivet, flyttede i 1975 til Vester Farimagsgade 19, medbringende bl.a. sine målebrevsprotokoller.

Stads-konduktørembedet oprettedes i 1690 ved at Chr. V, efter Ole Rømers indstilling, den 6. oktober beskikkede Elovius Mangor til stads-konduktør. Embedet blev oprettet med det formål at holde orden på grundlaget for datidens beskatning af ejendom, først og fremmest den umiddelbart i årene forud reviderede grundtakst og ajourholdelsen af denne. Også påligningen og oppebørslen af skatter, samt regnskaberne med disse kom til at påhvile embedet.

Ifølge bestallingen skulle Mangor føre en særlig protokol, hvori en-

hver plads' mål og deling ved dag og datum skulle indføres. Protokollen skulle autoriseres af magistraten og årlig indsendes til rådstuen for at blive opbevaret der. Disse protokoller med beskrivelse af grundenes grænser og mål benævnes i nyere tid målebrevsprotokoller.¹

Den senere instruks af 1694 pålægger stadsconductøren bl.a. at være tilstede ved alle ejendomshandeler for at optage pladsens rette alenmål og indføre dem i dokumenterne. Denne beskrivelse udgjorde grundens målebrev.²

Navnlig de ældste målebrev indeholder udover beskrivelsen og målene på grunden en del oplysninger, der supplerer de øvrige sparsomme arkivalier fra denne periode. Ikke førend i 1718 blev det almindeligt i målebrevene at betegne grundene ved det nummer, der anvendtes i grundtakstmatriklen, det såkaldte matrikelnummer. I stedet beskrev man omhyggeligt grunden ved at nævne ejeren, evt. køber og sælger samt nabogrundenes ejere.

Målebrevsprotokollerne kan også supplere H. U. Ramsings kvarterbøger,³ idet det kan konstateres, at Ramsing stort set har undladt at benytte målebrevene. Han har ikke været ukendt med dem, men er måske vejet tilbage fra at gennemgå materialet fordi det er ret omfangsrigt.

Da løjtnant C. Schlegel, der senere blev stadsconductør, i 1819 af magistraten blev ansat til at opmåle og kortlægge stadens udenbys jorder, viste han sig som en særdeles samvittighedsfuld ung mand. Han efterprøvede nemlig, inden han påbegyndte arbejdet, sit mål såvel med det i Rentekammeret beroende som med det i Rådstuearkivet samt med et alenmål, der skulle sendes til England for at sammenlignes med andre staters mål og han fandt dem alle fuldt overensstemmende. Derimod viste en sammenligning med det af stadsconductør J. Rawert benyttede, at dette var $1\frac{1}{2}$ tomme længere på 25 alen end alle de andre, hvilket han meddelte magistraten, som derefter anmodede stadsconductøren om en omgående udtalelse.

Rawert erkendte straks, at det af ham benyttede mål afveg fra de af Schlegel nævnte, men han gjorde gældende, at da målet var så gammelt, at alle ejendomme i København var målt med det, ville det give anledning til stridigheder, hvis man nu indførte et andet mål. Efter at der var udvekslet en del skrivelser gav magistraten 1. nov. 1819 Rawert ordre til at anskaffe lovlige og ordentligt justerede måle-redskaber.⁴

Ved benyttelsen af målebrevene må man altså tage hensyn til ovennævnte forhold. I øvrigt må det bemærkes, at de ældre breve ikke indeholder figurer (grundtegninger), men kun beskrivelser, og først omkring midten af forrige århundrede indførtes konstruktionsmål. Før den tid var kun længderne af grundenes forskellige sider angivet.

Forskellige registre, der er indrettet efter kvarterer og matrikelnumre, muliggør benyttelsen af de i kronologisk orden førte målebrevsprotokoller. Et matrikelregister fra 1755 fortjener at nævnes, idet der heri er indført grundenes skiftende ejere indtil 1799 (desværre ikke konsekvent). Bogstaverne P. og M. i forbindelse med de angivne årstal indicerer, at oplysningerne stammer fra eller var til brug for de halvårslige skattemandtaller, der udfærdigedes til påske og mikkelsdag. Skattemandtallerne, der i øvrigt opbevares i Stadsarkivet, findes fra 1694 til ca. 1860, men årgangene 1779-1793 er gået tabt. Et lignende matrikelregister fra den nye matrikulering i 1806 har i sin tid fået tilføjet grundejernes navne indtil 1858.

NOTER

1. Stadskonduktøren i København 1690 –6. oktober–1940. Kbh. 1940.
2. Ove Kjeldsen: Stadskonduktørembedets opgaver gennem tiderne, duplikeret ms. 1961, s. 2.
3. Manuskripterne til Ramsings kvarterbøger, også de ikke udgivne, opbevares i Københavns Stadsarkiv.
4. Det i note 2 nævnte manuskript, side 20.

Dødsfald. I begyndelsen af 1975 afgik med få dages mellemrum to af stadsarkivets tidligere medarbejdere ved døden.

Den 30. januar 1975 døde fhv. lektor *Børge Tengnagel Jørgensen* (f. 2. juli 1894). Allerede ved konfirmationsalderen blev Tengnagel medhjælper i det, der dengang hed Københavns rådstuearkiv, og de besøgende i arkivet kunne da opleve det usædvanlige at blive ekspederet af en dreng i matrostøj. 1910-21 betegnes han som medhjælper, derefter blev han assistent. I 1921 var han blevet cand. mag. i historie, dansk og tysk. Han var glad for sit arbejde i arkivet, og han var gået i gang med at bidrage til Historiske Meddelelser om København, hvor han bl.a. skrev om kopulationsskatten 1660-1869, så det var hans håb, at han også fremover kunne blive ved med at virke i arkivet. Men det fornødne økonomiske grundlag kunne ikke etableres, og i 1922 gik han i gymnasiets tjeneste. Størsteparten af hans lærergerning faldt ved Esbjerg Statsskole. Arkivarbejdet glemte han dog aldrig. I 1950'erne var han en af de mest virksomme ved opbygningen af Esbjerg byhistoriske arkiv, og da han lod sig pensionere i 1960, vendte han tilbage til København for at sysle i arkiverne. En lille bevilling gjorde det muligt at få ham i gang med et registreringsarbejde. Det materiale, der skulle gennemgås, lå i andre arkiver, men han var glad for at få lejlighed til at arbejde med det i sit gamle arkiv; det blev indlånt til stadsarkivet, og her færdedes han så en tid – trind, gemytlig og beskeden. Det følte at han var kommet hjem.

Den 4. februar døde fhv. overassistent *Viggo Jacobsen* (f. 17. august 1902). Mads Viggo Devantier Jacobsen var gået ud af folkeskolen ved konfirmationsalderen. Han blev 1919 kontormedhjælper i de kommunale huslejenævn, og i 1922 overflyttedes han til stadsarkivet. Bortset fra en kortvarig udstationering i begravelsesvæsenets administration kom han derefter, indtil sin pensionering i 1969, til at tjene stadsarkivet. Ingen anden i dette århundrede har haft så mange års tjeneste i denne institution, og blandt alle de kendte medarbejdere i stadens arkiv har kun en, Christian Michael Winther, der var rådstuearkivar 1817-68, haft en længere tjeneste i arkivet. Jacobsen avancerede efterhånden til overassistent, og 1940-69 ledede han arkivets ekspedition II (nyere sager). Han kendte stadens arkivalier fra nyere tid som få, og han var til stadighed på udkig efter arkivalier, som ikke brugtes ret meget mere i den daglige ekspedition og derefter

burde afgives til stadsarkivet. Han nærrede en – ikke altid ubegrundet – frygt for, at sådanne arkivalier i kontorerne skulle blive kasseret i tankeløshed. I sit daglige arbejde kom han i kontakt med en mængde mennesker, og den livlige mand trivedes tilsyneladende godt herved, selv om hans iltre sind nu og da bragte ham i kontroversielle situationer.

Medens nærværende årbog var under opsætning, mistede stadsarkivet en af sine medarbejdere, idet fotograf *Mogens Falk-Sørensen* afgik ved døden den 24. juni 1975. Falk, der var født 9. september 1907, og oprindelig var ansat som rådhusbetjent, kom til at tjene Københavns kommune i 40 år, og størstedelen af hans kommunale gerning faldt i stadsarkivet. Dette begyndte i 1940'erne at udnytte hans fotografiske kunnen, og han opbyggede et fotografisk atelier, der efterhånden betjente en lang række kommunale institutioner. 1949 blev han formelt ansat som fotograf. Falk var en fleksibel tekniker og en dynamisk personlighed, der var både respekteret og afholdt i vide kredse.

Sigurd Jensen

KØBENHAVNS BYMUSEUM

ERHVERVELSER OG IAGTTAGELSER 1974-75

AF STEFFEN LINVALD

Efter ti års forløb har greve Jørgen Ahlefeldt-Laurvig desværre set sig nødsaget til på grund af andet arbejde at opgive sin stilling som arkæologisk medarbejder ved museet. Ahlefeldt-Laurvig har i disse år indadtil skabt museet en velordnet og præsentabel samling af københavnske jordfund, ligesom han gennem de specialudstillinger, han har forestået, har formået at levendegøre dem for publikum, medens han udadtil har skabt forståelse, ikke mindst blandt entreprenører og arbejdere der har med grundgravninger i København at gøre, for de fund, de gør, blandt andet ved at forklare dem, hvilken betydning de har for vort kendskab til byens udvikling. Tit og ofte har dette arbejde været forbundet med store vanskeligheder, men Ahlefeldts glødende interesse og hans evne til at få folk i tale har gjort det muligt for ham at overvinde alle besværligheder. Det var derfor med virkelig sorg, museet ved en lille festlighed i efteråret tog afsked med ham, men som det imidlertid fremgår af den efterfølgende artikel om jordfund har han dog ikke helt opgivet Bymuseet, men lovet også i fremtiden at være til disposition, når der kaldes på ham, og det er museet ham naturligvis meget taknemlig for. I det daglige arbejde er han blevet efterfulgt af arkitektstuderende John Wodstrup, som tidligere har arbejdet sammen med ham.

Årets største begivenhed i den danske museumsverden var afholdelsen af Icom's internationale museums-kongres 5.-14. juni 1974. Medens fællesmøderne fandt sted i Odd Fellow Palæet var komitémøderne dels henlagt til provinsens museer, dels til de københavnske museer. I dagene 5., 6., 7. og 13. juni var Bymuseet således vært for »The international Documentation Committee«, der omfattede 18 deltagere under forsæde af direktøren for Merseyside County Museums i Liverpool, dr. Geoffrey D. Lewis. Møderne fandt sted i »Forstadsværelset«, og deltagerne synes alle at have været godt tilfredse med de arrangementer, museet i den anledning havde truffet.

Bymuseet har i år afholdt adskillige udstillinger af meget forskellig art. Den fornemme udstilling af »Københavnske fajancer fra 1700-tallet«, som Jørgen Ahlefeldt-Laurvig havde arrangeret, sluttede den 16. april, efter at henved 12.000 besøgende havde set den. I tilslutning til den nævnte kongres havde museet i juni og juli en stor udstilling af »Københavnske motiver 1587-1807«, der var arrangeret af museumsinspektør John Erichsen. Den illustrerede hovedstadens udvikling i 220 år – fra den ældste autentiske udsigt over byen 1587 til det engelske bombardement 1807 – og omfattede såvel akvareller, tegninger som grafik men derimod ikke malerier. I alt var udstillet 150 billeder, der hver især var blevet omhyggeligt beskrevet i det rigt illustrerede katalog med både dansk og engelsk tekst, som John Erichsen havde udarbejdet med bistand af stud. mag. Michael Wivel, og til hvis trykning og oversættelse Københavns Kulturfond og Statens humanistiske forskningsråd havde ydet tilskud. Udstillingen besøgte ialt af over 16.000 gæster.

I oktober havde museet en mindre udstilling af I. L. Ridters akvareller, som under titlen »De forsvundne forstæder« gav et udmærket indtryk af de københavnske forstæders landlige tilstand omkring århundredskiftet. I tilslutning til denne udstilling vistest i efterårsferien Vibeke Windings og Kis Nellemanns særprægede lysbilleder fra det nedrevne Klerkegade-kvarter. Udstillingen, hvortil undertegnede havde udarbejdet et katalog, besøgte af henved 6.000.

Fra midt i december til midt i januar var museets festsal stillet til disposition for Dansk Post- og Telegrafmuseum til afholdelse af udstillingen »Med post i 350 år«, som fandt sted i forbindelse med postvæsenets 350 års jubilæum. Udstillingen, der besøgte af henved 6000 gæster, sluttede med at generaldirektør for Post- og Telegrafvæsenet Gunnar Pedersen skænkede museet en smuk jubilæumsplatte fra Den kgl. Porcelænsfabrik med en fremstilling af en ridende poststrytter, udført efter en farvelagt tegning fra omkring 1640.

Årets sidste udstilling belyste den verdensberømte romerske plads, Piazza Navonas historie. Det er en vandrestilling, som er arrangeret af Roms kommunale udstillingskomite: Comitato Manifestazioni Romane, og initiativet til dens afholdelse var John Erichsens. Den havde tidligere været vist i Wien og Paris. I København kom den i stand under medvirkning af Det italienske Kulturinstitut, der ligesom Den

»De engelske huse« i Toldbodgade, ca. 1875
 Akvarel af ukendt kunstner

italienske Stats Turistbureau (Enit) også ydede økonomisk støtte til dens gennemførelse. Et smukt illustreret katalog udarbejdet af Armando Ravaglioli og oversat til dansk gav de besøgende et udmærket indtryk af pladsens udvikling. Ialt blev den set af mere end 6000 gæster.

Foruden udstillinger har der i årets løb og navnlig i sommermånederne været afholdt forskellige arrangementer i selve museet eller i dets have.

Der har været arrangeret omvisninger bl.a. for medlemmer af Selskabet for Københavns Historie og for medlemmer af Historisk-topografisk Selskab for Gentofte Kommune samt for Grafisk Forbunds medlemmer; der har været afholdt ni forskellige koncerter og fire aftener har Visens Venner optrådt, medens der to gange har været folkedans i haven. Desuden har Københavns kommunes aftenskole en gang ugentlig i vintersæsonen henlagt sin undervisning på engelsk om København og Nordsjælland til Bymuseet.

Museet har i 1974/75 været besøgt af 64.405, deraf 21.576 betalende gæster. Af klassebesøg har der været 101 eller ialt 2.165 elever foruden 166 ledere, medens der på skolekort har været 466. Museets billedarkiv har været besøgt af 626 gæster og ca. 1000 billeder og genstande har været udlånt til udstillinger, undervisning, studiebrug og reproduktion. Desuden har en række udenlandske historikere og museumsfolk aflagt studiebesøg i museet.

Det er som om også Bymuseet har mærket de dårlige tider. Det har modtaget færre gaver, og antallet af billeder, som er blevet tilbudt det, har været mindre end ellers. Årsagen er sikkert, at folk foretrækker værdifaste ting fremfor penge, hvis værdi næsten daglig forringes. I stedet for større erhvervelser har Bymuseet derfor i år været i stand til så småt at igangsætte den restaurering af dets billedsamling, som efterhånden er blevet ret påkrævet, og desuden har det fået råd til at istandsætte og ombetrække en del af dets udstillede møbler.

Af billeder fra den indre by har museet i år som gave fra kunstneren modtaget en tegning af litograf Henry Andreasen, der forestiller den nordre husrække i Antonigade set fra Pilestræde, og som gave fra John Erichsen en tuschtegning af Erik Werner med motiv fra Gråbrødretorv 1973, som har været reproduceret i Berlingske Tidende.

Desuden er ved køb erhvervet en ganske smuk akvarel af en ukendt kunstner, der forestiller de såkaldte »engelske huse« i Toldbodgade, set fra den del af gaden, der støder ud til Amaliegade. De er opført 1873-74 på Det Classenske Fideikommis grund af arkitekten Vilhelm Tvede (1826-91), til hvis mest kendte arbejder i København hører den tidligere Frimurerloge i Klerkegade, som han opførte i samarbejde med J. H. Nebelong, og de nu nedrevne Classenske Boliger på Godthåbsvej, der var bygget 1866-80. Foruden »De engelske huse« ses på akvarellen port, stald og baghus til Det Classenske Fideikommis' ejendom i Amaliegade og til venstre Vestindisk- og Gule Pakhus mellem Toldbodgade og havnen. Såvel figurstaffagen som selve tegnemanéren viser, at billedet må være udført kort efter »de engelske huse«s opførelse, men desværre er kunstnerens signatur ikke til at tyde.

Af betydelig yngre dato er en gouache fra 1923 af N. P. Bolt, der viser udsigten fra Kvæsthusbroen mod Larsens Plads med Kornføringsmagasinet i Toldbodgade og Marmorkirkens kuppel i baggrunden. Skønt billedet på grund af sit motiv er ret usædvanligt i kunstne-

Landstedet »Christiansminde« på Strandvejen, nu Østerbrogade 111-117
 Akvarel af Sigurd Swane 1924

rens produktion, idet hans speciale i almindelighed var blomster- og figurbilleder, er det til gengæld typisk for hans manér, præget som det er af en »hektisk, noget metallisk klingende farveglød«.

I de senere år har Bymuseet af og til erhvervet billeder af yngre kunstnere, idet vor tid – når museets pladsforhold engang bedres – også bør være repræsenteret i dets billedsamling. Det har således købt to raderinger af Rasmus Nellemann – den ene, der er fra 1959, forestiller en af havnens store kulsiloer, den anden, der er fra 1965, forestiller broklappen på Knippelsbro i lodret stilling – begge to karakteristiske for kunstnerens naturalistiske syn.

En fornøjelig fremstilling af Vesterbrogade ved aften ses på en palet, der skal være malt af den ellers ikke særlig kendte fynbo Jørgen Hansen (1862-1937), der samtidig med Fritz Syberg var i malerlære hos Syrak Hansen i Fåborg, men siden i København især påvirkedes af Krøyer. Han har udført en lang række dekorationsarbejder, men også malt altertavler, portrætter etc. På palettens billede af Vesterbrogade ses såvel Frihedsstøtten som en hestesporvogn, og i det nederste højre hjørne skimtes kunstnerens selvportræt. Paletten er sammen med forskellige træsnit, fotografier og tryksager skænket museet af vicebibliotekar frk. Vibeke Calov, Ålborg, der har arvet tingene efter sin i 1943 afdøde fader, bankdirektør Chr. Jørgensen.

Af den i sin tid meget kendte malerinde Caroline Amalie Müller (1843-1923) er i år erhvervet et maleri fra 1885 af et parti i Classens Have på Østerbro. Billedet er ikke blot topografisk interessant men viser også, hvor påvirket hun i sin kunst var af Vilhelm Kyhn, hvis Tegneskole for Kvinder hun var udgået fra.

Kunstnerisk langt mere værdifuld er dog en akvarel af Sigurd Swane af det omkring 1960 nedrevne landsted »Christiansminde« på Strandvejen, nu Østerbrogade 111-117, på hvis grund Øbrocentret er opført. »Christiansminde«, der stammede fra begyndelsen af forrige århundrede og menes bygget af arkitekten C. F. Hansen, henlå i sine sidste år bag en bazarbygning langs Østerbrogade, skjult for profane blikke. Swanes akvarel er dateret 1924 og giver ved sin lyse og lette farveholdning et udmærket indtryk af den smukke bygnings søndre gavl med indgangsdøren og af dens havefacade mod vest med dens kvist og trekantsgavl.

Også et enkelt interiørbillede er blandt museets nyerhvervelser. Det er skænket af fru Helen Thomsen, Rosbæksvej 12, og skyldes maleren Christian Asmussen (1873-1940), der 20 år gammel i 1893 har malt sin moder i dagligstuen, Vesterbrogade 9. Motivet er en typisk klunkestue med svære gardiner for vinduet og med et stort spejl på pillen ved siden af. I hjørnet sidder moderen med ryggen til beskueren ved et spinkelt dameskrivebord, og til højre for hende står et blomsterstativ med et gummitræ, medens der på væggen hænger et landskabsmaleri og et portræt – alt sammen udtryk for den hygge, der tidligere kendetegnedes solide borgerhjem.

Til de specialiteter, Bymuseet i årenes løb har opdyrket, hører en

Vase fra Den kgl. Porcelainsfabrik, skænket politidirektør Cosmus Bræstrup 1860

række større porcelænsvaser fra omkring midten af forrige århundrede med københavnske prospekter. Enkelte af dem er udført hos Bing & Grøndahl, men hovedparten synes at være udgået fra Den kgl. Porcelainsfabrik. De har været yndet som jubilæums- og sølvbryllupsgaver, men er i det hele taget blevet benyttet som gaver både i officielle og private anledninger – akkurat som underglasurvaser med motiver fra det danske landskab i visse kredse endnu er yndede gaveobjekter.

Det er arkitekten G. F. Hetsch (1788-1864), der har udformet typen. Han var i 1828 blevet ansat som kunstnerisk leder af Den kgl. Porcelainsfabrik, men havde allerede tidligere arbejdet for den, og når den allerede da rådede over en række nye former, »fremkomne ved fortroligere bekendtskab med hvad der er levnet os af de gamle grækeres og italieneres vaser og kar«, skyldtes det Hetsch. Blandt andet var det også ham, der først fik øje på Peter Ipsens evne til at dreje »etruriske« kar og støttede ham i 1843, da han grundlagde den senere så kendte »Ipsenske Terrakottafabrik«.

Den vase, museet i år har erhvervet på auktion hos Bruun Rasmussen, hører til den type, der efter hankenes form kaldes »delfinvaser«. I følge indskriften på den er den skænket Københavns politidirektør Christian Jacob Cosmus Bræstrup (1789-1870) ved hans 50 års jubilæum som embedsmand i 1860 af »embedsmænd og betjente ved Kiøbenhavns politi«. På den ene side vasen ses et prospekt af hans daglige arbejdsplads, Råd- og Domhuset på Nytorv; på den anden hans bopæl, Gothersgade 59, hjørnet af Kronprinsessegade, der havde tilhørt afdøde overpræsident Andreas Christian Kierulff (1782-1846), som Bræstrup iøvrigt i 1845 havde efterfulgt som chef for politiet i hovedstaden og for kystpolitiet på Sjælland. De to prospekter er malt af C. F. Bartsch, der fra 1852-64 var ansat på Den kgl. Porcelainsfabrik, medens vasens øvrige dekorationer er udført af overmaler ved fabriken Vilhelm Hansen. Som politidirektør afgik Bræstrup i 1863 – samme år han udnævntes til gehejmekonferensråd – for i 1864 at blive udnævnt til overpræsident i København, hvilket han med en kort afbrydelse i 1865 som justits- og kultusminister i ministeriet Bluhme var til sin død i 1870.

Blandt museets øvrige nyerhvervelser, som skal omtales her, er en guldmedaille, to sølvmedailler og fire bronzemedailler, der utvivlsomt alle har tilhørt historikeren, professor Johannes Steenstrup (1844-

1935). De er skænket museet af lærer, frk. Ida Margrethe Steenstrup, Forhåbningsholms Allé 14. Endvidere har det fra hr. Vilhelm Kåstrup, Marstalsgade 42, modtaget en navneklud fra »Det kongelige Vaisenshuses Skole«, som Juliane Poulsen har broderet 1878, medens fru overlæge Gudrun Kiørboe, Troels-Lunds Vej 27, har overladt det en del ældre legetøj fra sidste halvdel af 1800-tallet. Endelig har det fra fru Ellen P. D. Hansen, Skjoldagervej 52, Jægersborg, modtaget en kiste af egetræ til opbevaring af dokumenter fra begravelsesselskabet »Fælles Omsorg«, som tømmermester Otto Høiberg og fuldmægtig Peter Daniel Hansen – giverindens svigerfader – stiftede 1895 og som opløstes 1. april 1919, da det optoges i »Helse-laugets Begravelses-kasse«.

KØBENHAVNSKE JORDFUND 1974

AF JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG

Den nedsatte byggeaktivitet i det forgange år har antagelig været medvirkende til, at Københavns Bymuseum har haft lejlighed til at følge andre byggepladser end sædvanlig. Det har ikke i første række været på arbejdspladser hvor man foretog nybygninger, at museet havde mest at gøre, men i stedet områder hvor man foretog restaureringer af ældre bygninger, og i nogle tilfælde hvor man ryddede baghuse for at skabe mere luft i de små gårde.

Af hensyn til fjernvarmen har Gothersgade været opgravet på langs, og herved fremkom der et snit, som har givet et indtryk af voldsystemet og den tidligere afgrænsning af Kongens Have. Særlig tydeligt sås det i den del af gaden, som vender op mod Nørrevold; på en strækning skærer den nuværende gades flugt det tidligere voldsystem på skrå. Forskellige steder sås trækonstruktioner, der fremtrådte som kasser. Det kan have været fra gamle træhuse, som har ligget tæt op ad hinanden, men det så mest ud til at have været en art trækasser, der har holdt sammen på det fyld, som de gamle volde var opbygget af. I fyldmaterialet fandtes der adskillige skår af en betragtelig alder. Det er sjældent at finde skår fra middelalderen i den københavnske jord, men her var der lejlighed til at gøre sådanne fund. I dette område sås der også rester af murede og bindingsværkshuse, som har ligget i dette område, men som blev jævnet med jorden for at gøre plads for det nye voldsystem. Arbejdet blev vanskeliggjort ved at siderne meget let skred ned, og det var derfor nødvendigt med det samme at opsætte en afstivning af brædder for at hindre jorden i at skride ned i udgravningen.

Som det kort blev nævnt i forrige års graveberetning, havde museet lejlighed til at påbegynde en gravning i et hus ved Frederiksholms Kanal, som blev sat i stand af de arkitektstuderende ved kunstakademiet. Under den gennemgribende restaurering var man stødt på resterne af en stor muret gipsovn. Vort første forsøg blev kun til en undersøgelse af ovnen, da der netop var blevet støbt grund til et skillerum hen igennem ovnen. Museet havde senere lejlighed til at

Fig. 1

fuldende gravningen, og opsamle store mængder brudstykker af ødelagte gipsforme, som skiftende billedhuggere på stedet må have benyttet. Selve den smukt opmurede ovn var bygget oven på et afretningsslag som hovedsagelig bestod af sandstensstykker, som næsten alle var fra vinduesindramninger eller vinduesbænke, antagelig fra det første Christiansborg. Enkelte af stykkerne havde indhuggede mærker i bagkanten. Disse sandstensfragmenter må henhøre ovnens tilblivelse til sidst i 1700-tallet. Potteskår, kridtpibestumper og skår af ostindisk porcelæn peger også mod denne antagelse. Selve gipsformene synes at repræsentere mange stilelementer, og en enkelt næsten hel torso er af specialister blevet betegnet som værende fremstillet som model for tegneskoleelever. Gipsen er meget vanskelig at sætte sammen, så der går nok nogen tid, før det er muligt at overskue det store materiale og finde steder hvor der er aftryk af disse forme.

Omtrent samtidigt med dette funds udgravning havde arkæologisklubbens medlemmer påbegyndt en undersøgelse i tilknytning til det

omfattende restaureringsarbejde af de gamle huse i området Fredericiagade – Rigensgade – Rosengade. I en af disse ejendomme bjærgede bymuseet for en del år siden et terracotta relief, antageligt fra den berømte Statius van Dürens værksted fra midten af 1500-tallet. Det må anses for at være næsten usandsynligt, at relieffet kommer fra et hus som oprindeligt har stået i dette område udenfor voldene, da den slags billedsten almindeligvis stammer fra overordentligt rigt udsmykkede huse af en så høj kvalitet, at det må formodes at en sådan bygning ville være særligt betegnet på gamle prospekter af staden og dens omgivelser.

Hovedmotivet på billedstenen forestiller en dame med pibekrave set i profil. Billedet, som er meget forvitret, er desværre ret utydeligt, og for at redde hvad der er tilbage blev det overgivet til konserverings eksperterne på Nationalmuseet. Almindeligvis er en sådan billedsten en del af en større billedfrise, som man ser det benyttet på herregården Bregninggård i Vest-Jylland. Et lignende hus kan der have været her i København, ligesom man kender benyttelsen af stenene i Køge og Næstved.

Husene, der skulle restaureres, var i en slem forfatning, og hele kloakeringsystemet skulle lægges om, og netop her bød chancen sig. Et af arkæologiklubbens medlemmer, *Hans Nielsen*, udnyttede sine særlige evner og forbindelser og fik tegnet sig et fortræffeligt oversigtskort over ejendommene og den opdeling gårdene havde haft for næsten to hundrede år siden. Ud fra denne tegning var det nemmere at sætte sig ind i de enkelte ejendommers gårdforhold og muligheder for at finde affaldskuler. Det sås her, at gårdene havde haft et system af plankeværker, som sandsynliggjorde, at der i hjørnerne kunne have været toiletter eller affaldskuler. Opgaven at finde frem til disse lokaliteter blev lettet eller besværliggjort af en gravemaskine, som skulle lægge kloakeringsrørene ned næsten i samme retning, som gårdenes gamle hovedadskillelses plankeværk havde stået. Sammen med sin kollega *Torben Bjerg Clausen* gik Hans Nielsen i gang med at efterspore disse affaldskuler, og der blev reddet meget godt ved denne aktion. Et af de prægtigste stykker var vel den fine snapsekaraffel fig. 1., som blev fundet næsten hel. Den er antagelig endt her i jorden ved at have fået en for hård medfart i et glad lag; den må være sat for hårdt ned i bordet, og der er sprunget en lille glasflis af,

Fig. 2

som har bevirket, at den ikke var tæt mere. Efter de øvrige ting i samme kule at dømme må den være fra sidst i 1700-tallet, ligesom de smukke glas der blev fundet sammen med den. Et andet sted blev der fundet store stykker af det blå-hvide kinesiske importporcelæn, der var så populært i det attende århundrede. Enkelte stykker var dog ud over det sædvanlige, idet de var dekorerede med våbenskjolde og forgyldte kanter. Lertøj var der også meget af, sparebøsser som havde lidt under en ublid åbning, syltekrukker fra de kendte pottemagerområder i Nordsjælland, Køge, Bornholm og Slesvig, hvorfra københavnere har hentet så uhyre meget igennem tiderne. Et særlig mærkeligt stykke var et lille bæger på fod, eller en hankeløs kop på fod som også ses på fig. 1. Et af stykkerne, som var særlig elegant, var en smukt forarbejdet skål af klæbersten, antagelig importeret fra Norge, ligesom adskillige af glassene synes at komme fra de norske glasværker.

Igennem de seneste 10 år har museet haft sine gravninger i Kastrup, i håbet om at få kastet mere lys over produktionen fra Kastrup-fabriken. Også i år har museet gravet der, hovedsagelig for at efterspore et hus som ses på en tegning i murermester Frohnes bog om de danske fajencer, som blev udgivet i begyndelsen af dette århundrede. Huset er totalt væk, og der er kun brolægning at se på det sted det skulde være. Da det drejede sig om fabrikenes køkkenbygning, var der en mulighed for at efterspore Kastrup-fajencer som havde været i brug på stedet. Uheldigvis havde man været meget grundig med at fjerne dette hus, så der var kun svage spor i undergrunden af de sløjfede fundamentsgrøfter, men heldigvis var der andre gode ting i det snit vi havde lagt, idet der blev fundet adskillige skår fra den sidste del af produktionsperioden derude, som vi ved så lidt om. De mange skår, hvor det strågule materiale var blevet frisket op med fine små blå mønstre, synes at vise at dette materiale ikke var helt så kedeligt som de efterladte hele stykker giver indtrykket af.

I husblokken i Store Kongensgade, som afgrænses af Sct. Poulsgade på den ene side og Gernersgade på den anden, er der blevet ryddet adskillige baghuse. Her var muligheder for at gøre fund fra den i nærheden liggende Store Kongensgade fabrik, som er nævnt i adskillige af de foregående års omtaler af gravninger i byen. Museet holdt derfor særligt øje med denne sanering, men det fundne materiale var desværre en del ældre, og hovedsagelig af hollandsk oprindelse. Her fandtes et overmåde stort antal af ubrugte kridtpibehoveder og stilke, som kunde tyde på en produktion i begyndelsen af 1700-tallet. Enkelte af pibernes mundstykker havde fået glaseret spidserne, så de blev behageligere at ryge på, og de var i glade blå, røde eller grønne farver.

For at sikre Vartovs kirke mod at synke er der blevet foretaget en nypilotering, hvor de gamle fyrrepæle er blevet udskiftet med moderne betonpæle af et rutineret piloteringshold, ledet af *Åge Hansen*, som igennem mange år har fundet enestående fine ting til museet. Kirken viste sig at være bygget ovenpå en gammel vandrende af betragtelige dimensioner, antagelig den som har ført vandet ned til »Vandkunsten«, eller den som sendte vand fra et pumpeværk, drevet af en mølle ved tøjhuset, op til byens grave, for at de i regnfattige tider ikke skulde løbe tør, når tilløbet fra søerne var for ringe. Renden

var bygget op af træ. Den målte næsten 2 m i indvendigt mål i bunden. Sider og bund var beklædt med træplanker, og der var intet slamlag at spore i bunden, så renden må have været ren til den til sidst blev fyldt op.

Kirken stod på en konstruktion af pæle, som var samlet foroven af en ramme, der bestod af vandret liggende svære bjælker. Ovenpå dette grundlag lå de sten, som tjente som fundament for kirkebygningen. I et mellemrum i pælekonstruktionen fandt piloteringsfolkene en muret blok, som viste sig at indeholde en kasse af fint tilhugget sandsten (fig. 2). Kassen var så perfekt lavet, at låget sad aldeles fast, og det var ikke muligt at åbne den uden at bruge en vis vold, da den samtidigt var kittet til af et bindende mørtellag. Det viste sig, overraskende nok, at den var tom. Ved åbningen af sandstenskassen sås et tilhugget rum i kassen, som kunne man tænke sig, at der skulle have ligget en medalje eller et indkapslet grundstensdokument i denne fordybning. Det vil nok volde en del vanskeligheder at få konstateret hvorfor man har indmuret en så fornem tom kasse på dette sted. En lignende kasse er fundet i grunden til det gamle Frederiks Hospital, det nuværende kunstindustrimuseum i Bredgade. Efter endt nænsom restaurering og udtørring af dette spændende fund, er det tanken at give det tilbage til Vartov kirke, for at det her kan få en varig plads, på et sted hvor flest muligt kan få glæden af at se den fine bremer-sandstens kasse.

Mange huse er blevet gennemgribende restaureret i det forgangne år, og adskillige steder har Københavns Bymuseum haft lejlighed til at gøre arkæologiske observationer, som har suppleret vor viden om byens tidligere historie. Nogle steder er vi blevet tilkaldt, fordi håndværkerne har syntes, at det var synd, at gamle ting skulle forsvinde eller smides væk, andre steder har opmærksomme gravemaskinefolk eller forbigående tilkaldt os for at give os mulighed for at opmåle gamle fundamenter eller bese fundne genstande. Disses hjælp har adskillige gange reddet historisk værdifulde ting fra tilintetgørelsen.

SELSKABET FOR KØBENHAVNS HISTORIE

I 1974

Selskabet afholdt i 1974 følgende arrangementer for medlemmerne:

Den 20. februar talte overarkivar, dr. phil. *Vagn Dybdahl* om »Danmark og dets hovedstad for 100 år siden«.

Den 27. marts talte greve *Jørgen Ahlefeldt-Laurvig* om »Københavnske fajancefabrikker i det 18. århundrede« og foreviste By-museets særudstilling »Københavnske fajancer«.

Den 24. april var der generalforsamling, og bagefter fortalte landsarkivar, dr. phil. *Harald Jørgensen* om »En dag i Københavns kriminalret«.

Den 17. juni foreviste museumsinspektør *John Erichsen* Bymuseets sommerudstilling »Københavnske prospekter«.

Årets udflugt var et besøg den 24. august i Botanisk Have, der havde 100-års jubilæum i 1974. Lektor *Nilaus Jensen* fortalte om de botaniske haver i København gennem tiderne og var derefter fører ved en rundgang i haven.

Den 28. september var medlemmerne indbudt til at deltage i en vandring på Vestencenten, arrangeret af Brønshøj byhistoriske arkiv, og med landsretssagfører *E. Wigelsen Bruun* som leder.

Den 8. oktober var Tuborg Bryggerier vært ved en sammenkomst, hvor man viste *A. W. Sandberg* og *Einar Dessau's* film om København fra 1935, der blev fremstillet til Verdensudstillingen i Bruxelles. Filmarkivar *Ole Brage* gav en indledning til filmen.

Endelig var der den 20. november et besøg i Erichsens Palæ, nu Handelsbankens hovedsæde.

Medlemmerne af selskabet modtager gratis årbogen Historiske Meddelelser om København. Desuden har selskabet et internt meddelelsesblad, Københavns Kronik, der også bringer mindre artikler. Af dette udsendes der tre numre i 1974.

Medlemstallet var ved årets slutning 862, en stigning på ca. 13,5 % i forhold til 1973.

Selskabets formand er borgmester *Børge Schmidt*, og bestyrelsen består af fhv. stadsbibliotekar *Frode Jensen*, stadsarkivar *Sigurd Jen-*

sen, landsarkivar *Harald Jørgensen* (næstformand), fuldmægtig *Hans Kofoed* (sekretær og kasserer), museumschef *Steffen Linvald*, professor *Georg Nørregaard*, stadsbibliotekar *Brita Olsson* og museumsinspektør *Poul Strømstad*.

Kontingentet for 1976 er 30 kr.; ægtefæller kan deltage i møder og andre arrangementer uden særlig betaling. Indmeldelse sker ved henvendelse til fuldmægtig *Hans Kofoed*, Stadsarkivet. Københavns rådhus, 1599 København V, tlf. (01) 15 38 00 lokal 286.

ET UDVALG AF BØGER FRA ÅRET 1973 VEDRØRENDE KØBENHAVN

Udarbejdet af Københavns kommunes biblioteker

- København og Københavns amt.* Red.: Bent Rying og Alice Kennebo. 1973. 359 s.* (Gyldendals Egnsbeskrivelser).
- Topografi og historie*
Litteratur om København.
Førere. Turistvejledninger. Vandring i byen.
Livet i København. Vejvisere. Gadefortegnelser
Christensen, Karsten. København og omegn. 1973. 96 s.* (Forums Guide Bøger, 1).
Pontoppidan, Erik. Den Kongelige Residens-Stad Kiøbenhavn. Genudgivet med en efterskrift af Sv. Cedergreen Bech. 1973. [36] + 512 + 12 s. + 14 tvlr. [Fotografisk optryk af udg. Kbh. 1760].
Tourist in Copenhagen and environs. 12th ed. Ed. by Hanne Bing and Jens Friis Hansen. Translated by Erik Langkjær. Drawings by Ib Withen and Arne Gaarn Bak. 1973. 64 s.* [Rygtitel: Copenhagen. 12th ed. af: Tourist in Copenhagen and Northern Zealand].
Führer durch Kopenhagen und Umgebung. 5. Ausg. Red.: Hanne Bing und Jens Friis Hansen. Übers.: Georg Rona. Zeichnungen: Ib Withen und Arne Gaarn Bak. 1973. 64 s.* [Rygtitel: Kopenhagen. 5. Ausg. af: Kreuz und quer durch Kopenhagen und Nordseeland].
Sadolin, Ebbe. Vandringer i København. [Ny udg.] 1973. 160 s.* [Ill. af forf.].
Piø, Iørn. Udvikling af underholdning. 1972. 8 bl. (DFSNYT, 73, 1). [Debat om gadeviser i 1786].
Krak. [Udg. af Kraks Legat]. [19]73. 204 årg. [1973]. [Delvis med engelsk, fransk, tysk og spansk tekst]. Bd. 1. Fagbog. [Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark]. 20 + 1728 s. Bd. 1 a. Firmaregistrering. Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark. S. 1729-2240. Bd. 2. Navnebog. [Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark]. 12 s. + s. 2241-3684.* Bd. 3. Adressebog. [Kraks gade- og husvejviser for København og omegn]. 1532 s. + 44 tvlr. og 1 kort.
Kraks Lomme-Vejviser. [Udg. af] Krak. [På omslaget: København og omegn]. 1973. 63. årg. [1973]. 342 s. og 1. kort.
Gadefortegnelse med angivelse af gadekodenummer og valgkreds. [Udg. af] Københavns statistiske kontor. 1970. 54 s.
Gadefortegnelse med postnumre og afstemningsområder. [Udg. af] Københavns Statistiske Kontor. 1973]. 49 bl. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1973:1).

Bydele

Erichsen, John. Frederiksstadens Grundlæggelsen af en københavnsk bydel 1749-1760. 1972. 236 s.* og 1 kort. (Skrifter Udg. af Lokalhistorisk Afdeling, 1). [Med tysk resume].

Bygninger

Et hus i Nyhavn. Et københavnsk miljø gennem 300 år. Af Robert Egevang og Godfred Hartmann. 1973. 260 s.* [Nyhavn 67].

Linvald, Steffen. Udsigten fra Reventlowsgade 12 - historisk set. 1972. [22 s.]*

Bykort

Kraks Kort over København og Omegn. [1973]. (årlig).

Storkøbenhavn i 96 dobbeltkort + city (53 a). 13. udg. Red.: Bo Bramsen og A. Grevsen. 1973 (årlig). [Omslagstitel: Politikens bogkort. København og omegn].

*Tidshistorie**Personalhistorie*

Kampen om København 1658-60. Indledning og kilder. Ved Finn Askgaard. 1973. 64 s. (Kildehæfte til Fundamental Historie).

Presse/politi/publikum omkring Verdensbanken. Ved Eva Sloth Carlsen. Udg. af Dansk lærerforeningen. (Studieserien).

Opgaver. Af Vibeke Rehfeldt. 1972. 18 s.*

Abrahams, Peter. Mit Ungdomsliv. Fotografisk optryk. 1973. 242 s. + 4 tvlr. (Memoirer og Breve, 41).

Andersen, H. C. Dagbøger 1825-1875. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab under ledelse af Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen.

Bd. 2. 1836-1844. Udg. af Helga Vang Lauridsen. 1973. 27 + 448 s.

Bd. 7. 1866-1867. Udg. af Kirsten Weber. 1972. 15 + 398 s.

Bendix, Hans. Spraglet efterår. 1973. 229 s. + 8 tvlr.*
Ill. af forf.

Christiansen, Peter. Afsked med en fortid. 1973. 130 s.

Bramsen, Bo. Ferdinand og Caroline. En beretning om Prinsen der nødigt ville være Konge af Danmark. 4. udg. 1972. 336 s.*

[*Snorrason, Egill*]. Svend Clemmesen, April 20th, 1971. [Ed. by former and present assistants and a group of friends. 1971]. 32 s.*

Duo. *Clara og Louis L. Hammerichs* erindringer. Af [Clara og] Louis L. Hammerich. 1973. 432 s. + 32 tvlr.

Hansen, Johan Severin, Københavnske drømmerier. En by og dens mennesker. Tegninger af Erik Ubbø. 1973. 103 s.*

Hude, Chas. [v.d.] Looking back. Ed. by Wolmer Clemmensen. Translated by Agnete Kortsen. [Ny udg.] [1971]. 39 s. + 3 tvlr.* [På omslaget: Chas v. d. Hude January fifth, 1896/1971.]

[*Kornerup, W.*] En Kjøbenhavners Meddelelser om sit Hjem og sin By 1820-50. (Kontorchef W. Kornerups Memoirer). Fotografisk optryk. 1973. 151 s. + 3 tvlr. (Memoirer og Breve, 42).

Krag, J. O. Dagbog 1971-1972. 1973. 266 s.

Kristensen, Tom. Blandt københavnerne. Nogle erindringsglimt ved Carl Bergstrøm-Nielsen. 1973. 113 s.

Madsen, Carl. Fortids møre mur. Memoirer. 1973. 288 s. [På omslaget: Erindringer.]

Nyegaard, Poul Thune. Spurvefløjt i dur. Med tegninger af Otto C. Margrethe Nygaard og Else Vuust. 1973.

- 240 s.* [Artikler fra Berlingske Tidende.]
- Ricard, Anette.* Set fra en sygeseng. 1973. 133 s.
- Ringsted, Henrik V.* Det forsvundne trillebånd. 1973. 136 s.
- Ringsted, Henrik V.* Lille dreng med trillebånd. Af en ung mands erindringer. 5. opl. 1973. 198 s.
- Rohde, H. P.* Fødselsdagsfesten i Nørregade den 27. oktober 1829. Genhistorisk arabesk med kunsthistorisk islæt. 1972. 23 s.* [Om Signe Læssøe, H. C. Andersen og Constantin Hansen.]
- Wivel, Ole.* Romance for valdhorn. Erindringsmotiver. Bogklubudgave. Gyldendals Bogklub, 1973. 263 s. + 44 tvlr.
- Aabye, Karen.* Grevinden af Bagsværd. 2. udg. 1973. 144 s.* [Angelica Sponneck].
- Wilckens, C. F.* Thorvaldsens sidste år. Optegnelser af hans fordums kammer tjener. Med indledning af Dyveke Helsted og billedred. ved Bjarne Jørnæs. 1973. 216 s.* (Politikens Historiske Bibliotek, 5). [Ny udg. af hans: Træk af Thorvaldsens Konstner- og Omgangsliv.]
- Garff og Olaf Lambaa. 1973. 277 s.*
- Eilstrup, Per.* The little mermaid. Her story and the fairy tale. Translated by Gretel Jantzen. — H. C. Andersen. The little mermaid. Translated by Lucie Dugg Gordon. 1972. 60 s.* [Ill. af Lorenz Frølich.]
- Amalienborg. Red.: Viggo Sten Møller. 1973. 288 s.* [Dansk og fransk tekst.]
- Lebech, Mogens.* Københavnske projekter. Det København som aldrig blev. 1973. 126 s.*
- Olesen, Dorte.* Helligåndskirken og Helligåndshuset. Vejledning til et besøg. With a short version in English. 1970. 47 s.*

Teatervæsen

Skuespillererindringer

- Heiberg, Johanne Luise.* Et liv genoplevet i erindringen. 5. udg. ved Niels Birger Wamberg. Bd. 1. 1812-42. 1973. 400 s. + 48 tvlr.
- Skou, Ulla Poulsen.* Genier er som tordevejfr. Gordon Craig på Det kongelige Teater 1926. With thirtysix unpublished letters from Gordon Craig as an appendix in English. Udg. i samarb. med Selskabet for dansk teaterhistorie ved Alf Henriques og Svend Kragh-Jacobsen. 1973. 160 s. + 8 tvlr.*
- Carit Andersen, Poul.* Livet er en gåde. Fra bonbonnièren til Asgaardsvej. 1973. 208 s.* (En bog om Storm P. og hans tid, 2).

Forlystelser. Sport

- Eider, Preben.* Tivoli. Photographs by [the author]. 1973. 16 s. + 48 tvlr.* [Engelsk, tysk, fransk og dansk tekst.]
- En tur på Bakken. En antologi ved Erling Nielsen. 1973. 85 s.
- DAN 1895-1. juni-1970. [Udg. af Atletklubben DAN. 1970]. 32 s.*

Naturforhold

- Biologisk Samling 1922-1972. [Udg. af Biologisk Samling under Skoledirektionen for København. 1972]. 40 s.*
- Staden København nivellement. [Udg. af] Stadskonduktørens direktorat. [1972]. 1 bd. (løsbl.) [Ajourføres.]

Kunst

Arkitektur

- Corner-bogen. Udg. i anledning af fyrråret for Kunstnersammenslutningens tilblivelse 1932. Red. af Jan

Biblioteker

Biblioteksvejviser over Storkøbenhavns Folkebiblioteker. Udg. af De Storkøbenhavnske Folkebibliotekers Samarbejdsudvalg. Årg. 1973. 1973. 29 s.

*Videnskabelige institutioner**Museer*

Lomholt, Asger. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742-1942. Samlinger til selskabets historie. Bd. 5. Manuskripter og tegninger i selskabets arkiv. 1973. 323 s.*

Rosenborg. En billedbog. Udg. af Rosenborg-Samlingen. Tekst ved Gudmund Boesen. [Nyt opl.] 1971. 16 + 32 s.*

Rosenborg Castle. A guide to the Chronological collection of the Danish Kings. [New impr. Ed. by Gudmund Boesen and Niels Jessen]. 1970. 72 s.

Treasures of Rosenborg. Published by The chronological collection of the Danish kings at Rosenborg. [By Gudmund Boesen]. 1971. 32 s.* [Forkortet engelsk overs. af: Rosenborg. En billedbog.]

Pressevæsen

»Søndags-B.T.«. Rapport om en succes. Ved Kirsten Bolvig m.fl. 2. opl. 1973. 321 s.* (Gyldendals Logbøger).

*Samfundsforhold**Statistik. Politiske foreninger*

Detailhandelsvirksomheder 1958 og 1969. [Udg. af Københavns Statistiske Kontor. Udarb. af Nils G. Andersson]. [1973]. (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor, 1973: 2). [Med engelsk resumé].

Skole og bopæl. [Udg. af Københavns statistiske kontor. Ved Henry F. Holm]. [1972]. 127 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1972, 2).

Statistisk Årbog for København, Frederiksberg og Gentofte samt Omegnskommunerne. Udg. af Københavns Statistiske Kontor. 1973. 52 årg.* kort (fortsætter) [Omslagstitel: Københavns Statistiske Årbog. Delvis med engelsk tekst].

Jensen, Mark Erhardt. SFU – Københavns første år. 1969. 26 s.* (Pepperland, 3).

Københavns kommune

Københavns Kommunalkalender. 1973. Årg. 41. Udg. af Københavns Statistiske Kontor. 1973. (fortsætter)

*Lov og ret**Politivæsen. Fængselsvæsen*

Hardrup, Palle W. Sandheden om hypnosemordene. 1973. 288 s.

[Redlich, Carl Aage]. Københavns Politiforening 1898-26. februar-1973. 1973. 32 s.*

Engberg, Jens. Dansk guldalder eller Oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset i 1817. 1973. 190 s.*

Militærvæsen

Sergentgruppens Fællesorganisation. 1942-3. august-1972. Lokalfdeling København. Udg. af Sergentgruppens Fællesorganisation, Lokalfdeling København. 1972. [28 s.]*

Økonomiske forhold

Arbejdsforhold. Bolig- og byggeforhold Egnspanrådets erhvervsanalyse 1970. [Udg. af] Egnspanrådets Planlægningsafdeling. 1973. 64 + [10] + 49 s. + 2 tvlr.* + bilagskort. 1973. [Københavnsregionen].

Københavns Malerlaug 1622-1972. Red. af D. Plate Petersen. [1972]. 44 s.*

- Petersen, Palle.* 50 år i jernet. Rapport fra en arbejdsplads. 1973. 40 s.* (Emneserien).
- Thomsen, Poul.* Øens folk. En beretning om Arbejdernes Fællesklub på Burmeister & Wains Skibsværft på Refshaleøen gennem 50 år. 1973. 128 s.*
- Byggeriet i hovedstadsområdet i 1971. Byggeriet i hovedstadsområdet i januar kvartal 1972. [Udg. af Københavns Statistiske Kontor. Udarb. af S. Haunsø]. 1973. 51 s.* (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor, 1972:3). [Delvis med engelsk tekst].
- Huss, Torben.* Skriften på væggen. 1973. 33 bl.* [På omslaget: Og på en eller anden måde dør de. Miljø tekster. Om Rigensgade kvarteret og dets sanering].
- [*Jarbøl, H. P.*]. Byggeforeningen for lærere og lærerinder ved Københavns kommuneskoler 1873-1973. 1973. 32 s.*
- Københavns brokvarterer og statens saneringspolitik – en analyse. Af Morten Chalmer, Jan Radich Nielsen og Henry Rossle. 2. udg. 1972. 157 s.*
- Løvetand Iversen, Per.* Fristaden Christiania som samfundsexperiment. Et forsøg på at belyse strukturerings- og bevidstgørelsesprocessen i Christiania igennem det første år af dets eksistens. BYT forskningsrapport. 1972. 91 s.*
- 1947-1972 med Fagforeningernes Boligforening. Red. Hans Solholm. 1972. 24 s.*
- Olsen, Helge P.* Slaget om Stærekassen. Et moderne drama om planlægning og sanering i København – om svælgget mellem de herskende på Rådhuset og de beherskede i byen. 1973. 62 s.

Forsorg

- Privat forsorg. Velgørenhed. Offentlig forsorg. Forsorg for børn og unge* [Det Forenede Understøttelses-Selskab]. Foundation for det forenede Understøttelses-Selskab, stiftet den 4de Julii 1788. [1973]. 36 s. [Fotografisk optryk af udg. Kbh. 1788.]
- Møller Lund, L. Chr.* Verdens første Børnehjælpsdag. En artikel i Børnehjælpsdagens blad »Lillebror« for 1923. Let omred. ved Leo Fredsbjerg. Udsendt af Børnehjælpsdagen i Storkøbenhavn i anledning af den 70. Børnehjælpsdag 10. maj 1973. [1973]. 16 s.*
- Betænkning om social-medicinske problemer i Københavns kommune. Afgivet d. 29. juni 1972 af det af magistratens 2. og 3. afdeling nedsatte udvalg. [1972]. 226 s. [Omslagstitel: De ældres social-medicinske problemer].
- Referat fra nordisk hovedstadskonference i København 12.-14. marts 1970. 1972. 120 s. Offentlig og privat trafik i storbyen. Aktuelle ungdomsproblemer. Bidrag på dansk, svensk og norsk.

Forsikring

- Bramsen, Mikael.* Eigil Bramsen, Nye Danskes direktør 1914-1946. 1973. 152 s. + 2 tvlr.*
- Europæiske Vare- og Rejsegodsforsikring A/S. Red. af Svend Norsk og Jørn Lützhøft. [1971]. 58 s.*
- Nørgaard, E.* Dansk Tarifforening. 1896-15. september-1971. Et essay. [1971]. 99 s.*

Skoler og skolevæsen

Lærerstanden. Kommuneskoler. Privatskoler. Københavns Kommunes Aftenskole

3 ugers praktik. To lærerstuderendes konflikt med en kommuneskole. [Af Stig Jørgensen og Steen Packness]. Tegninger: Birgitta Faber. [2. udg.], 1973. 32 s.* (Unge Pædagogers Pædagogiske Serie, B 7). [Hillerødgade Skole].

Højt til Vejrs gik Dannebrog. Krebs' Skole i 100 år. Skrevet og red. af Jørgen Stegelmann. Med Bidrag af Conrad Krebs [m.fl.] 1972. [Registerbd. 1972. 428 s.*]

N. Zahles Seminariskole 1895-1970. [Udg. af] N. Zahles Seminariskole. [1970]. 70 s.*

Statens og Hovedstadskommunernes Kursus 1921-1971. [Udg. af Statens og Hovedstadskommunernes Kursus]. [1971]. 32 s.*

Büilmann, Chr. Holm. Strejflys og glimt. Københavns Kommunes Aftenskole og Aftenhøjskole 1897-1972. [1972]. 74 s.*

Københavns Universitet

Universitetsbygninger. Studenterforhold
Beretning vedrørende den af Undervisningsministeriet overfor amanuensis, cand. jur. Erik Høgh beordrede disciplinærundersøgelse. Afgivet af Fritz Møller. [1973]. 137 s. [Rygtitel: Tjenestemandssagen Erik Høgh.]

Universitetsavisen. Meddelelser fra Københavns Universitet. Udg. af Københavns Universitet. 1. årg. 1973. [26 nr. årligt.]

[*Københavns Universitet*]. Dispositionsplan for udbygninger 1971-1977 ved Københavns universitet. De teologiske, humanistiske og samfundsviden-

skabelige hovedområder, administrationsfunktionerne samt fællesanlæggene der i 1971 er beliggende i indre by. 1971. 26 bl.

[*Københavns Universitet*]. Skitseforslag til lokalefordelingsplan 1975 ved de teologiske, samfundsvidenskabelige og humanistiske hovedområder på Københavns universitet. [Udarb. af Jørgen Vedel]. 1971. 33 + [26] bl. + 2 tvlr.*

Supplement 1. 1971. 38 + [13] bl. + 1 tvl.

Supplement 2. 1971. 22 + 7 + 2 bl. + 7 tvlr.

[*Københavns Universitet*]. Udbygningsplanlægningen 1971-1977 ved Københavns universitet. Programstatus maj 1972 for de teologiske, humanistiske og samfundsvidenskabelige hovedområder, administrationsfunktionerne samt fællesanlæggene der i 1971 er beliggende i indre by. 1972. 25 bl. + 4 tvlr.*

Bilag 1. Studenterbestanden 1975 ved de teologiske, humanistiske og samfundsvidenskabelige hovedområder. 1972. 19 bl.

Bilag 2. Lokaledimensionerende personaletal 1975 ved de samfundsvidenskabelige og humanistiske hovedområder. 1972. 19 bl.

Bilag 3. Arealnormer 1975 for de teologiske, humanistiske og samfundsvidenskabelige hovedområder, der endnu i en årrække er placeret i Indre by. 1972. 13 bl.

Bilag 4. Den permanente udbygning på Amager, 1972. 11 + 4 bl. + 2 tvlr.

Bilag 5. Aktivitetsdiagram Indre by 1972-77. 1972. 13 bl.

Bilag 6. Programmeringsskemaer for de teologiske, samfundsvidenskabelige

- og humanistiske institutter, der er beliggende i Indre by i perioden 1971-1977. 1972. 36 bl.
- Bilag 7. Nettoprogram for den midlertidige udbygning på Amager. 1972. [ca. 210 bl.]
- Bilag 8. En plan for de fælles undervisnings- og eksamenslokaler i Indre by i perioden 1972-1976. 1972. 11 bl.*
- Advice guide for foreign Students. Ed. by: The Student Council at the University of Copenhagen. Researched and compiled by the Foreign Students' Action Committee. [1973]. 22 s.
- Foreninger*
- Jubilæumsskrift 1871-1971 ved 100 aars højtidssdagen 23. november 1971. [Udg. af] St. Joh. Logen St. Clemens. Red.udvalg: F. Hvid-Hansen, Erik Bostrup og A. Scheel-Thomsen. [1971]. 88 s.*
- Sankt Johannes Logen. Zorobabel og Frederik til det kronede Haab. 1745-1970. [1970]. 128 s.*
- Kirkelige institutioner*
- Praetorius, Hans W.* Aus der Geschichte des St. Petri Gemeindevereins 1872-1972. Ein Bericht. 1971. 30 s.* [Omslagstitel: Jubilæumsschrift des St. Petri Gemeindevereins 1872-1972].
- Teknik*
- Danmarks tekniske Højskole*
- Danmarks tekniske Højskoles organisation og arbejdsformer. Af Torben Agersnap og C. H. Gudnason. 1971. Bd. 1. [136 s.]*
- Byteknik*
- Byplanlægning. Regionplanlægning.*
Dispositionsplaner
Fornylingsmuligheder i Københavns gamle industrikvarterer. Udarb. for Direktoratet for Københavns kommunes generalplanlægning af Poul Lyagers planlægningsstegnesteue. [1972]. 101 s.*
- København. Kort beskrivelse af byens tilblivelse, fysiske struktur og planlægning. Udg. af Stadsingeniørens direktorat, Stadsarkitektens direktorat og Direktoratet for Københavns kommunes Generalplanlægning. Udarb. af Poul Lyagers planlægningsstegnesteue. 1973. 48 s.* og 1 kortbilag. [Også oversat til engelsk af Christopher C. Harding og Anette Harding, 47 s.* og 1 kortbilag].
- Rosengårdskarréen. Forholdet til bygge Lovgivningen. [Udarb. af] Tegnestuen Steen Eiler Rasmussen I/S. [1971]. 20 bl.*
- Rosengårdskarréen. Skitseforslag til en sanering. [Udarb. af] Tegnestuen Steen Eiler Rasmussen I/S. 1971. 33 s. + 4 tvlr.*
- Ydre ring. Rapport over forundersøgelser af forskellige muligheder for en motorvejsringforbindelse fra Lyngbyvejen til Kalveboderne. Undersøgelsen forestået af Vejdirektoratet [m.fl.] 1972.
- Linievalsrapport bilag. 52 kort.
Linievalsrapport tekst. 52 bl. + 4 tvlr.*
- Notat vedrørende Egnspanrådets forslag til regionplan for hovedstadsområdet 1970-1985. [Udg. af] regeringens planlægningsudvalg. 1972. [93 s].
- Strukturplan 1972 for hovedstadsregionen. Udg. af Egnspanrådets Planlægningsafdeling. 1973. 88 s.* [På omslaget: 3. - Bd. 3 af Regionsplanlægning 1970-1985.]
- Dispositionsplan for Rigensgade-området. [Udg. af] Magistratens 4. Afde-

ling, Direktoratet for Københavns kommunes generalplanlægning. 1972. 20 bl. + 17 tvlr.

Forslag til dispositionsplan for Dagmarsgadekvarteret (Ydre Nørrebro). [Udg. af] Magistratens 4. afd. Direktoratet for Københavns Kommunes Generalplanlægning. 1972. 64 bl.* [Rygtitel: Dagmarsgadekvarteret (Ydre Nørrebro)].

Forslag til dispositionsplan for Rigensgadeområdet. [Udg. af] Magistratens 4. Afdeling, Direktoratet for Københavns kommunes generalplanlægning. 1971. 20 bl. + 17 tvlr.

Forslag til dispositionsplan for Østre gasværk. [Udg. af] Magistratens 4. afd., Direktoratet for Københavns Kommunes Generalplanlægning. 1973. [Rygtitel: Østre Gasværk].

Bygningsvæsen. Byggelovgivning

Lov nr. 148 af 29. marts 1939 om bygge- og bygningslovgivning for staden København (som senest ændret ved lov nr. 228 af 7. juni 1972) med dertil hørende bygnings-, administrations- og afgiftsvedtægter. Med henvisninger og alfabetisk sagregister ved Oscar Runebo. 8. udg. 1973. 263 s. [Omslagstitel: Københavns bygge- og bygningsvedtægt m.v.].

Kommunale værker. Gadebelysning

Frederiksen, E. Subjective appraisals of street lighting installations in Copenhagen. 1972. 97 s.* (The Danish Illuminating Engineering Laboratory Report, 5).

Renholdelse. Renovation

Hilden, Hans Peter. Skrald, storby og miljø. En beretning om Københavns kamp mod affaldet gennem 200 år.

1973. 176 s.* [Renholdningsselskabet af 1898].

Trafikforhold

Parkering

Det kunne være skønt. Udarb. af Trafik- og bymiljøgruppen i NOAH/København. [1973]. 104 s.*

Palmqvist, Hans. Københavnske biliters gestus. En morfologisk-metodisk undersøgelse. 1972. 101 s.* [Med engelsk resumé.]

Trafiksanering på Østerbro. [Udg. af] Rådet for Trafiksikkerhedsforskning. Beskrivelse af trafikmiljøet. [Område nord]. 1972. [93 bl.]* og 1 kort (i lomme).

Beskrivelse af trafikmiljøet. [Område syd]. 1972. [62 bl.]* og 1 kort (i lomme).

Forslag til foranstaltninger. 1973. 136 bl.* Fælles data. 1972. [24 bl.]*

Parkeringsundersøgelse ved S-togstationer. [Udarb. af] arbejdsgruppe under parkeringsudvalget. 1971. 14 + [73] bl.*

Transportmidler

Københavns sporveje. Luftfart

Christensen, Willy. Linie 5. Med et afsnit om trafikproblemer i Nørrebrogade før og nu. 1972. 72 s.*

Bjarkov, Ludvig. Kløvermarkens lykkelige flyvere med deres skrabe fly. Forord af Povl Westphall. 1973. 112 s. + 2 tvlr.*

Københavns havn

Københavns Inderhavn. Redegørelse for de byplanmæssige forhold. [Udarb. af en arbejdsgruppe nedsat af borgmesteren for magistratens 4. afdeling]. 1973. 70 bl.*

Industrielle virksomheder

Lidt historie om 20 år ... [Udg. af]

Den Vordende Mor. [1971]. 21 s.*

Textilfabrikantforeningen ved 75 års jubilæet 17. april 1970. Særtryk af Tidsskrift for Textilteknik. [1970]. 23 s.*

Træ til gavn. Udsendt af: Træindustriens Fabrikantforening. Festskriftets red. forestået af Hakon Stephensen i samarbejde med Bjarne Nielsen. Tegninger af Bjarne Nielsen. [1971]. 55 s.*

Lassen, Hans. La Glace. Kager i hundrede år. 1870 - 8. oktober - 1970. [1970]. 23 s.*

Andels-grovvarehandelen gennem 75 år. Red. af S. B. Carlsen og Bent Hansen. 1973. 130 s.* [Omslagstitel: dlq [Dansk Landbrugs Grovvareselskab] 1898-1973.]

Wandel, Gertie. Carl Wandel & Søn. 1845-26. juli-1970. [1970]. 43 s.* [Smudstittel. Et dansk vinhus gennem 4 generationer. Med engelsk resumé.]

Bogen om Carlsberg, Far og Søn. Carlsberg i dag. I samfundets tjeneste. [Udg. af Carlsberg Bryggerierne]. Farveill.: Sikker Hansen. Vignetter: Poul Høyrup og Fritz Kraul. [Ny udg.] [1972]. 95 s.* [Fotografisk billedværk. Omslagstitel: Carlsberg. Også oversat til engelsk, tysk og fransk. 1973.]

Hirschsprung, Asger M. Lidt historisk københavneri - tobak for en skilling. 1970. 28 s.* [A. M. Hirschsprung & Sønner A/S.]

Effektiv salgsemlage gennem 125 år. Med tryk på salg. [Udg. af Brødrene Schur Gruppen. 1972]. [43 s.] + 4 tvlr.*

*Landbrug. Havebrug**Veterinærskolen. Træer*

Festskrift. Udg. i anledning af Forenin-

gen af Agronomstuderendes 50 års jubilæum. [1971]. 26 s.* [Omslagstitel: Foreningen af Agronomstuderende 1921-1971.]

Hilsen til Veterinærskolen. Særnummer af Den danske Dyr lægeforenings medlemsblad i anledning af 200-årsdagen for oprettelsen af den danske veterinærskole den 13. juli 1773. Red.: Jørgen Korsbang. 1973. 59 s.* [Omslagstitel: Den danske Dyr lægeforening.]

Saltskader på vejtræer. Betænkning vedrørende skader på vejtræerne i Københavns kommune som følge af brugen af salt i glatførebekæmpelsen om vinteren. Udarb. ved stadsgartnerens kontor af Torben Hedvard [på grundlag af udvalgsarbejde]. 1972. 137 s.* [Med engelsk resumé.]

*Husvæsen**Restaurationsfagets skoler*

Restaurationsindustriens Læringskole for Stor-København. Glimt fra en skole gennem 50 år. 1922-1972. Under red. af Arne H. Larsen. [1972]. 56 s.* [På omslaget: 1922-6. februar-1972.]

Handel

Auktioner. Handelskompagnier. Forretninger. Mælkeforsyning

Bruun Rasmussen, Arne. Eftersyn 1948-1973. 1973. 277 s.* [Omslagstitel: Arne Bruun Rasmussens Kunstauktioner I/S København.]

Betænkning fra arbejdsgruppen vedr. Den kongelige grønlandske Handel's fremtid. [Udg. af] Ministeriet for Grønland. 1971.

1. del Udvalgets forslag m.v. 2 + 80 + [7] bl. og 1 organisationsplan.

2. del. Beskrivelse af KGH's virksomhedsområder. 105 + [72] s.

Magasin du Nord. Saison 1890-91.
Fotografisk optryk. 1973. 64 s.* [Katalog.]

Bramsen, Bo. Trifolium gennem næsten 75 år. En beretning om sjællandske og lollandske herregårdes mejerivirksomhed. 1972. 287 s. + 6 tvlr.*

Nielsen, Axel. Mælkeriet Enigheden gennem 75 år. Samt et kapitel om mælkeordningen, der førte fra kaos til ordnede forhold i den storkøbenhavnske mælkehandel – og lidt om udviklingen fra spandemælk over flaskemælk til mælk i éngangsemballage. – Skjold Petersen. Enigheden. Et godt – men forpligtende navn for en virksomhed [. . .]. [1972]. 97 s.* [Rygtitel: 1897 – A/S Mælkeriet Enigheden 75 år – 1972.]

Læge- og sundhedsvæsen

*Medicinske foreninger. Lægeuddannelse
Hospitaler*

Genner, J. The Medical Society of Co-

penhagen 1772-1972. 1972. 345 s.
(Acta Historica Scientiarum Naturalium et Medocinalium, 27).

Olesen, Hans Peter. Rapport vedr. valgfri praktikanттjeneste i h.h.t. »Kgl. anordning af 26. juni 1967 om lægevidenskabelig embedseksamen« § 8, stk. 1, pkt. g – aftjent i perioden 5.-30. juni – 69 ved »Det Hygiejniske Institut og Buddelaboratoriet«. 1969. 34 bl.

Redegørelse vedrørende de arbejdsmæssige og økonomiske forhold ved den kliniske studenterundervisning ved Københavns Universitet. Afgivet af den af undervisningsministeriet den 15. marts 1972 nedsatte arbejdsgruppe. 1972. 72 s.

Det nye Rigshospital. Udg. af Rigshospitalet. [1972]. 91 s.* [Med engelsk resumé].

OVERSIGTER OG ANMELDELSER

Om gadenavne i Stor-København

Om dette emne foreligger der fra det sidste tiår fire vidt forskellige bøger, som i det følgende vil blive nærmere præsenteret. De fire værker tager hver på deres måde tråde op fra tidligere arbejder om det samme emne, men det må bemærkes, at der på forhånd kun forelå meget få behandlinger af det. Først og fremmest må der henvises til Villads Christensen: *Forsvundne Gadenavne*, HMK III 1911-12, p. 3 ff., Hugo Matthiessen: *Gamle Gader – Studier i Navnenes Kulturhistorie*, 1917 og Otto Mackeprang: *De gamle gadenavne*, HMK 4. rk. III 1951-54 p. 1 ff.

Som det vil ses, er det efter en længere pause, de fire behandlinger er fremkommet, og det må noteres som noget meget glædeligt, at emnet københavnske gadenavne nu atter føles som aktuelt og vedkommende og derfor forhåbentlig i en ikke alt for fjern fremtid vil få den grundige behandling, det fortjener.

De fire (forholdsvis) nyudkomne bøger er:

Steffen Linvald: *Københavnske gadenavne i fortid og nutid*. Udgivet af Dansk Kautionsforsikrings-Aktieselskab. Privattryk. Kbh. Nytår 1967.

Bent Jørgensen: *Dansk Gadenavneskik*. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning nr. 9. Kbh. 1970.

Bent Zinglersen: *Københavnske gadenavne og deres historie*. Politikens forlag. Kbh. 1972.

Charles Haugbøll: *Veje og gader på Frederiksberg I*. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. Kbh. 1973.

Den ældste af de fire bøger er også den, der i størst omfang har helliget sig ældre tiders navne. Dens emne er gadenavnene indenfor voldene. I en række kapitler gennemgås byens historie set i relation til gadenavnene. På den begrænsede plads – 60 sider – når Steffen Linvald at komme hele vejen fra ertebøllekulturen op til begyndelsen af dette århundrede, og samtidig bliver alle vigtigere temaer i gadenavnenes udvikling berørt. Det gælder opkomsten af det middelalderlige gadenet med navne efter verdenshjørner (Nørregade, Vestergade), efter lokaliteter som gaderne førte til eller forbi (Rådhusstræde) og gader med navne efter beboere (Lasse Vinders Stræde (nu: Hyskenstræde), Brolæggerstræde). For eftermiddelalderen og nyere tid tegner Steffen Linvald et klart billede af de tre begivenheder, som har grebet mest radikalt ind i gadenavnenes liv. Først de store udvidelser af byen under Christian IV og Frederik III, hvor gruppenavnngivning (navngivning efter system således at navnene grupperer sig om et fællesemne) introduceres, dernæst den store brand i 1728, som medførte en total omlægning af Vester kvarter og endelig voldenes fald i slutningen af 1850'erne med den umådelige ekspansion i kølvandet. Også for tiden efter 1856 holder forfatteren sig dog indenfor voldene, og dette kapitels kardinalpunkt bliver derfor

naturligt nok de mange kommunalt bestemte navneændringer, der fandt sted i 19. århundredes sidste årtier resulterende i næsten total udryddelse af Nyboders gamle navnesystem. Linvalds bog slutter med en alfabetisk ordnet opregning af, hvad der har eksisteret og stadig eksisterer af gadenavne inden for voldene med nærmere forklaring til særlige navne og med henvisning til omtale i de foregående kapitler.

Det er således meget der nås i denne nytårsgave, der desforuden udmærker sig ved smukke illustrationer og lækkert lay-out. Den der venter sig nye forskningsresultater vedrørende enkeltnavne går dog forgæves, ja somme tider henvises man til unødigt gamle behandlinger. Således henvises der ved omtalen af navnet Kattesundet til en artikel i Borgervennen 1827 som »det er i hvert fald en gammel forklaring, at det skyldtes »at Kattes og andre Dyrs døde Aadsler der i Almindelighed ere udkastede««. Men navnet Kattesundet kendes i København siden 1496, og de halvandenhundrede år Borgervennen er dette tidspunkt nærmere, gør ikke dens tolkning det mere rigtig. Navnet Kattesund(et), der kendes i en lang række byer ikke blot i Danmark, har sidenhen beskæftiget en lang række forskere. Den nyeste og bedst underbyggede tolkning er præsteret af Kristian Hald i Nudansk Ordbog, hvor navnet opfattes som et sammenligningsnavn med grundbetydningen 'snævert farvand' (så snævert at kun en kat kan komme igennem) og med overgang til betydningen 'smal gade' ofte sikkert med nedsættende bitoner. Denne forklaring bør foretrækkes frem for tidligere fremsatte, fordi den tillader at sammenholde de ens men geografisk stærkt adspredte forekomster af navnet.

Om Bjørnebrogade (nuværende Købmagergade), hvis navn kun kendes indtil 1463, skriver Steffen Linvald, at »da »bjørn« i almindelighed skal forstås som en dæmning af jord eller mur, der stemmer vandet op i en fæstningsgrav . . .« stemmer det med fundet af en stenmole langs gaden mellem Silkegade og Østergade. Den anførte betydning af bjørn er dog langt fra almindelig og kendes i den store danske ordbog først fra 1837 og ses ikke i ældre ordbøger. Den almindelige betydning af bjørn var i 1300- og 1400-tallet som i dag, men hvilken forbindelse dyrenavnet har med en bro lader sig ikke mere forklare.

Også »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn« fra 1829 citeres, blandt andet for tolkningen af Pustervig som = navnet på en sø for enden af gaden. Der er siden da fremsat langt mere kritiske tolkningsforslag af Oluf Nielsen (Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse 1889), Hugo Matthiessen (Gamle Gader 1917), C. S. Lindstam (Göteborgs Gatunamn 1962) og Kristian Hald (Nudansk Ordbog) sammenfattede i artiklen Pustervig i Nudansk Ordbog: »opkaldt efter Putziger Wiek i Pommern, sandsynligvis med folkeetymologisk tilknytning til ænyda. [1500-1700] *kulpuster*, spøg. ell. nedsæt. betegnelse for en smed, og måske til ænyda. *pust* ørefigen (jf. *Kindhestegade*)«.

Også til andre enkeltnavne kunne det være fristende at fremsætte nogle bemærkninger. I den alfabetiske liste anføres Algaden som opslag med henvisning til siderne 20 og 25, hvor det opføres som det middelalderlige navn på Landemærket. Dette er dog en tilsnigelse. 'a(de)lgade' er langt op i eftermiddalderen

en appellativisk betegnelse for 'hovedgade' og kan til forskellige tider benyttes om i hvert fald Sankt Pederstræde, Gråbrødrestræde, Lovstræde, Købmagergade, Vimmelskaftegade og Bredgade.

Regnegade kan ikke være opkaldt efter planten regnfang (rejnfan), idet der ældst (7/9 1650, Københavns Diplomatarium III nr. 559) skrives »dend Reene gade«, og Reverentsgade kan næppe hentyde til reviret udenfor, selv om revir i betydningen 'kanal, vandbassin' kendes i København. På grund af de gennemførte former med endelsen -nts- er Hugo Matthiessens forklaring i Gamle Gader p. 62 en forbedring i forhold til Bruun's i Kjøbenhavn bd. III. Hugo Matthiessen mener, at navnet indeholder ordet 'reverens' = dybt buk, dyb bøjning sigtende til gadens krumme forløb (= østlige del af Laksegade).

Disse kritiske kommentarer til enkeltnavne kunne nok udvides ikke mindst hvis overvejelser og afvejninger også skulle have plads. Men da det er klart, at pladsen har været begrænset for Steffen Linvald, skal der ikke lyde bebrejdelser herfor. Tværtimod er det prisværdigt, at et privat foretagende i det hele taget har ønsket at binde an med et så specielt emne.

Siden nytårsgaven fra 1967 har endnu et privat foretagende bundet an med emnet. Det er Politikens forlag, som i 1972 udgav Bent Zinglersens Københavnske gadenavne og deres historie. Hermed fik de københavnske gadenavne for første gang en mere populær beskrivelse med chance for stor udbredelse. Hvor udbredt bogen er blevet ved jeg ikke, men nogen revideret udgave er i hvert fald ikke kommet og lader forhåbentlig vente så længe på sig, at de efterfølgende bemærkninger kan nå at blive taget i betragtning. Thi sine fortrin til trods kan der på en række punkter rettes indvendinger mod indholdet.

Men først de positive sider. Hertil hører først og fremmest håndbogsformen, som Politikens forlag suverænt mestrer, med en glimrende blanding af tekst og billeder med vedkommende og byhistoriske interessante motiver. Dernæst den strenge alfabetiske orden, der med rigelige henvisninger gør bogen let anvendt og overskuelig. Bent Zinglersens formål har været at give »en kortfattet og pålidelig forklaring på hvad der skjuler sig bag storbyens mange mærkelige stedsbetegnelser«, hvad navnet betyder, og hvorledes det er opstået, hvem der var personen bag et gadenavn, og hvad hans eller hendes tilknytning til kvarteret var (efter indledningen). Nøglen til bogen her er Zinglersens interesse for byhistorie og personalhistorie. Derfor er Københavns kommunes gadenavne også talrigere behandlet end forstædernes. Efter omstændighederne et rimeligt aftrapningsprincip. Men ved udvælgelsen af navne synes forfatteren imidlertid at have fulgt principper, som intet har med gadenavne som sådan at gøre. Først er en række navne, som forfatteren ikke har kunnet forklare, øjensynlig udeladt. I hvert fald medtages hverken Saantesvej eller Skotvej (begge Gentofte kommune), som forfatteren efterlyser nærmere besked om i en samtale med lokalavisen Villabyerne d. 23. februar 1972. Hvis dette er et mere gennemgående princip, hvad man kun kan ane, må udvalget karakteriseres som skævt, da uforklarlige navne må betragtes som ligeværdige med de mere indlysende, og læseren berøves tillige den

spore, der ligger i et »navnets oprindelse ukendt«. Et andet udvælgelsesprincip, der også er gadenavnene og *deres* historie uvedkommende, er lettere at gennemskue i fremstillingen. I mange tilfælde er gadenavnet først og fremmest medtaget, fordi det indeholder et forled, som kan give forfatteren anledning til at fremkomme med forskellige realkommentarer. Rubikonvej er med for at vi kan få Cæsars bekendte replik om terningerne, Christian 7.s Allé giver anledning til lidt danmarkshistorie og Louis Pios Gade til et vue over den tidligste arbejderbevægelses historie. Overhovedet er en efter min smag alt for stor del af bogen optaget af biografier over kendte kulturpersoner, politikere og andre. De oplysninger der gives, hviler – således forekommer det – på allerede udmøntede formuleringer af leksikontypen, og vi ved da også fra samtalen i Villabyerne (se ovenfor) men ikke fra bogen selv, at forfatteren har benyttet Dansk Biografisk Leksikon og Kraks Blå Bog.

Til oplysning om Gustav Wieds Vej er det både *navnehistorisk* og *byhistorisk* irrelevant at erfare, at Gustav Wied »fik en formelig renæssance i 1960'erne«, at »de grumt realistiske romaner »Slægten« og »Fædrene æde druer« udtrykker en besk pessimisme med et grotesk islæt«, og at Gustav Wied begik selvmord »i depression over to fiaskoer på teatret«. Det havde derimod været interessant at få at vide, hvornår navnet Gustav Wieds Vej blev taget i brug, hvem der eventuelt bragte det i forslag o.s.v. Men her som i de fleste andre artikler savner man en nærmere datering og præsentation af gadenavnets tilblivelse.

Oplysninger af ovennævnte biografiske karakter gives gennemgående. Om lægen Fenger i Fengersvej (Valby) hedder det blandt andet, at han »var en fremsynet mand og gik f.eks. stærkt ind for Danmarks første kvindelige læge«, om Eckersberg (Eckersberggade, Østerbro) hedder det, at han »– lidt overdrevet – er blevet kaldt »den danske malerkunsts far«, om Henrik Ibsen (Henrik Ibsens Vej, Frederiksberg) hedder det blandt andet »Hans stykker har påvirket Bernard Shaw og mange andre europæiske og amerikanske dramatikere«. Om H. C. Lumbye (H. C. Lumbyes Gade, Østerbro) skal vi have at vide, at hans »Jernbanegalop« var inspireret af åbningen af Danmarks første jernbane i 1847« og om Oehlenschläger (Oehlenschlägersgade, Vesterbro) at selv om hans »tone er den store tragiske, er ordvalget ikke svulstigt, men regnes for en markant fornyelse af det danske digtersprog«.

Generelt må gælde, at jo mindre kendt den person, det drejer sig om, er, desto mere berettigede kan biografiske (men ikke værdiladede) noter med hovedvægten på det/de forhold, som har medført opkaldelsen, være, og i en gadenavnepog må man under alle omstændigheder ikke komme til at sidde tilbage med følelsen af, at den slags oplysninger har fortrængt oplysninger om oprettelse, navngivning o.s.v.

Hvor det i opkaldelserne drejer sig om mere ydmyge personer så som lokale grundejere og bygherrer, har Bent Zinglersen foretaget nogle gode identificeringer. De lader sig selv sagt ikke uden videre udlæse af bogen, men af forhåndsomtaler (Nord-Vest Avisen 10. november 1971 og Albertslund Avis m.m. 15. september 1971) fremgår nogle af nyhederne. C. J. Frandsens Vej i Emdrup

er således opkaldt efter den lokale grundejer, politibetjent Christian Julius Frandsen (1862-1932). Günthers Passage på Nørrebro er opkaldt efter murer-mester J. C. Günther, der har opført den ejendom, hvortil passagen giver adgang. Nyt er det også, at Bredstensvej og Hornstrupvej i Rødovre er navngivet af handelsgartner og grundejer A. Knudsen til minde om sine forældres jyske fødebyer. De to navne er siden blevet gruppeddannende.

Som nævnt træder Zinglersens nyopdagelser ikke klart frem; det ligger i et sådant værks natur. Så meget desto tydeligere fremtræder fejlene, og dem er der desværre en lang række af. Da det i vid udstrækning drejer sig om fejl, som intetanende læsere ikke har skygge af chance for at opdage, bl.a. fordi selve håndbogsformen så at sige giver selv de frimodigste påstande det blå stempel, skal jeg i det følgende gå forholdsvis dybt i detaljerne. Forsyndelserne ligger dels på det sproghistorisk-navneforskningsmæssige plan, og de er sådanne, at kun en fagmand kan opdage dem, dels på det mere almene plan. Vi begynder med de sidste, og lad mig forudskikke den generelle bemærkning, at jeg naturligvis ikke har kunnet overkomme at kontrollere alle oplysninger, bogen giver, men at mine opnoteringer af fejl og tvivlsomheder stammer fra gentagne grundige gennemlæsninger.

Glinkas (Glinkasvej, København Sydvest) opera hedder »Ruslan og Ludmilla« uden »d« i første navn, og Steffen Linvald har kun ét »d« i sit efternavn (se forordet). Gøinge herred (Gøngehusvej) ligger ikke i Blekinge men i Skåne og hedder forøvrigt enten Gøinge (svensk) eller Gønge (dansk). Herlev (Herlev Bygade) blev ikke kirkeby »allerede i 1400-tallet«, men ikke før end i 1400-tallet, idet hovedparten af landsbykirker på det tidspunkt allerede var bygget. Jupitervej i Vanløse hedder ikke Jupitersvej med -s-, og der er ikke som anført en del veje i Vanløse med navne efter græske guder. Der er nemlig kun to veje, og de er opkaldt efter romerske guder. Apollon i Apollovej er ganske vist både græsk og romersk og hos romerne et gammelt lån fra grækerne, men i kvarteret har tidligere eksisteret navnene Merkurvej, Minervavej og Neptunvej efter særromerske gudenavne, hvilket gør tilhørsforholdet klart. Neptun er forøvrigt omtalt særskilt under Neptun Allé og Neptunvej og fejlagtigt anført som græsk havgud, skønt han altid kun har været en romersk gud. Den græske modsvarighed er Poseidon. Jernbanen til Østerport fra Hellerup er åbnet 2. august 1897 og ikke som anført under Østbanegade i 1898. Og »t«-et i Nitivej (Frederiksberg) skyldes ikke, at Niels Josephsens hustru hed Tina. Hendes fornavn var Thora, og de to »i«-er skyldes efternavnets første bogstav J udlæst som I svarende til forkortelser af fornavne som i f.eks. I. P. Jacobsen og I. P. E. Hartmann. Med hensyn til hustruens fornavn se Trap Danmark 5. udg. bd. 3 p. 107. Kbh. 1959.

Medens disse unøjagtigheder kan være forholdsvis nemme at gennemskue, er det mere problematisk med de sprogligt betingede, langt mere graverende fejl.

Agiltevej i Hørsholm har som forled stednavnet Agilte(gård). Forfatteren skriver: »Navnets oprindelse er uvis. Ordet »agilde« betegnede en hurtig, væver person. En sådan kan have grundlagt gården«. Navnets oprindelse er velkendt (se Frederiksborg Amts Stednavne. Kbh. 1829 p. 26), forleddet er mandsnavnet

Agge og efterledet holt, der i adskillige nordsjællandske stednavne afsvækkes til -elt eller -ilt (f.eks. Plejelt, Toelt, Høvelte). Ordet 'agil' (uden »d«!) er et ungt fremmedord i dansk og kan ikke komme på tale i dette navn.

Pigenavnet Anneke (Annekegade, Østerbro) er ikke et oldnordisk men et nedertysk kvindenavn og kendes ikke før midten af 15. århundrede i især Syd-slesvig; se Danmarks gamle Personnavne, Kbh. 1936ff.

Bagsværd (Bagsværd Hovedgade) kan næppe indeholde et ord »wærd« (glda. *wærth)¹⁾, da et sådant ikke ellers kendes i Danmark. Se John Kousgård Sørensen: Danske sø- og ånavne I, Kbh. 1968 p. 121, hvor Bagsværd foreslås tolket af adjektivet 'bar' = skovløs + substantivet glda. swærth = svær, jordoverflade.

Landsbynavnet Bringe (Bringehusene) kan ikke som foreslået tolkes som »broenge«. Det skrives nemlig i 1451 22/5 Breedinghe, i 1458 3/3 Brethinge (brevet kun kendt i afskrift fra 1495) og i 1511 16/4 Bredinge. Navnet er en afledning til ordet 'bred', enten substantivet eller adjektivet.

Betydningen af navnet Gadelandet i Husum er ikke uvis. Ordet indeholder leddet 'gade' = hovedvejen gennem en landsby + 'land' her = et stykke jord af mindre størrelse. Navnet er iøvrigt sammen med en række andre foreslået af Stednavneudvalget, se Fællesudvalget angaaende Gaders Benævnelse's indstilling til Københavns borgerrepræsentation i Borgerrepræsentationens forhandlinger 1926-27 p. 979.

Gadespjæld (Greve) angives som »opkaldt efter leddet ind til den gamle landsby, som [o: leddet] skulle hindre græssende kvæg og svin i at komme ind i landsbyen. Et sådant led kaldes også et gadespjæld«. Men en betydning spjæld = led kendes imidlertid ikke. I marknavne bruges 'spjæld' sammenlignende om arealer, der er firkantede, her altså om et sådant beliggende ved byens gade (jfr. ovenfor). Se iøvrigt Ib Lumpholt: Ordforrådet i Sokkelund herreds marknavne. Kbh. 1967 p. 36.

I navnet Greve Main (Greve) er det underligt udseende ord »main« sandsynligvis den dialektale udgave af bestemt form af substantivet 'made', der betyder eng, og Hederavej i Glostrup (Brøndbyernes kommune) har navn efter et gartneri »Hedera«.

Om Hammelstrupvej (Kongens Enghave) anføres den til grund for navnet liggende bebyggelse dels at være nedlagt 40 år før 1695 (altså 1655), dels ca. 1159. Det første kommer sandheden nærmest, dog at nedlæggelsen sandsynligvis har fundet sted tidligere i 1600-tallet, jfr. Trap Danmark 5. udg. bd. 4 p. 829.

Herlev (Herlev Bygade) siges at være »tydet som Hærulfs levn eller arvegods«, men førsteleddet er enten personnavnet glda. *Hæri eller substantivet 'hær', se Bent Søndergaard: Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv), Kbh. 1972 p. 74 med udførlig henvisning til ældre tolkningsforslag, hvoriblandt Hærulf ikke ses.

¹⁾ glda. = gammeldansk, sproget i Danmark ved begyndelsen af historisk tid, skønsmæssigt sat til ca. 1200.

Hvissinge (Hvissingegade m.fl.) skrives 1317 »Hwæssingge«, altså med to »s«-er og ikke som anført kun eet. Navnet er uden tvivl en -inge-afledning til adjektivet 'hvas'.

Høvedstensvej (Hvidovre) indeholder ikke som forfatteren angiver ordet 'høved' = kvæg. Forleddet genfindes i Markbogen fra 1682 i formen »Høvesteens Agere«, og det er et substantiv 'højsten' sigtende til rejste stonmindesmærker. Se Ib Lumholt a.a. p. 67 og John Kousgård Sørensen: Marknavne og arkæologi i Marknavnestudier Kbh. 1964 p. 88.

Kallerup (Kallerupgade) indeholder ganske rigtigt mandsnavnet Kalli, men det udvikler sig ikke til Karl. Tværtimod er Kalli sandsynligvis en form udviklet af personnavnet Karli, se Danmarks gamle Personnavne under Kalli med henvisninger.

Om Kettevej (Glostrup kommune i Avedøre) hedder det, at betydningen af det tilgrundliggende marknavn »Kiettagrene« er uvis. Der er dog ikke tvivl om, at forleddet er ordet 'kætte' med betydningen 1) lille rum eller indelukke til kalve, får, svin og lignende eller 2) smal gang mellem to bygninger, gyde eller vej med voldgrøfter på begge sider; se Ordbog over det danske Sprog bd. 11 sp. 1175 og jfr. Ib Lumholt a.a. p. 94.

Klerkegade omfatter siden 1869 ikke blot Lavendelstræde men også Hjortelængen.

Klovtofte (Klovtoftegade) skrives i 1346 ikke som anført men derimod Kløætoftæ. Oprindelsen til navnet er kun uvis, for så vidt som der er en række muligheder for tolkningen af forleddet, svarende til hvad der gælder for bynavnet Klovtoft, by i Hellevad sogn, Sønder Rangstrup herred, se Danmarks Stednavne bd. 6 p. 44. Kbh. 1936. Forleddet er enten et ord, der betyder *kløft* eller et ord, der betyder *kløvet træstykke* eller eventuelt et person(til)navn *Klōvi eller *Klōvi.

Kongens Lyngby betegnes allerede 26/9 1348 i et originaldokument som »Kuningsl[iun]gby« og ikke som forsigtigt anført først i 1464.

Købmagergade. Om dette navn er der i tidens løb skrevet meget. Bent Zingleren har gentaget Steffen Linvalds forklaring af 'bjørn' i gadens ældste navn, Bjørnebrogade, hvorom ovenfor, og om den gamle form Kødmangergade er at sige, at den ikke i løbet af 1800-tallet men allerede i løbet af 1600-tallet forvanskes til Købmagergade. Det ældste eksempel på den forvanskede form er mig bekendt 12/5 1595 Københavns Diplomatarium I p. 557 »Kiøbmagergaden« og det yngste eksempel på den gamle form fra 1656 Københavns Diplomatarium I p. 494 »Kiødmangergade«.

I forbindelse med Maglebylille Byvej siges, at da det allerede i 1370 hedder »Maghleby litlæ« (således og ikke som citeret) må den oldnordiske betydning af *magle*, nemlig *stor*, allerede være gået i glemmebogen. Dette kan nu ikke være rigtigt. 'magle' er for det første ikke oldnordisk men derimod en særdansk form svarende til oldnordisk *mikill* 'stor', og for det andet er betydningen ikke gået tabt så tidligt. Ordet har – med a-vokal – derimod et begrænset anvendelsesområde, nemlig stednavne, og det ses her af og til ret sent i middelalderen op-

træde for første gang som adskillende tilføjelse. Se f.eks. Store Linde, Karise sogn, Faxe herred og Råbymagle, Borre sogn, Mønbo herred begge Præstø amt og begge omtalt i Lis Weise: Efterstillet adjektiv i danske stednavne, Kbh. 1969, hvortil der generelt kan henvises med hensyn til forekomsten af ordet *magle*. Den omstændighed at Maglebylille har et tilføjet *lille* berettiger ikke til at slutte, at *magle* ikke har været forstået, lige så lidt som man af f.eks. Nordrupøster, sogn i Ringsted herred, kan slutte, at 'nord' ikke forstås.

Om de gamle gruppebestemte gadenavne i Nyboder hedder det, at »Christian 4. indførte i Nyboder ideen med gruppeopkaldelser af gader ...«. Faktisk kan dette (endnu?) ikke bevises. Ganske vist skriver kongen i brev af 27. februar 1641, at »Der skal tenkis paa Naffn til alle gaader Och streeder, som Søefolckiid Nu y boer och y framtyden komme att boe y« (se Bricka og Fridericia: Kong Christian den fjerdes egenhændige Breve), men det ældste belæg på de systembestemte gadenavne i Nyboder kendes først 1650 med Kattegade.

Under artiklen Ovrevej behandles henholdsvis Rødovre og Hvidovre. Navnene er behandlet kort og korrekt i Nudansk Ordbog af Kristian Hald. Det »ovre« der forekommer i de to navne går direkte tilbage til den form Hawerthi, der kendes fra ca. 1185, og det betyder åbred. »ovre« repræsenterer altså en sproglig udviklingsform, ikke en navneændring. Allerede fra 1300-tallet skelnes der mellem to landsbyer, i moderne retskrivning Ovre øvre om Rødovre og Ovre ydre om Hvidovre, fordi de ligger henholdsvis oppe i landet og ude ved kysten, men begge to, som hovedleddet antyder, ved bredden af Harrestrup å. Den af Bent Zinglersen anførte udvikling til »A-åre« er uforståelig og kan ikke bekræftes af overleverede former eller af sproghistorien iøvrigt.

Sjælsmarksvej er som anført opkaldt efter landsbyen Sjælsmark. Dette navn førsteled er som omtalt i Nudansk Ordbog det oprindelige navn på Sjælsø, glda. Sial, som må være beslægtet med et oldengelsk ord *sulh*, der betyder fure. Det er dog ikke dermed givet, at det gammeldanske ord også har betydet fure endsige sø. Det foreslåede, svagt bøjede og yderst sparsomt belagte mandnavn Sialvi kan ikke indgå i navnet.

Under Skelgårdstræde (Tårnby kommune) fremsættes den formodning, at Skelgårde oprindeligt har haft personnavnet Eskild som forled efter Roskilde-bispen Eskild. Formodningen er såvel sprogligt som sagligt umulig. Ganske vist er som anført Eskild biskop i Roskilde i 1135, men det er en misforståelse, at de to bol, der dette år den 6. januar bortskænkes af Erik Emune, går til Ringsted kloster. De er derimod en del af det gods, der skænkes domkirken i Lund til oprettelse af et præbende. Navnet Skelgård(e) forekommer tidligst i forbindelse med en landehjælp (skat) i 1492 i formen Skelgord og igen i 1496 9/3 (yngre afskrift) i formen Skelgaar. Førsteleddet i dette navn er ordet 'skel' = grænse og må sigte til gården(c)s beliggenhed i/op til landsbyen Tømmerup.

Om Skovlunde (Skovlunde Byvej) kan bemærkes, at det forsigtigt foreslåede mandnavn Skoghi ikke kan komme på tale som forled. Navnet skrives i sin ældste form Scowerlunde (1249 11/11, afskrevet ca. 1450 i Æbelholt klostres brevbog), og forleddet må derfor snarest være genitiv af substantivet 'skov', på gammel-

dansk *skoghar*. Det foreslåede personnavn, der forresten kun kendes een gang i Danmark, og det mere almindelige personnavn Skogh kan ikke sammensættes i en form med *-r-*. Det første led i navnet kunne også være identisk med det »Skowthorp«, der opføres under Ballerup embedsmandslen i Roskildebispens jordebog fra ca. 1370, således at Skovlunde egentlig var et oprindeligt 'Skovtorplunde'. At *-torp* i førsteledet på i sammensat stednavn opræder kun som et *-(e)r-* er ikke påfaldende, derimod ville det være underligt at se det tilgrundliggende navn godt hundrede år efter at den afsvækkede form er dokumenteret, hvorfor den sidste tolkningsmulighed får stå hen i det uviste.

Støvnæs Allé (København Nordvest) er opkaldt efter det gamle navn på Sokkelund herred, Støvnæs, som vi skriver det nu. Navnet har imidlertid intet med et *næs* at gøre, og det er derfor ikke lønnende at lede efter lokaliteter, der har heddet sådan. Navnet er behandlet af Kristian Hald i Festskrift til Peter Skautrup i 1956 p. 23 ff., hvor det påvises at være et oprindeligt substantiv *glda. *stȳfni*, der betyder 'område med stubbe'. Det »s« der forekommer, er et genitivs-»s« fremkaldt af sammensætningen med det følgende ord *herred*. Først senere er navnet blevet misopfattet som et navn på *-næs*.

Syvendehusvej. »Sywendorp«, som indgår i Syvendehus og i Roskildebispens jordebog nævnes umiddelbart inden det ovennævnte »Skowthorp«, har ikke som af Zinglersen foreslået noget med udflytning af 7 bønder at gøre. Forleddet er det i middelalderen velkendte personnavn, der i normaliseret form skrives *Siundi*; det betyder egentlig »den syvende«, se Danmarks gamle Personnavne sp. 1247ff.

Til Toftøjevej i Vanløse knyttes den bemærkning, at det er uvist, hvad »øje« har betydet. Forklaringen kan dog ses hos Ib Lumholt a.a. p. 35. »øje« er et substantiv, der betyder *øgning, jordtillæg*, her altså om jord som er lagt til den oprindelige toftejord.

Torøgel (Torøgelvænget) kan ikke indeholde gudenavnet Thor, da det ville have været føjet til efterledet med et »s«. Forleddet er snarest det ord *glda. *thor(a)*, som indgår i ønavnene Thurø og Torø (se Nudansk Ordbog). Dette ord betyder forhøjning. I øvrigt er det ganske ubeviseligt, om Thor som hævdet har været Hedebolandets mest yndede gud. I al fald berettiger tilstedeværelsen af stednavnet Torslunde ikke til en sådan antagelse, selv om dette navn faktisk indeholder gudenavnet.

Tunet i Husum er som formodet et konstrueret navn. Det fremgår af Fællesudvalget angaaende Gaders Benævnelse's indstilling til Københavns borgerrepræsentation, se borgerrepræsentationens forhandlinger 1947-48 p. 1035ff.

Vierdiget i Dragør er næppe af hollandsk oprindelse. Forleddet er snarest substantivet *veger* 'vidje', der indgår i adskillige danske stednavne.

Under Vimmelskaftet nævnes et af dens tidligere navne Tyskemandegade. Dette navn kendes senest omkring år 1500 (1498 16/11 Københavns Diplomatarium IV nr. 248) og bortfalder ikke som anført først omkring 1689.

I forbindelse med navnet Ægirsgade nævnes navnet Læsø med den i vestnordisk litteratur, folkeetymologisk betingede tolkning som Hlér's Ø, hvor Hlér er et

andet navn for Ægir. Dette må dog ikke forveksles med den filologisk underbyggede tolkning, som Kristian Hald har fremsat, hvorefter øens navn er et sammensat gl. * Læs beslægtet med et oldengelsk ord *læs*, der betyder græsgang (se Kristian Hald: *Vore Stednavne* 2. udg. p. 217). I samme artikel nævnes den ligeledes folkeetymologiske tyding af Ejderen som »Ægirs dør«. Den mest sandsynlige tolkning af navnet kan findes i *Nudansk Ordbog* samt i det sidenhen udkomne bind 2 af *Danske sø- og ånavne* af John Kousgård Sørensen. Kbh. 1973, hvorefter første led betyder 'skræk' og sidste led 'dør' eller 'munding'.

Og hermed skal jeg slutte denne lidt omstændelig katalog over mangler og fejlagtigheder. Trods de mange ankepunkter er det klart, at en meget stor del af bogens artikler er uden lyde, og for den interesserede og kritiske læser er der megen god information at hente. Afsluttende vil jeg gerne tilføje, at det jeg finder mest kreperligt ved de misforståelser, unøjagtigheder og fejl, som er begået, er, at de så nemt kunne have været undgået. Alle de værker, jeg ovenfor har givet henvisning til, er let tilgængelige på offentlige biblioteker i København, og mange af dem er stadig i handelen, og endelig kan man rådspørge Københavns Universitets Institut for Navneforskning, hvis man mener, at man har et navnemæssigt problem; men først skal man naturligvis mene, at man har det.

Senest udkommet er afdøde Charles Haugbølls *Veje og Gader* på Frederiksberg I med undertitlen *Frederiksbergs veje og gader – Et leksikon over deres anlæggelse og navngivning*. Det er Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg, der står for den posthume udgivelse. Manuskriptet er i følge forordet blevet gennemgået, suppleret og korrigeret af Rigmor Pedersen. Den omfangsrige publikation – halvanden hundrede sider – er strengt alfabetisk anlagt, og den medtager alle, ikke blot nuværende men også tidligere og også kun i forslag bragte gadenavne. Den fører sig frem i en sober og nøgtern stil, hvilket allerede fremgår af den faste disposition for de enkelte artikler. Der indledes med det centrale, navnet, derpå beliggenheden (i forhold til andre veje), anlæggelsesår (eller -tid), tidligst kendte år for navnets eksistens, navnets officielle vedtagelse (på dato), vejens status (privat/offentlig) og eventuelt tidligere eller senere navn på (dele af) strækningen.

Efter disse selvfølgeligelige oplysninger følger – efter et par liniers mellemrum – ofte et afsnit om den saglige baggrund for navnet, og hvis der er tale om en person, hvad der tit er på Frederiksberg, gives en kort biografisk præsentation. Afsluttende gives en fortegnelse over skulpturer anbragt ved den pågældende gade samt eventuelt en anførelse af, hvem der har bragt gadenavnet i forslag. Som jeg allerede en gang ovenfor har bemærket, er det ikke muligt eller i al fald meget besværligt i værker af denne type at konstatere, hvilke oplysninger der er nye, og hvilke blot gentager kendte fakta. Men det er også af mindre vigtighed i en bog, hvis hovedformål er at være et katalog end i en bog, hvis udvælgelseskriterier ligger udenfor gadenavnene og i »det interessante«, således som tilfældet var med Københavnske gadenavne og deres historie.

Den foreliggende bog er en gennemgribende fremstilling af en enkelt kommunes

gadenavnebestand. Det gør den overkommelig i pris og velegnet som håndbog for den pågældende kommunes beboere og andre byhistorisk interesserede. Siden forrige århundredes begyndelse er der mig bekendt ikke lavet kommenterede totalfremstillinger af en enkelt bys/kommunes gadenavne. Frederiksborgs veje og gader er også derfor en prisværdig udgivelse, der kan og burde tjene til forbillede. På et punkt kunne man dog gerne ønske sig noget mere af Frederiksborgbogen, nemlig illustrationer. Et bykort med gadenavne burde som en selvfølge have medfulgt, og det ville have kvikket svært op på publikationen med gode, topografisk relevante illustrationer. For det historisk-topografiske selskab måtte det endda have kunnet lykkes at finde billeder, som kunne illustrere gadenavnet og dets saglige baggrund. F.eks. i forbindelse med Glaspustervej et billede af Frederiksborg Glasværk, ved Sankt Thomas Allé et billede af forlystelseshaven »Sankt Thomas«, og Gymnastik Allé var vel opkaldt efter et eller andet idrætsanlæg (oplysning savnes i bogen!), som det kunne være interessant at se sammen med alleen (nu: Sankt Markus Allé).

Egentlige fejl er det næsten umuligt at finde i det grundige værk. Dog hedder det om Vitus Bering, at han »hed oprindelig Svendsen, tog navnet Bering«. Faktisk hed man i 1600-tallet ikke noget, der endte på -sen (søn); det var noget man var, og Vitus's far hed Jonas. Vitus selv var (eller hed) følgelig Jonas'søn eller Jonassen. Derimod hed Vitus's farfar Svend, og Vitus's far blev følgelig kaldt Jonas Svendsen.

Under Bille Brahes Vej siges Brahe-slægten at være ca. 100 år yngre end Bille-slægten fra midten af 1400-tallet. Brahe-slægten kendes imidlertid allerede i slutningen af 1300-tallet, og Bille-slægten kendes allerede fra midten af 1200-tallet. Bille-Brahe-navnet som sammensætning er dog først opstået efter patent af 12. januar 1787.

Til Bykildevej føjes den bemærkning, at navnets oprindelse ikke har kunnet konstateres. Navnet, der egentlig er københavnsk, er dog omtalt i Gadenavneudvalgets indstilling til Københavns borgerrepræsentation, se borgerrepræsentationens forhandlinger 1933-34 p. 605f. Her nævnes navnet som en analogi til navne som Skelmosevej, Bymosevej, Horskildevej m.fl. i Valby. For strækningen havde et privat ejendomsaktieselskab foreslået navnet Valdalsvej, der imidlertid blev forkastet af hensyn til Valhalsgade på Nørrebro.

Bortset fra disse punkter synes værket befriet for større fejl og unøjagtigheder, og der er også kun få tilfælde, hvor man kun får at vide, at problemerne ikke har kunnet opklares. Det kan de forhåbentlig i en senere udgave eller i de suppleringer forordet håber vil kunne fremkomme i Frederiksborgs veje og gader II, der iøvrigt skal handle om kendte personer, der har haft langvarig bopæl på Frederiksborg.

Den fjerde af de indledningsvis nævnte bøger om gadenavne er Dansk Gadenavneskik, som undertegnede selv er forfatter til. Jeg skal derfor ikke her søge at bedømme dens mangler og/eller fortrin men blot i al korthed tillade mig at nævne hovedlinierne bag bogens disposition. Dens hovedsigte er sprogligt-navne-

typologisk. Navnene (et udvalg af gadenavne fra Storkøbenhavn, Ålborg, Ribe og Nakskov) grupperes efter betydningsmæssige og strukturelle kriterier, og forskellige særforhold som f.eks. efterleddenes bestemthedsforhold, folkeetymologiske omtydninger og elliptiske (afkortede) dannelser tages op til behandling. Navnetypologisk er hovedvægten lagt på en udredning af fænomenet gruppenavngivning, men også ændringer samt afgang og tilkomst af enkeltnavne er behandlet.

De fire her omtalte bøger kan trods forskelligt sigte og forskellig kvalitet alle ses som udtryk for en stigende interesse for gadenavne som bærere af vigtig oplysning om vor urbane kulturs udvikling. Man kan kun ønske, at denne opgangslinie må blive fortsat.

Bent Jørgensen.

Nogle selvbiografier

Forlag og forfattere er endnu ikke rigtig kommet i vane med at sende deres bøger til anmeldelse i Historiske Meddelelser om København. Det er en ærlig sag, men årbogen må da selv i mange tilfælde snuse sig frem til, hvad der er udkommet af interesse for det publikum, der ønsker at læse om gamle dages København. At udvalget derved kan blive lidt tilfældigt, siger sig selv. Men nedennævnte bøger er det i al fald værd at stifte bekendtskab med for folk, der interesserer sig for levnedsskildringer.

I *Godfred Hartmann: Sig nu pænt goddag. Erindringer fra tyvernes København K. Gyldendal 1974, 166 s., ill., kr. 58,00 (indb. 73,00) incl. moms*, færdes vi i den højere middelklasse, og selv om overlægssonnen Godfred nu og da kaster et let misundeligt sideblik til mere velstående kammerater, har han dog haft en nem og behagelig barndom med mulighed for at gå i en af byens mest celebre privatskoler, medens der i fritiden var chance for danseskole, skøjteløbning o.lign. Hartmann er mester i at gøre en kronik bygget over et i sig selv spinkelt oplevelses- og erindringsstof til en helstøbt og læseværdig artikel. Anvendt i en større bog rummer hans teknik visse faremomenter, som her og der gør fremstillingen noget vidtløftig, men mange steder nyder man stilens blanding af sløret vemod og tilbagetrængt kâdhed. Først og fremmest rummer bogen dog en række enkelt-heder og iagttagelser, som fremtidige kulturhistorikere vil vide at sætte pris på, f.eks. skildringen af livet i Krebs' Skole, en institution, som trods sin lidenhed har spillet en ikke helt ringe rolle i byens liv.

Constance Johansen: Derhjemme i gaden. Hans Reitzel 1974. 123 s., ill., kr. 42,50 incl. moms, fører os ind i en helt anden verden. Her er vi blandt fattig-folk på Vesterbro. Dog ikke pjalteproletariat. Der er tale om pæne mennesker, der prøver at klare sig så godt som de givne forhold tillader. Men svært var det. »Børn var ikke begejstrede for at gå i gården om aftenen, ned til musene og rotterne, og gårdtoiletterne var også så uhumske, at man dårligt kunne lade børn bruge dem, om det så var ved højlys dag. Derfor havde de fleste også en latrin-spand oppe i lejligheden. Den stod som regel inde under vasken i køkkenet sammen med skraldespanden. Der var ingen, der ville indrømme, at de havde sådan en spand, så når den skulle tømmes, skete det altid i nattens mulm og mørke«. Viktorianisme på Vesterbro! De samme bestræbelser for at få det bedst mulige ud af en vanskelig situation møder man atter og atter. Børnene, der ikke kunne komme på skov- eller badetur i sommerferien, tog brusebad, når vandvognen kørte gennem gaden, og drog i Frederiksberg have med madpakke, en sodavands-flaske med mælk og en femøre til at solde for, og når konfirmationen nærmede sig, sattes alt ind på at skaffe penge til en passende fest. Men sygdom kunne vælte alle planer og tilintetgøre alle bestræbelser. Det var en hård tilværelse, der berettes om, og det gøres i en form, der er kontant og ligetil. En bog, man

vil huske længe, længst måske den lille notits om den unge pige, som præsten ikke ville konfirmere, fordi hun var blevet gravid (for gud kan ikke lide små børn, der er avlet i synd).

Noget helt for sig selv er *Charles Haugbøll: Vores postbud. Københavnske postbude fortæller. Med forord af formanden for Københavns Postbundeforening Poul Frederiksen. Billedstof og tekst samlet og redigeret af Robert Klestrup. Ud-givet af Københavns Postbundeforening i anledning af dens 75 års beståen den 6. juli 1973. (Strubes forlag), 219 s., ill., kr. 68,50 incl. moms.* Som det fremgår af titlen har mange været impliceret, og det ses af kolofonen at endnu én er kommet til, idet Charles Haugbøll døde under udarbejdelsen, hvorefter en anden har måttet give en hånd med i det afsluttende arbejde. Den hånd kunne godt have været lidt mere fast overfor stave- og trykfejl. Bogen er pragtfuldt illustreret. Røde postbude, blå postmestre og anden farvepragt breder sig over dens sider og er lige ved at tage glansen fra de mange beretninger fra de gamle postfolk, som mere eller mindre rutineret fortæller om muntre eller ubehagelige oplevelser. Gamle er de forresten ikke allesammen. Københavns første tre kvindelige postbude får også ordet, og deres ansættelse går ikke længere tilbage end 1972.

Lad os slutte med den mest forrygende af dem alle, *Rosa Cederholm: Rosamin. En pige af folket fortæller. Udgivet af Poul Strømstad. Gyldendal 1975. 138 s., ill., kr. 38,50 incl. moms.* Rosa eller Rosamin blev født på Nørrebro i 1880'erne i et arbejderhjem. Faderen døde tidligt, og familien småsultede. Efter konfirmationen kom hun i tjeneste på landet, hvor hun bl.a. oplevede from smålighed. Derefter gik turen tilbage til København, hvor hun efter nogen tids forløb blev tjenestepige og opvarningsjomfru i et værtshus på Vesterbro. Det var et hårdt milieu, uhyre farligt for en køn ung pige. Men Rosa klarede sig takket være sin begavelse og sunde fornuft og måske ikke mindst ved sin evne til at tage et mægtigt grin over det hele. Og hun kan beskrive det hun oplevede. En dag har fru en i huset damefremmede, en halv snes slagter- og værtshuskoner, »og nu hvor de havde sat sig til bords lignede deres bagdele små sofaer«. Hendes oplevelser skal ikke refereres her; det skal bare lige nævnes, at bortset fra lidt hjertesorg i anledning af at en flot fyr svigtede hende, klarede hun alle skær. Hun standser sin beretning ved tyveårsalderen. Læseren ville gerne have fulgt hendes skæbne videre frem, men resten mener hun åbenbart tilhører privatlivet. Hun døde 1973 og opnåede altså desværre ikke at se sine erindringer på tryk.

Sigurd Jensen.

Harald Langberg: Kongens Teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1770. 101 sider incl. noter og bilag, rigt ill. 4 farvetavler. Kbh. 1974. kr. 92 -

Det centrale i teaterhistoriens forskningsfelt er stadig selve scenekunsværket i hele dets kompleks. Det gælder studiet af de væsentligste klange mellem scene og sal, mellem de fremstillende kunstnere og publikum, der lig ekkovirkninger bredte sig i samtiden. En vigtig opgave er derimod også undersøgelsen af teatrets placering og funktion i kulturhistorisk sammenhæng. Det er hertil overinspektør ved Nationalmuseet Harald Langberg med sin bog har leveret et betydeligt bidrag.

Først en reverens for selve boghåndværket. Valg af format, materialer til typografering, sats- og reproduktionsarbejde og den fornemme farvegengivelse, alt vidner behageligt om viljen til at skabe en så værdig ramme om emnet som muligt. Det er lykkedes at nå frem til en helhed, der er både funktionel og æstetisk. Alligevel har man ikke kunnet undgå »een eller anden Plet eller Vorte«, som Holberg siger. Især gælder det de ulæseligt lange satslinier med den lille skriftgrad i afsnittet med kildchenvisninger, og indholdsfortegnelsen med den uskønne udpunktering, mens læseren nok kunne have klaret sig uden et - s. - foran hvert enkelt sidetal.

Bogen er både stilfuldt og raffineret udstyret med et helshirtingsbind i en gennemført formgivning også i det grafiske arbejde. Vi under gerne forfatteren den gennemtænkte æstetisering, som han i kolofonen oplyser om, at »stoffet, hvori bogen er indbundet, er karmoisinrødt som den silke og det fløj, hoftapetserer Zöllner benyttede til teatret i 1748«. Derimod føles det mildest talt som en ikke videre velvalgt pastiche af enevælden, når forfatteren ikke alene tilegner dronningen bogen, men i en lang dedikation slutter med at tegne sig som majestæten »allerunderdanigste tjener«. Ny Carlsbergfonden er vi dog gerne med til at takke for beredvillig støtte til den værdifulde publikation, hvis indhold tåler at bære det elegante udstyr.

Harald Langberg kildrer i en præcis, let læst og levende stil skuepladsens historie i otte kapitler. I indledningen fremhæves, hvordan midt under den pictistiske Chr. VI.s regime Händels elev, Louise af England, og Johann Elias Schlegel udefra bragte bud om Europas teaterliv. Måske kunne man have ønsket sig en lidt klarere definition af enevældens kulturpolitik. Teatret spillede her en ganske særlig rolle. Lige fra den italienske renaissance, i særlig grad understreget af solkongens Frankrig, fremhævede man identificationen mellem landets kulturelle stade og det politiske styre.

Fr. V.s »livsallige Regimente«, som Holberg kaldte det, skabte mulighed for dansk komedie i traktør Chr. Bergs hus i Læderstræde. I ansøgningen til kongen udtrykte C. A. Thielo, at teatret skulle indrettes »efter den Plan, som en Gang af Assessor Ludvig Holberg er anlagt i hans danske Komedier«. Det kan diskuteres, om Holberg virkelig var så gammel en knark, som forfatteren påstår. Han var snarere en sleben polemiker og fremragende teaterpolitiker. Der er ingen tvivl om, at Holberg efterhånden er blevet sine komediers værd fuldt be-

vidst og har håbet, at der nu endelig kom et teater, hvor de skulle danne det solide fundament. Sådant havde det ikke været med teatret i Lille Grønnegade, hvor Montaigne havde prioriteret oversættelserne af de franske stykker med Molières komedieballetter i centrum. Selv om han havde ikke så lidt med den ny start af den danske komedie at gøre, hævdede Holberg selv, at han aldrig ville påtage sig »nogen Direction, vel vidende, at det er vanskeligere at holde i Ave en Troupe af Acteurs, end en Krigshær, som bestaar af mange adskildte Nationer« (Ep. 447).

Det lykkes forfatteren at påvise, at Holberg virkelig købte en grund i Nørregade til den nye danske skueplads. Kilden hertil er Als, Bech og Londemanns ansøgning til overpræsidenten og byens råd af 4. aug. 1748 (i Stadsarkivet). Forskere vil vide at sætte pris på, at de væsentlige kilder er trykt som bilag in extenso bagi bogen.

Det kan imidlertid ikke bevises, at Holberg har haft skøde på den bryggergårdsgrund, som senere den franske teatertrup i sommeren 1748 købte og byggede deres teater på. Forfatteren henfører en tegning, der nu findes på Nationalmuseet, af et bindingsværksteater hertil. Chr. Elling har tidligere fejlagtigt gengivet planen som et projekt til teatret på Kongens Nytorv. Planen viser et komediehus, der er langt større end det franskmændene lod bygge. Forfatteren hævder, at planen gengiver et teater, der, selv om det har kongeløge, virker temmelig spartansk. Derimod undlader han at påpege, at teatret i alt fald rent scenisk med prosceniumskulisser, fem kulissefag og tre kulissevogne i hvert fag helt overgik Eigtveds teater, både i hans oprindelige udkast og den endelige udførelse.

Den sentimentale retning kom Holberg på tværs. Han er ikke med, når skuespillerne ansøger byens råd om at få overladt Tjærehuset for enden af Holmens kanal til teater. Formålet var at bygge en helt ny skueplads på grunden. Den der stod bag, var overhofmarskallen, Adam Gottlob Moltke.

Man kunne have ønsket, at forfatteren havde givet sig tid til at berette, at planerne om et teater på Kongens Nytorv ikke blot går tilbage til Fr. IV., men direkte til Chr. V, som efter parisiske forbilleder anlagde torvet på Hallandsaa og gav det navn. Kunsthistorikeren John Erichsen har netop i disse Historiske Meddelelser 1972 redegjort for det projekt (nu på Bymuseet), som Georg Philip Müller lavede til Chr. V. i 1680erne eller 1690erne. Det lille Gjethus, som rejstes istedet for teatret, kom også til at fungere som skueplads. Det var her Etienne Capiion 1719 sammen med Samuel von Quoten fik tilladelse til at agere med »højtyske Comoedianter«. I næste sæson 1720-21 spillede han på samme teater med »den stærke mand« Johann Carl Eckenberg. De bevarede tekstbøger på Det kgl. Bibliotek af Capiions repertoire viser, at han i Det lille Gjethus rådede over et betydeligt teatermaskineri. Endelig har Chr. Elling påvist (Hist. Med. 3rk IVb. 1940-41), at Det lille Gjethus og Tjærehuset er en og samme bygning. Ideen om et teater på Kongens Nytorv var altså ligeså gammel som den var god.

Selv om Fr. V. efter forestillingen i Holtegårds have (16. aug. 1747) gav de danske skuespillere 100 rdl., skænkede dem Det lille Gjethus' grund, og støttede

dem med nogle tusinde rigsdaler til opførelsen, kan man nok stille spørgsmål ved berettigelsen af titlen på denne bog: Kongens Teater. Moltke gennemførte byggeplanerne med et lån fra byens brandforsikringskasse, og efter en kort direktionstid blev teatret i tyve år, 1750-70, lagt direkte under byens styre, Københavns magistrat. Allerede i midten af det 18. årh. ville staten med andre ord gerne have et teater; men når det kom til betalingen for, hvad det kostede, kneb det. Plakaterne skrev ganske vist: »Paa den kongelig Danske Skue-Plads etc.«, men derved forstod man med merkantilismens centralisering og monopolisering: det kgl. privilegerede danske teater. Kongen medtog på sin rejse i Norge 1749 ikke skuespillerne fra Den danske Skueplads på Kongens Nytorv, men de franske aktører fra teatret i Nørregade. Et egentligt statsdrevet teater, som la Comédie Française var blevet allerede 1680, fik Danmark først efter Struensees fald. »Den Beständige Direktion« nedsattes først d. 1. nov. 1772 under overhofmarskallens ledelse.

Som den fortrinlige arkitekturhistoriker Harald Langberg er, fremhæver han Niels Eigtveds indsats og påviser, at han var fagmand også i teaterbyggeri. Ikke alene hos hans lærer i Dresden, Carl Friedrich Pöppelmann, havde han studeret teater, men forfatteren fremhæver også Eigtveds kendskab til datidens geniale teaterarkitekt og scenograf Filippo Juvara.

På Teatermuseet har Harald Langberg fundet Eigtveds oprindelige udkast til teatret på Kongens Nytorv, og han deducerer sig til dateringen d. 13. april 1748. Planen, der er signeret, er mesterligt gennemarbejdet med italienske logeteater som mønster. Forfatteren nævner ikke, at med dette forbillede var publikumspladser på scenen, som teatret i Lille Grønnegade havde haft, udelukkede. På la Comédie Française fortsatte man med publikum på scenen helt til 1759. Han påpeger derimod sammenhængen mellem Eigtveds projekt og G. P. Gasparis teater fra 1743 i Erlangen og påviser lighedspunkter med Carl Friedrich Pöppelmanns opera i Warszawa fra 1747-48. Niels Eigtveds første plan var klart beregnet på et komediehus, selv kalder han det udtrykkeligt: »Commedien-Gebaude«. Rent scenisk havde det fire kulissefag med kun to kulissevogne i hvert fag. Med andre ord havde han kun planer om at skifte dekoration en gang for åbent tæppe.

På Charlottenborg havde venezianeren Jacopo Fabris indrettet en lille scene til den italienske operatrup, der under Pietro Mingottis ledelse åbnede teatret på dronning Louises fødselsdag d. 18. dec. 1747. Forfatteren antager, sandsynligvis med rette, at hoffets begejstring for italienerne i den grad har gjort sig gældende, at Eigtveds oprindelige plan måtte omarbejdes. Nu skulle den nye skueplads rumme både den danske komedie og italiensk opera. Resultatet blev, at scenen, som det i store træk endnu kan ses på Hofteatret ved Christiansborg, fik en forscene og en slags bagscene til det dybe perspektiv. Der var oprindeligt en stor åbning indtil bagscenen, som kaldtes salen, mens bagscenen sider blev anvendt til påklædningsværelser. Kongelogen blev efter italienske forbilleder anbragt midt for sceneperspektivet og var i begyndelsen, ligesom i operaen på Charlottenborg, kun lidt hævet over tilskuersalens gulv.

Forfatteren er nok noget for begejstret for Fr. V.s personlige teaterinteresse.

Italiensk opera kedede notorisk kongen. Forestillingerne måtte endelig ikke vare for længe. Middagen ventede. Den korte revyprægede »Merlin Dragon« med sin tappenstreg, hvor han kunne nyde de danske skuespillerinder, var langt mere hans smag (jfr. Torben Krogh: »Ældre dansk Teatermusik« i *Musikhistorisk Arkiv* 1931 s. 62f). Derimod er dronning Louises begejstring for teatret hævet over enhver tvivl. Det var helt naturligt, at Eigtveds skueplads åbnede på hendes fødselsdag d. 18. dec. 1748.

Med udgangspunkt i kobberstikkene i Thuras: »Hafnia Hodierna« (1749) analyserer forfatteren forbilledligt det teater, Eigtved gennemførte opførelsen af på kun et halvt år. Med sin arkitektoniske viden fra det polsk-sachsiske hof og med sit kendskab til fransk byggestil skabte Niels Eigtved en bygning, der måske snarere lignede et palæ; men det opfyldte helt datidens krav til et teater.

Et af de store teaterhistoriske problemer gælder teatermaskineriet på Eigtveds skueplads. Håndværksmestrene, der 1748 vurderer bygningen til brandforsikringen, fortæller, at der »igennem gulvet står 18 stykker karrer, som løber på trisser, og maskinerne bliver ansat til«. Da senere inventarer gerne angiver seks sidekulisser til en dekoration, antager forfatteren meget naturligt, at teatret havde tre kulissefag med tre kulissevogne i hvert fag. Nogen sandsynlig løsning er det ikke. Hverken Eigtveds oprindelige projekt fra 1748, eller den senere plan nu på Bymuseet viser, at teatret havde mere end to kulissevogne i hvert fag. Heller ikke C. F. Harsdorffs modernisering og ombygning havde mere end fire fag med to kulissevogne i hver. Først så sent som 1826 får Det kgl. Teater tre kulissevogne i hvert fag. Forklaringen må snarere ligge et andet sted. Mit forslag er, som det fremgår af de bevarede tegninger til Eigtveds skueplads: fire fag med kun to kulissevogne i hvert fag. Men dertil må så regnes to kulissevogne til bagtæpperne. De angives på Eigtveds projekt fra 1748, og som de italienske interscenier deltes de på midten og gled ud til siderne. I England var de fra Inigo Jones' tid kendte som »backshutters«. Af dekorationsinventarerne fremgår, at Fabris i sine italienske operadekorationer udnyttede det dybe perspektiv, der med plastiske sætstykker strakte sig helt ind på »Sahlen« d.v.s. bagscenen. Senere, mellem 1750 og 1751, beretter Christoffer Ørsted, der fungerede som teatermester, at det store spil (sandsynligvis en tromlevalse) i scenekælderen »driver 12 maskiner«. Forfatteren fortæller, at det sikkert vil sige, at man havde reduceret kulissernes antal til tre fag på hver side med to kulissevogne i hvert fag.

Harald Langberg har yderligere i Teatermuseets arkiv fundet Niels Eigtveds tegning til den tilbygning til Komediehuset, der fra 1749 skulle rumme den italienske operas dekorationer. Magasinbygningen er et eksempel på Eigtveds mesterskab og gode situationsfornemmelse. Levende er skildringen af, hvordan Eigtved har arbejdet med sin passer for at klare den stærkt bundne opgave.

Holberg har nok haft mere med teatret at gøre, end han selv lader ane i det såkaldte »tordenbrev« af 17. maj 1753, som Overskou har overladt os. Han virkede som en slags censor for skuepladsen og »dømme om deres Capacitet, som antages til at agere«. Spredte erindringer lader os skimte ham ved iscenesættelsen af sine egne komedier, hvor han henviser skuespillerne til naturstudier. Forfatte-

ren gør også opmærksom på, at Holberg en kort tid virkede som direktør. Det er derimod ikke rigtigt, som kildehenvisningerne hævder, at han efter forgodtbefindende uddelte dusører og forbigik Londemann. Regnskabsbilaget fra 1752, der nu findes i Teatermuseet, viser at Holberg gav aktricen Utilia Lenkiewitz og skuespillerne Clementin og Hortulan et tillæg til gagen. Grunden var den, at de led under et lønfefterslæb i forhold til de skuespillere, der som Als, Rose og Londemann havde været i den danske trup fra starten. De senere tilkomne havde været i Julius Heinrich von Quotens trup på teatret i Store Kongensgade. Her havde de spillet både på tysk og dansk på det privilegium, der oprindeligt gjaldt til teatret i Lille Grønnegade. Der er intet mærkeligt i, at Holberg gav dem gagetillæg. De udførte sammen med de andre hovedrollerne i hans komedier. Men først året efter Holbergs død kom den fremragende Clementin op i løn som »Acteur i 1ste Classe«.

Ved et minutøst arbejde med plakater, hvor en række er bevaret, fordi de blev brugt som klatpapir i centraladministrationen, og ved hjælp af billetskemaer lykkes det forfatteren at bevise, hvor langt mere indviklet teatrets bygningshistorie er, end man hidtil har antaget. 1756 er antallet af tilskuerspladser fordoblet i hver loge. Nu kunne teatret rumme 782 tilskuere foruden de kongelige, hvor man i starten kun havde plads til 588. Man aner det evindelige ønske om bedre økonomi. 1769 nåede man op på 930 pladser. Med denne bog har vi nu et langt sikrere grundlag for beregningen af antallet og placeringen af publikum i salen, og man går gerne på rundgang i teatret med forfatteren som cicerone.

Der kan ikke herske tvivl om, at Harald Langberg har ret i sin nytolkning af Peter Cramers scenebillede af »Caliste« 1765. Det er af mindre betydning, at han mærkeligt nok konsekvent kalder stykket »Celite«. De to »brudte søjler«, der indrammer scenen kan umuligt, som Torben Krogh antog, være prosceniet. De fungerer derimod som prosceniumskulisser og er sandsynligvis malet af Jacopo Fabris. Det er et spørgsmål, om vi ikke her har forklaringen på reduktionen af kulissefagene. De to første fag var måske blevet til faste prosceniumskulisser? Ved ombygningen 1773-74 bestod en af Harsdorffs væsentligste sceneforbedringer i at gøre prosceniet tilstrækkeligt dybt.

Den bevarede plan af skuepladsen på Kongens Nytorv, der nu findes på By-museet, som tidligere forskere mente belyste Eigtveds teater, henfører forfatteren til Harsdorffs tegnestue. Han påviser, at det er en arbejdstegning, der fortæller mest om Sartis teater, som det så ud under italienerens »entreprise« af skuepladsen fra 1770. Eigtveds tilskuerrum var på dette tidspunkt meget ombygget og allerede før den gennemgribende fornyelse 1773-74 bar teatret præg af den ny stil under C. F. Harsdorffs ledelse.

Vi skylder Harald Langberg tak ikke alene for hans sporsans og studier i arkiver, biblioteker og museer; men også for den varme begejstring som kunsthistorikeren formidler til læseren, når han f.eks. sætter Eigtveds første projekt til Komediehuset på Kongens Nytorv ind i den rette sammenhæng. For studiet af det danske teaters arkitektur i det 18. årh. vil hans bog være et hovedværk.

Klaus Neiiendam.

Anders Monrad Møller: Københavns handelsflåde 1814-1832. En historisk statistisk detailundersøgelse. Københavns Universitet. Institut for økonomisk historie. Publikation nr. 7. Akademisk Forlag. 1974. 113 s. Kr. 24.- + moms.

Afhandlingen, der er vokset ud af en specialeopgave, er først og fremmest en beundringsværdig opvisning i den højere historisk-statistiske metode sat ud for EDB; og selv om resultaterne ikke fra et historisk synspunkt kan siges at være opsigtsvækkende, åbner afhandlingen for læserens forståelse af, hvor vidt man kan nå ad denne vej.

Udgangspunktet er diskussionen mellem handelshistorikeren M. L. Nathanson og professoren i nationaløkonomi C. N. David i 1830ernes begyndelse, hvor David påviste, at en ommåling af den danske handelsflåde i 1825ff måtte påvirke skibsstatistikken, idet man indtil da havde angivet danske skibes drægtighed som $\frac{5}{6}$ af den sande for på denne måde at diskriminere udenlandsk skibsfart, men takket være indgåede aftaler gik den ikke mere.

Ved hjælp af flere statistiske rækker, først og fremmest skibsregisteret (fra 1817) og waterschoutens lister suppleret med andre lister, er det lykkedes forfatteren at bringe orden i tingene på en overbevisende måde. Vigtig er også tilvejebringelse af en årlig opgørelse af hjemmehørende skibe pr. 31/12 svarende til det moderne opgørelsestidspunkt.

Forfatteren erkender, at det billede, han tegner af udviklingen i København, ikke er meget forskellig fra, hvad man hidtil har ment. Men nu er grundlaget sikret.

En undtagelse fra den tidligere opfattelse mener forfatteren at have fundet i en stærkt forøget tonnage umiddelbart efter englænderkrigen. Det forekommer dog anmelderen, at denne forøgelse passer udmærket ind i billedet af den første efterkrigstid, hvor man mente, at forholdene ville blive som før, og hvor man i nogle år nød godt af en tilsyneladende opgang, som bragtes til afslutning ved verdenskrisen 1818/20.

Bogen har givet Københavnhistorikeren et værdifuldt talmateriale, hvis pålidelighed synes at række så vidt det er menneskeligt muligt.

Men mon forfatteren tror, at vi er så dybt forankrede i sejlskibsterminologien, at vi ved, hvad en »galeot«, en »pinke« eller en »hukkertgalcase« er?

Jens Vibæk.

Belejringen af København i 1807 og kortet i Guvernørbiblioteket i Odense. Af Knud J. V. Jespersen. 15 s. + et løst facsimilekort. Odense Universitetsforlag 1974.

Universitetsbiblioteket i Odense har fejret sin indflytning i første etape af blivende lokaler ved at udsende denne nydelige publikation. Guvernørbiblioteket i Odense er et minde om det sælsomme embede, der bestredes af tronfølgeren prins Christian (Christian 8.) og af hans søn prins Frederik (Frederik 7.). I begge tilfælde, fordi kongen ønskede dem anbragt fjernt fra hovedstaden.

Kortet er tegnet på A. C. Krebs's kort (stukket af T. G. N. Angelo) 1806. På dette kort er indtegnet de engelske regimenters og batteriers positioner under belejringen med engelske håndskrevne angivelser af regimenternes navne og batteriernes bestyknings etc. At kortet er tegnet efter kapitulationen fremgår af, at man med rødt har angivet de afbrændte områder af byen. Hvem der har foretaget indtegningen, vides ikke, men 4. dec. 1807 udgaves dette kort af W. Faden i London. Hvorledes det er havnet i Guvernørbiblioteket, vides ikke. Et kort, der muligt er en kladde, findes på Det kgl. Bibliotek. Hvorledes mon disse korts slægtskab er med det kort, som Edv. Holm har optrykt i Danmark-Norges Historie 1720-1814, VII, 1, s. 324?

Jens Vibæk.

Gunnar Sandfeld: Erindring og udforskning. Særtryk af Søllerødbogen 1973. 70 s. 1974. Ill.

» . . . der er alligevel forbavsende mange, der gerne vil høre om svundne tiders liv og navnlig se billeder, som fortæller derom. Og disse mange er det historikerens pligt at betjene samvittighedsfuldt og korrekt ud i de mindste enkeltheder.« Dette er Gunnar Sandfelds hovedsynspunkt – og med rette. Læseren har krav på at en forfatter har gjort sit yderste, og det er derfor glædeligt at den meget kyndige Gunnar Sandfeld har givet dette »bidrag til en metodisk vejledning for lokalhistorikere« – som det velillustrerede heftes undertitel lyder.

Indholdet henvender sig imidlertid ikke blot til forskende og skrivende lokalhistorikere, men sandelig også til enhver læser, der har lyst til at vide noget om hvilket forarbejde god lokalhistorie kræver. Tilmed lærer man en del om hvordan man kan læse videnskabelige fremstillinger med kritik.

Sandfeld gennemgår lokalhistorikerens fire arbejdsopgaver: kritisk gennemgang af den foreliggende litteratur med henblik på fejl, unøjagtigheder og mangler, opsporing af primære kilder, arbejdet med billedstoffet og selve det at skrive historien »forståeligt for selv de mest forudsætningsløse uden samtidig at gøre det ulideligt for de forudsætningsrige«. Der er adskillige gode råd at hente i disse afsnit, der tilmed er forsynet med gode og morsomme eksempler.

Sidste halvdel af heftet er en aldeles fortrinlig gennemgang af de væsentlige problemer lokalhistorikeren møder, når han skal arbejde med billeder og kort: datering, retouchering, spejlvending og meget, meget andet. Til sidst gengives 4 forskellige kunstneres opfattelse af landskabet omkring Søllerød, og man må med forfatteren spørge: Hvordan så der egentlig ud i Søllerød? Der er mange faldgruber at være sig for, og man må være Gunnar Sandfeld taknemmelig for, at han har udmøntet en del af sin store erfaring i denne lille vejledning.

Knud Prange.

P. W. Becker og S. H. Petersen: Dansk Atlas 1831-35. 211 s. ill. Genudgivet af Lokalthistorisk Afdeling under Historisk Institut. Kr. 117.30.

Dansk Atlas var ved starten i 1831 af boghandler J. Riise og kobberstikker S. H. Petersen tænkt som en fuldstændig fremstilling af det daværende Danmarks hovedstad, købstæder og landskab. Værket skulle bestå af fire bind tekst med mange plancher.

Man var dog ikke nået længere end til midten af andet bind, da man i 1835 måtte standse udgivelsen efter at man forgæves havde ændret dispositionen flere gange i henhold til abonnenternes modstridende ønsker. Dansk Atlas omfattede da et antal teksthefter og løse kobberstik, beskrivende København og det nordøstlige Sjælland samt en del jyske og fynske prospekter uden tilhørende tekst. Da det var abonnenternes sag at lade værket indbinde, forstår man, at det i dag kan være svært at finde et komplet eksemplar og det er grunden til at Lokalthistorisk Afdeling ved Historisk Institut under Københavns Universitet har ladet værket genoptrykke.

Genoptrykket fremtræder i en nydelig indbinding og er forsynet med en efterskrift af John Erichsen. Denne meget sobre efterskrift har utvivlsomt krævet en del arkiv- og litteraturstudier og bærer vidnesbyrd om forfatterens omfattende kendskab til arkitekturhistorie.

Det var oprindeligt meningen, at bogholder Riise skulle have besørget teksten, men i 1832 veg han pladsen til fordel for den unge teologiske kandidat Peter Willemoes Becker. Dennes tekst, der for Københavns vedkommende udgør 65 sider, er ifølge noterne (der iøvrigt stort set mangler til de 48 sider tekst vedrørende nordsjælland) baseret på Huitfeldts, Holbergs og Suhms danmarkshistorier, Thurahs Vitruvius og Hafnia Hodierna samt Pontoppidans Origines Hafnienses, og dennes værk Den danske Atlas. Nikolaj Jonges og Nyerups Københavns beskrivelser samt Chr. Olufsens Collectanea har også været benyttet. Teksten er præget af tidens nationalistiske og forfatterens teologiske ståsted. Hanseaterne, svenskerne og englænderne er fjenden; kirkerne og reformationen er grundigt behandlet. Teksten kan såmænd den dag i dag læses med udbytte, men mon ikke de oprindelige abonnenter, for hvem værket var bestemt, har været nok så meget interesseret i illustrationerne. Tiden var jo begejstret for »kobber«. Man forstår abonnenternes utilfredshed med de noget uanselige afbildninger af monumentale bygninger i værkets første del. De senere er blevet ulige mere dekorative.

For os har værket særlig værdi ved at vise »tabte udsigter«, ligesom det i mange tilfælde gengiver bygninger, der er forandret eller forsvundet. Uvilkårligt bringes man til at sammenligne med det andet »atlas«, der blev genudgivet i 1974, nemlig Resens Danske Atlas. Reproduktionen af kobberstikkene er der foretaget ved en rasterteknik, hvorimod det ved reproduktionen af Dansk Atlas er lykkedes at anvende en stregteknik. Uden at komme ind på de eventuelle tekniske vanskeligheder, der måtte være udslaggivende for valget af den ene eller den anden metode, skal anmelderen dog tilkendegive sin sympati for stregteknikken som den, der kommer de gamle stik nærmest.

Egil Skall.

Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn red.: Christiansborg Slot 1-2. Ud-givet af Folketingets Præsidium. Nyt Nordisk Forlag – Arnold Busck. København 1975. 414 & 407 s. Ill. Pris 398,00 kr.

Medens Amalienborg, Charlottenborg, Frederiksberg Slot og Rosenborg for-længst er gjort til genstand for solide monografier, har ingen hidtil vovet sig i kast med en historisk skildring af »rigets første hus« eller de skiftende bygnings-anlæg på Slotsholmen. Forståeligt nok, for her er opgaven uendeligt mere kom-pliceret, da den kalder på eksperter fra flere discipliner: arkæologien og faghisto-rien samt arkitektur- og kulturhistorien. Det er derfor overordentlig glædeligt, at Folketingets Præsidium har benyttet 125-året for den første Rigsdags sammen-træden som anledning til at udgive et monumentalværk om Absalons borg, Køben-havns Slot og de tre Christiansborg-komplekser. Til at løse denne opgave har man sammensat et team af 11 videnskabsmænd, hvoraf tre har forestået tekst-redaktionen, een billedudvælgelsen og de øvrige »skriveriet«. Værkets bogmæssige tilrettelæggelse er lagt i hænderne på Erik Ellegaard Frederiksen. Til omslag er af uforståelige grunde valgt et tapet fra et inferiørt rum ved Hofteatret; da tapetet gengives stærkt formindsket, får man et umiskendeligt indtryk af ny-rokoko, hvilket næppe er hensigten. Dertil kommer, at omslaget ikke harmonerer med ryggens elefantenhaut og de pompøse titelbogstaver. Det indre er ulige mere vellykket. Her er utallige smukke opslag, satsbilledet er overordentlig behageligt og læsevenligt; i den brede margin findes de til teksten hørende noter samt min-dre illustrationer og billedtekster. Ombrydningen er fremragende, idet tekst og billede følges ad på bedste vis. Man kan blot undre sig over, at det pragtfulde format intetsteds er udnyttet til at bringe helsidesplancher – en del kort og planer ville have vundet herved. Farvegengivelserne er ret uskarpe, og de sort-hvide reproduktioner er desværre heller ikke af høj kvalitet, hvilket antagelig skyldes det valgte specialtfremstillede papir. Til værkets fortrin hører et frem-ragende noteapparat, fyldige billedtekster samt bagest i bind 2 nyttige oversigts-planer og profilsnit. Til slut følger billedfortegnelse samt grundige registre. Der er desuden et engelsk resumé, og billedteksterne er iøvrigt oversat til samme sprog.

Hans Stiesdal lægger veloplagt ud med det første borganlæg på Strandholmen, idet han dog slår fast, at det er »næsten utænkeligt«, at der ikke skulle have eksisteret en befæstning ved landsbyen Havn inden Absalons tid. Stiesdal peger forsigtigt på muligheden af, at denne borg kunne have ligget ved den senere Østervold udfør vore dages Magasin. Kilderne til beskrivelse af Absalons borg er få, vi har kun selve ruinen, udgravningsrapporter fra tiden efter århundredskiftet samt nogle få middelalderlige pavebreve m.m. I anledning af Christiansborg-værkets udarbejdelse har Nationalmuseet imidlertid ladet en række løsfund og bygningsdele opmåle, således at disse vigtige kilder nu kan gengives i stregteg-ninger. Udover den kendte kridtstensmur har der været bygninger af det dengang nye materiale, tegl. Nogle af de fundne søjler og kapitæler var udført i kostbare stensorter som gnejs, sandsten og poleret granit – det har simpelthen været det bedste, tiden kunne præstere. Alt dette peger på eksistensen af et biskoppeligt palatium med borgkapel, økonomibygninger o.s.v. Anlæggets udstrækning og form

kendes dog ikke, ejheller adgangsforholdene. Vor viden er i det hele taget stærkt begrænset, da kun ca. 10 % af området er undersøgt. Det drejer sig med Stiesdals ord om »et puslespil med mange brikker mellem hverandre og hørende til vidt forskellige spil«. Vanskelighederne skyldes jo også, at hele borgen i 1369 ødelagdes totalt af hanseaterne, der som deres mål havde udtalt: »dat hus to Kopenhagen, dat schall man breken«. Stenhuggere kom herop fra Nordtyskland og jævned bygningerne med jorden – de kostbare søjler kastedes i brønden måske ikke blot for fysisk at ødelægge borgen, men tillige for at nedbryde den kraft og overnaturlige styrke, man tillagde netop sådanne bygningsdele.

I næste hovedafsnit beskæftiger Helge Gamrath sig med den lange periode fra 1369-katastrofen til 1731, da det flere gange udvidede og ombyggede slot demoleredes på kongens ordre for at give plads til en moderne residens. Det er uægteligt et stort tidsspand, som tilmed belyses af et ujævnt fordelt kildemateriale. Forfatteren har været vidt omkring for at finde stof til sin beretning, og han har vist stor opfindsomhed, bl.a. er en god portion righistorie inddraget. Det kan dog ikke nægtes, at man af og til har følelsen af at køre i tomgang. Den genopbyggede borg – og byen med – er i den følgende tid et stridens æble mellem konge og kirke. Først med Erik af Pommern sikres København for kongen, som nu tager fast ophold på borgen. Kendskabet til bygningerne grunder sig især på et sæt opmålinger fra 1707; med udgangspunkt i disse udførlige tegninger samt forskellige skriftlige kilder fører Gamrath os rundt i de mange fløje. Navnlig får vi en fyldig beskrivelse af forholdene på Christian III's tid, hvor der i øvrigt foregik omfattende byggearbejder. Fløje fordoblede ved udrykning i voldgraven, og etager føjedes til. Slottet fik nu den skikkelse, vi kender fra flere prospekter, bl.a. hos Braunius, hvor slottet klart fremstilles som dominansen i byens profil. Samtidig var borgen forvandlet til civil fyrstebolig uden fortifikatorisk betydning. Med Christian IV's tiltræden skete der store ændringer omkring slottet, idet det enorme arsenal opførtes mod sydøst. Også i den følgende tid grupperede en række vigtige bygninger sig omkring slottet, således Frederik III's Kunstkammer- og Biblioteksbygning, der understregede længdeaksen, Tøjhusgade, som skulle blive bestemmende for de kommende slotsanlæg. Da Christian V's forskellige slotsprojekter først behandles i et følgende kapitel, runder Gamrath af med Frederik IV's ombygning af Københavns Slot. Det uregelmæssige kompleks var ikke tidssvarende for den enevældige fyrste, som igennem to ombygningsfaser skabte en nogenlunde regulariseret residens med flugtende vinduer, gesimser og tage. Gamrath har foretaget grundige arkivstudier, der har bragt adskilligt nyt stof for dagen, ikke mindst om den indre udsmykning. På grundlag heraf søger forfatteren at rehabiliterer Frederik IV som byherre.

Med Hakon Lunds skildring af Christian V's slotsprojekter sker et brud på værket kronologiske disposition, idet disse omtales *efter* sønnen Frederik IV's just nævnte ombygninger. Dette er dog ganske rimeligt, idet slotsplanerne fra Christian V's tid må betragtes som nødvendige forudsætninger for det af sønnesønnen, Christian VI iværksatte byggeri. Enevælden skabte som bekendt en række nye embeder, heriblandt generalbygmesterens. Lambert van Haven var den første,

der beklædte denne post, og det var helt i styreformens ånd, at dette talent sendtes ud i Europa på en dannelsesrejse. Hjemvendt herfra var van Haven velrustet til så stor en opgave som udformningen af en moderne residens. En del af hans mange projekter hertil har længe været kendt; Lund føjer flere til og påviser imod den gængse opfattelse, at van Haven var inspireret af den romerske barok, idet der i hans tegninger er adskillige lån herfra. På trods af dette bliver hans arkitektur nu ikke italiensk, helhedsindtrykket er og bliver nederlandsk eller nordeuropæisk, om man vil. Pengenød forhindrede byggeriet, men tegninger og en træmodel opbevarede og fik siden betydning for det kommende slot.

Efter dette intermezzo går Lund over til sit egentlige emne, det første Christiansborg. Christian VI havde utvivlsomt ønsker om at være fyrstelig bygherre i den store stil; han deltog med interesse i byggeriet og har selv leveret udkast til sin nye residens. Til dennes opførelse valgte han sin tidligere lærer i arkitektur, oberst E. D. Häusser, hvis projekt dog ikke var meget bevendt. Kongen så sig derfor nødsaget til at forhøre sig i det halve Europa, om man dog ikke kunne skaffe ham en duelig bygmester. Det lykkedes ikke, men fra et endnu ukendt sted fik han i det mindste et særdeles anvendeligt slotsprojekt – Lund mener, at op-havsmanden hertil er at finde i den »frankisk-østrigske barok«. Således kan stilen også karakteriseres, men det er et spørgsmål, om man – de omrejsende kunstnere taget i betragtning – ikke skulle udvide området betydeligt. Hvorom alting er, så kan vi ikke komme Christiansborgs tilblivelse nærmere, før manden findes. Da ialt 9925 piloteringspæle var nedrammet, kunne byggeriet tage sin begyndelse. Her på landets største byggeplads opstod der snart kompetencestridigheder mellem de mange ansvarlige. Resultatet blev, at kongen nedsatte en bygningskommission, som snart bragte orden i det kongelige byggeri – ikke alene for datiden, men også for historikeren, som drager nytte af det velordnede arkiv. Lund har gennemløjet et kolossalt arkivmateriale, foretaget minutøse undersøgelser af tegningerne og gjort adskillige skarpsindige iagttagelser, hvilket altsammen bidrager til at gøre dette til den mest fuldkomne skildring, vi endnu har fået af det første Christiansborg. Det påvises som noget nyt, at man i vidt omfang har hentet inspiration i L. C. Sturms arkitekturtraktat, *Vollständige Anweisung Grosser Herren Paläste ... 1718*, og det fremhæves, at Häusser som forbillede for sit meget vellykkede ridebaneanlæg kan have benyttet slottet Neuhauss ved Paderborn.

Medens det kulturhistoriske stof i de første kapitler var integreret i den almindelige bygningshistorie, er disse afsnit under det første og andet Christiansborg adskilt. Perioden indtil slotsbranden 1794 behandles af Nils Bartholdy, der beretter om kongefamiliens festlige indtog på det endnu ufærdige slot i 1740; vi hører videre om fester, teater, maskeballer, bryllupper og ligbegængelser. Christiansborg var også til daglig skueplads for et broget liv med mange hundrede beboere, der hver havde deres anviste plads i systemet. Reglerne herfor – og måske navnlig disses overtrædelse – fortæller ikke så lidt om tilværelsen på slottet. Bartholdys skildring er grundig, og der er hentet adskilligt nyt frem fra arkiverne.

Desværre har redaktionen her som i det følgende kulturhistoriske afsnit svigtet lidt, idet der forekommer adskillige urimelige gentagelser fra det bygningshistoriske kapitel – man kunne med fordel have betjent sig af krydshenvisninger.

I bind 2 vender Hakon Lund tilbage med genopbygningen efter branden 1794, der kun skånedes ridebaneanlægget. Det fremgår af noterne, at forfatteren på et sent tidspunkt har påtaget sig at skrive om det andet Christiansborg, og at der således ikke har været lejlighed til at foretage primærundersøgelser. Ved læsningen føler man sig dog overbevist om, at næppe nogen anden var nærmere til at skrive netop om C. F. Hansens Christiansborg. Indledningsvis hedder det, at de store slotsbyggeriers tid nu var forbi. Det er vel til dels rigtigt, dog opførtes der på dette tidspunkt anseelige residenser f.eks. i Athen, Helsingfors og Oslo. Men det er naturligvis korrekt, når Lund skriver, at der ikke er større grund til at søge internationale forbilleder, da Hansen var bundet af slotsruinens dimensioner, etagefordeling og vinduestakt. Det er karakteristisk for arkitekten, at han med ganske enkle midler var i stand til at skabe en fuldt moderne, klassicistisk virkning f.eks. i slottets siderisalitter, hvor han blændede nogle få vinduer og dermed tilvejebragte et »stærkt« hjørne med »megen mur og få vinduer«. Slotsbyggeriet mærkede naturligvis den svage økonomi efter statsbankerotten; kongen havde imidlertid i Hansen ikke alene en genial arkitekt, men tillige en sparsommelig administrator, der nok kunne få midlerne til at række. Mens han for hovedkarreens vedkommende var helt bundet til det første Christiansborg, fik han friere hænder med slotskirken, selv om denne opførtes på forgængerens fundamenter. Som noget nyt fik kirken lov til at afsløre sin funktion, hvad kuppelen tydeligt markerer. Det er forlængst fastslået, at Hansen til dette fornemme bygningsværk har hentet inspiration i Vignolas lille kirke, S. Andrea ved Via Flaminia umiddelbart nord for Porta del Popolo i Rom. Hakon Lund kan nu yderligere påvise, at forbindelsen er stærkere end hidtil troet, idet de opmålingstegninger af nævnte kirke, som har gået under Harsdorffs navn, faktisk var udført af Hansen selv under hans studieophold i »den evige stad«. Fra mange bevarede tegninger til repræsentative rum er slottets indre velkendt – det er relativt enkle interiører, idet den »bugnende overdådighed erstattedes af lineær stramhed«.

Livet på slottet skildres af Klaus Kjølens, som især hæfter sig ved de mange fester, det politiske røre omkring 1848 og de forskellige institutioner, som havde til huse på det andet Christiansborg. Sagen var den, at Frederik VI foretrak at blive boende på Amalienborg – ved indvielsen i 1828 opholdt hoffet sig kun et par nætter på det nye slot! Kun Frederik VII benyttede det for længere perioder, skønt han som bekendt foretrak at residere uden for byen. Den grundlovsgivende Rigsforsamling havde sæde på Christiansborg, og det samme gjaldt Rigsdagen. Slottet fik i det hele taget mange berøringsflader med befolkningen. Samtidige prospekter viser spadserende københavnere i buegangene, som var byens foretrukne promenade. Slottet husede også Oldnordisk Museum og Den kongelige Malerisamling, hvortil der var offentlig adgang. Det er karakteristisk, at Industriudstillingen i 1852 fandt sted på Ridebanen, hvilket havde været utænkeligt

tidligere. 1884 blev også dette slot luernes bytte – heldigvis skånedes Ridebanen også dennegang, og det samme gjaldt Slotskirken, således at begge de to Christiansborg slotte har efterladt et konkret minde.

Uden på nogen måde at ville forklejne de hidtil nævnte emners betydning må det siges, at der knytter sig stor interesse til det tredie Christiansborg, fordi man omsider er kommet tilstrækkeligt på afstand af dettes tilblivelse til at kunne vurdere arkitekturen objektivt. Emnet er dobbelt fascinerende, fordi optakten til dette byggeri var så kompliceret, at den affødte mere end 60 projekter fra så at sige samtlige betydende arkitekter i landet. Med Knud Millechs fremstilling af slotsbygningskonkurrencerne og de mange forslag får vi praktisk taget et helt kapitel af denne periodes arkitekturhistorie for første gang skrevet i denne bredde; selv om konkurrencen kun gjaldt et enkelt objekt, slottet, der ifølge sagens natur kun opførtes efter eet udkast, så siger de mange projekter til sammen ikke så lidt om perioden som helhed. Tegningerne vurderes ud fra deres egne, d.v.s. samtidens forudsætninger, og det gør just dette kapitel så værdifuldt. Kristian Hvidt beretter, hvorledes slotsbyggeriet blev inddraget i den standende politiske strid, således at sagen gik helt i hårdknude – der skulle et systemskifte til, førend man kunne komme videre. Resultatet af den sidste konkurrence i 1904 blev, at man halvhjertet valgte Thorvald Jørgensens projekt, som ikke var det bedste, men så sandelig heller ikke det værste. I 1927 kunne det tredie Christiansborg omsider indvies, men da havde kongen nægtet at flytte ind, og tiden var allerede løbet fra det. Nu står det urokkeligt tilbage som repræsentant for en svunden tid, men fortsat brugbart som parlament og statslig repræsentationsbygning.

Billedredaktionen er i gode hænder hos Chr. Bang, der har udvist stor opfindsomhed i valget af illustrationer. Næsten alt, hvad man kan ønske sig af kendte billeder, er med, og dertil kommer en mængde nye. Pladsen tillader ikke mere tilbundsående diskussion, et par småting skal dog nævnes. Fotografiet af Københavns Slots første historiker, C. C. Andersen (1, fig. 40) kan næppe, som billedteksten anfører, være taget på det 1884 nedbrændte Christiansborg, men snarere på Charlottenborg, hvor konservatoren siden fik atelier. Panelværket t.v. i billedet er utænkeligt på C. F. Hansens slot. Prospektet af Københavns Slot under en brandøvelse i 1693 (1, fig. 157) er ikke – som anført – en samtidig tegning af F. E. Wedell, men derimod en 1800-tals kopi efter dennes kobberstik, der som forlæg havde en (forsvunden) tegning af brandsprøjternes opfinder, Godfried Fuchs. Christian Geddes berømte eleverede kort (1, fig. 235) er ikke udført 1757. Denne datering gælder sammes todimensionale kort – almindeligvis kaldet »Geddes kort«. Det eleverede bærer i kartuchen årstallene 1760-61. Prospektet af Christiansborg set fra Højbro (2, fig. 124) er ganske rigtigt et kobberstik af Jens Holm efter forlæg af H. G. F. Holm; sidstnævnte var imidlertid ikke fader til førstnævnte – familieforholdet var det omvendte. Endelig kan man undre sig over, at den kendte prospektmaler Johan Jacob Bruuns gouache forestillende Christiansborg set fra Slotspladsen 1740 ikke er medtaget til trods for, at den utvivlsomt er den ældste eksisterende autentiske afbildning af slottet. Det er ikke

usandsynligt, at den i sin naivitet søger at fastholde kongefamiliens indtog i november 1740.

Sammenfattende må det siges, at værket om Christianborg fuldt ud lever op til sit emne. På baggrund af det nu kendte materiale er det en fyldestgørende beretning om de skiftende bygningsanlæg på Slotsholmen, om bygherrerne, arkitekterne, beboerne og de mange mennesker, som havde deres gang her til daglig samt ved festerne og hele det officielle ceremoniel, der udspilledes på slottet. Christiansborgværket vil blive stående som en klassiker – uomgængelig for den, der vil vide besked med Slotsholmens historie. Man kan kun gratulere de mange faddere med deres indsats.

John Erichsen.

REGISTER TIL ÅRBØGERNE 1972-75

Registret er person-, sted- og sagregister. Personer og lokaliteter, der omtales i årsberetningerne fra Københavns Stadsarkiv, Københavns Bymuseum og Selskabet for Københavns Historie, er kun undtagelsesvis medtaget; det samme gælder navne på citerede forfattere. Registret omfatter ikke anmeldelserne. — Årstallet er angivet ved kursiv. De derefter følgende tal er sidetallene. Forfatternavne er kursiverede.

- Abildgaard, Nicolai, maler 1973 8
 Absalon, skib 1974 102
 Adeler, Cort, generaladmiral 1975 14
 Aftenunderholdninger 1975 38
 Ager, se Kretschmer, C. H. M.
 Ahlfeldt, Frederik, officer, statholder 1975 16-17, 20
 Ahlfeldt, Hans, officer 1975 13
Ahlfeldt-Laurvig, Jørgen, greve, arkæolog 1972 153-59 1973 188-94 1974 133-38 1975 127-28, 136-41
 Ahlfeldts bastion 1975 104
 Akademisk skyttekorps 1973 63
 Akcise- og konsumptionsforvalter på Christianshavn 1975 13
 Akcisesedler 1975 14
 Akranes 1974 16
 Albertrand, Jan Baptysta 1973 55-57, 67, 71
 Alhambra 1975 87
 Alleenberg 1975 87
 Als, Peder, maler 1973 8, 20, 24
 Alsing, Mathis, drabantfører 1975 12, 18
 Amager 1973 58
 Amalienborg slotsplads 1973 56
 Ambulancekørsel 1974 113
 Amselsohn, se Meier
 Anatomisk Museum 1975 91-92
 Anchovis 1974 94
 Andersen, A. W., grosserer 1975 48-62
 Andersen, Andr. Christian, etatsråd 1975 87-88, 95
 Andersen, Ole, skibsreder, kaptajn 1975 48
 Andersen, Thor 1975 15
 d'Angleterre, hotel 1975 36
 Anker, Ane 1974 83
 Ankersmedning 1975 17
 Anthon, G. D., arkitekt 1973 13-14
 Antikke ure 1974 121
 Antikvitetsstræde 1972 49
 Appelsiner 1974 84
 Arason, Jón, biskop i Hólar 1974 14, 20-22, 25-27, 30, 33
 Arken, Studiestræde 8 1974 74
 Arsenalet 1973 66
 Arveafkald 1975 16
 Arveparter 1972 137
 Assistens kirkegård 1975 90
 Assistentshuset 1975 22-23, 26
 Astronomisk Observatorium 1973 70
 de Azara, José Nicolas, gesandt, kunstsribent 1972 97
 Backhausen, J. D., murermester 1974 38, 41
 Baden, T., sekretær, dr., professor 1974 46
 Balle, Johanne Cathrine, g. Blom 1974 44
 Balle, Nicolai Edinger, biskop 1973 43

- Balle, Søren, stadskonduktør 1972 34, 45-47, 49-50, 60
 Baltzer, Andreas, barber 1972 23-24
 Banegården ca. 1860 1975 111-12
 Bang, Chr., bibliotekar, cand. mag. 1972 11-19
 Bang, Oluf Lundt, læge, professor 1974 92
 Bang, P. G., politiker 1975 80
 Barby, Anders, kansler 1974 23
 Barhows vejviser 1974 119-20
 Barnedåb 1974 84
 Barselsudgifter 1974 83-84
 Bartholin, Rasmus, fysiker, matematiker og læge 1972 17
 Bartsch, Carl Frederik, maler og raderer 1974 143
Bech, B., kontorchef 1973 163-67
 Beck, H., zoolog 1973 69-70, 73
 Beck, Joachim, rentemester 1974 7-8, 32
 Beckman, Johan Diderich, rådmand 1973 49
 Beeken, Hartman, billedhugger 1973 8
 Beg 1974 30
 Begravelse 1973 102-04, 106
 Beklædning 1974 80, 83, 89-90, 92, 94, 98-99
 Bellevue, hotel 1975 109
 Bentley, Daniel Gottvald Reimer, borgmester 1975 85
 Benzin- og olierationering 1956-57 1973 166
Berendt, Lennart, assistent 1972 140 1973 177
 Berg, A., direktør 1972 124
 Berg, Rasmus, historiker 1972 135
 Bergen 1974 9
 Berger, Christian, læge 1973 15-16
 Bernstorffs Palæ 1974 139-44 1975 81-82
 Berregaard, Chr., borgmester 1972 28
 Bessastaðir, kongsgård 1974 14, 28
 Besættelsen 1940-45 1973 165-66
 Bicker, Catharina, g. 1° m. Christian Ditlev Testmann, 2° m. Jacob Petersen 1975 17
 Biedermann 1975 32
 Biedermeiertiden 1975 32-47
 Biehl, Christian Æmilius, sekretær 1973 25
 Bierregaard, Thomas, hofmester 1974 39
 Bille, Anders, statholder 1974 7-8, 32
 Bille, Eske, rigsråd 1974 20, 25-26
 Biner, Elias, hans enke Cathrine 1975 15
 Birch, Hans Jørgen, præst 1973 34
 Bishop, Ann, sangerinde 1975 36-38
 Bishop, Henry, komponist 1975 37
 Bispegården 1972 59
 Bistrup Gods 1973 41, 174
 Blasen, Hans, arbejdskarl på Vejerhuset 1972 28
 Blegdamskolen 1973 41-42
 Blegdamsvej 50 1974 125
 Bloch-Suhr, J. S., præst 1975 76
 Blom, Birthe 1974 38-52, 60, 72, 75
 Blom, Bolette Helene 1974 48
 Blom, Carl Waldemar 1974 60
 Blom, Christian 1974 39-40, 44, 46, 48, 51-52, 60, 75
 Blom, Christian Martin 1974 66
 Blom, Dorothea Elisabeth 1974 39
 Blom, Hans Ole 1974 39-40, 43-48, 51-52, 60, 62-63
 Blom, Ida Wilhelmine 1974 60
 Blom, Ingeborg Cathrine, f. Carstensen 1974 46-48, 60, 71
 Blom, Johanne Emilie 1974 60
 Blom, Julie Georgine 1974 60
 Blom, Julius Andreas, tømrermester, direktør 1974 60, 72
 Blom, Niels Pedersen, spækhøker 1974 39-40, 59
 Blom, Peder 1974 39-40, 44, 46-48, 52, 60
 Blom, Peder Ludvig, murermester 1974 60, 66, 72

- Blom, Sigvart August 1974 60
 Blom, Thomas Andreas, murermester, vicebrandmajor 1974 35-77
 Bloms Enke & Sønner, firma 1974 38-43, 72, 75
 Blunck, Ditlev, maler 1972 114
 Blågården 1973 188 1974 133
 Blåtårn 1975 11, 16
 Blåtårns ovnfabrik 1973 192
 Bochsa, Robert Nicholas, harpenist 1975 37-38
 Bohr, Ida Susanne 1974 95
 Boisen, P. O., præst 1975 83
 Boldhuset 1972 16
 Bombardementet 1807 1974 35
 Bomhuset på Christianshavn 1975 110
 Bondesen, Eskil, præst 1974 92
 Bondesen, Sophie Magdalene, f. Lund 1974 92
 Borchs Kollegium 1972 39, 58 1973 42-44
 Borger- og Realskole, A. Schmidts 1974 67
 Borgerlig vielse 1972 138-40
 Borgretten 1975 20
 Borgstrøm, E., assistent 1975 102-14
 Bornemann, Vilhelm, generalauditor 1973 48-49
 Borup, P. R., klejnsmed 1973 39
 Botanisk Have ved Charlottenborg 1975 85
 Brandahl, Henriette Christine, skolebestyrerinde 1974 82-83
 Branden 1728 1972 30-94 1974 35
 Branden 1795 1974 35
 Brandforsikring, Københavns 1972 63, 68, 79 1974 59
 Brandmateriel 1972 44
 Brandstyr 1972 55, 58, 77
 Brandt, Christian, musikkdirektør 1975 85
 Brenner, Joseph, model 1973 19-20
 Broen ved Nørreport 1975 113-14
 Brokkens Bod 1975 69
 Brorson, Christian Frederik, præst 1974 80
 de Brun, Elsa, malerinde 1974 121
 Bruun, Andreas, prokurator 1972 26-27
 Bruun, Carl, historiker 1973 50
 Bruun, Carl, præst 1975 94
 Bruun, Envold, byfoged 1972 20-29
 Bruun, Joh., skrædder 1975 23, 26-27
 Bryggeresskriver 1975 8
 Bræddehytten 1975 112
 Brændevin 1974 78, 81, 100
 Brændsel 1974 79, 88-89, 98-99
 Brændselsrationering 1951-53 1973 166
 Brød 1974 78, 94
 Brøndsted, P. O., arkæolog 1972 97
 Brøndstræde 1972 49
 Brøndstrædes Hospital 1972 59
 Brøndum, J. N., brændevinsbrænder 1973 77
 Budolphs Hospital 1972 59
 Bummelmeier 1975 32
 Buntmagerlavet 1972 135
 Burmeister, bygmesterfamilie 1974 38
 Buur, Jan Petersen, jordbruger 1972 124
 Byggeri 1972 30-94
 Bygningskommissioner 1972 42-43, 49-54, 56-60
 Bymuseet 1972 142-52 1973 178-94 1974 121-44 1975 127-41
 Bytinget 1972 20 1975 7
 Bødkerlauget 1974 130
 Bødtcher, Ludvig, digter 1972 98
 Bøhme, mægler 1975 27
 Bønner 1974 30
 Børnetøj 1974 83
 Børsen 1972 15 1973 59
 Bøttger, Christine, skoleleder 1974 88
 Camrubi, danser 1975 38
 Capella, restaurant 1974 114
 Carlsen, C., vandbygningskonsulent 1975 53-55

- Caroline Mathilde, dronning 1973 29, 65
 Carstens, Asmus, tegner og maler 1972 108
 Carstensen, Ingeborg Cathrine, g. Blom 1974 46-48, 60, 71
 Casorti, Giuseppe, pantomimiker 1974 79
 Casse, Mathias 1974 41
 Casse, Peter, rådmænd 1973 49
 Cathrine, Elias Biners enke 1975 15
 Cecil, William 1974 10, 31
 Centrale personregister 1973 170-73
 Charlotte, prinsesse (1789-1864) 1974 130
 Charlottenborg 1973 7-28
 Charlottenborgudstillinger 1972 112
 Charlottenlund 1975 17
 Chenille 1974 89-90
 Chocolate 1974 79, 81, 83-85
 Christensdatter, Karen 1972 24-26
 Christensen, Christen, arbejdskarl på Vejerhuset 1972 24-25
 Christensen, Jens, kapellan 1975 16
 Christensen, John, maler 1974 125
 Christensen, Markan, tegneinspektør 1973 178
 Christensen, Villads, rådstuearkivar, dr. phil. 1974 119
 Christian I 1974 9
 Christian III 1974 7-34
 Christian V 1975 20
 Christian VIII 1972 97-98, 112, 114 1973 60, 65 1975 34, 38, 41
 Christian Frederik, arveprins, se Christian VIII
 Christiansborg 1972 83 1973 8, 56, 58, 69 1974 38, 41, 63 1975 39, 89-90
 Christianshavns akcise- og konsumptionsforvalter 1975 13
 Christianshavnske tingbøger 1975 7
 Cirkus Renz 1975 109
 Citroner 1974 86, 94
 Civiletatens Materielgård 1974 137
 Classen, C. F., industridrivende 1974 134
 Classens ovnfabrik 1973 192 1974 134
 Clausen, Julius, bibliotekar 1974 119
 Clausen, Matthias, borgmester 1974 28
 Clausen, Torben Bjerg 1975 138
 Clemens, J. Fr., kobberstikker 1973 11
 Clemensstræderne, St. 1972 49
 Clio, Hans, informator 1973 10-11
 Cognac 1974 94
 Colding, Torben Andreas, ingeniør 1975 102
 Collin, Jonas, finansdeputeret 1972 98, 100-01
 Collstrop, R., tømmerhandler 1975 111-12
 Cornelius, P., maler 1972 109
 Cothenius, Nikolaj, enspænder 1975 12
 CPR-numre 1973 170-73
 Dagenboldt, H. Ew., løjtnant 1974 117
 Dahl, Flemming, arkivar, forfatter 1973 51
 Dahl, J. C., maler 1972 103
 Dalhoff, Jørgen, kunsthåndværker 1973 103
 Damehat 1974 81
 Dampskibstur 1974 92
 Danneskiolds havneplan 1975 54
 Dans 1975 35, 37-38, 74-75
 Datacentralen af 1959 1973 170-73
 David, skib 1974 28
 Dedenroth-Schou, Birgitte, cand. mag. 1974 7-34
 Deidonanus, Jacob 1974 10
 Depositokasseobligationer 1974 82
 Dessort, Henry 1975 91-92
 Deulin, artist 1975 74
 Divanbord 1974 90
 Djævlebesættelse 1973 42
 Dogger, fiskerbåd 1974 32
 Dokken 1973 59
 Downes, Ralph 1974 15-16

- Dreyer, Danqvart, maler 1972 104
 Drikkepenge 1974 79, 86
 Driverierne 1975 95
 Dronningborg 1975 17
 Dronningens Tværgade 56-59, 61 1974
 42-44, 52, 55-58, 63
 Druknehuset 1975 110
 Dyhr, Chr., lotterikollektør 1975 22-24,
 26, 28
 Dyrehavsbakken 1975 35, 81
 Dyrkøb 1972 49
 Dyvekes gård 1974 135
 Döbler, Ludvig, tryllekunstner 1975 45
- Eckersberg, C. W., maler 1972 106
 1973 18
 EDB-teknik 1973 165, 167-73
 Eddike 1974 30
 Egeroed, Poul, arkitekt 1974 38
 Egeplanker 1974 30
 Ehlers Kollegium 1972 39, 58
 Eibeschutz, L. A., klasselotterikollektør
 1973 158-59
 Eigtved, Nicolai, arkitekt 1973 7
 Einarsson, Gizur, biskop 1974 8, 14,
 21
 Einarsson, Marteinn, biskop 1974 20-
 22
 Ekstraskat 1738 1972 58
 Elfenben, brændt 1974 92
 Elling, Christian, professor, dr. phil.
 1974 146-49
 Elliot, brødrene, artister 1975 74
 Else, Johan Ludwigs enke 1975 15
 Engersløff, N. R., murermester 1973 39
 Englænderne 1974 7-34
 Enighedsværn 1975 34, 46, 112
 Enkekasse, Københavns civile og bor-
 gerlige Stænders 1973 41
 Eremitagen 1972 83 1975 81
 Erfeldt, Arie, vekselerer 1975 24, 29-30
 Erichsen, John, museumsinspektør 1972
 160-68 1974 139-44 1975 128
- Eriksen, Egon, museumsinspektør 1973
 178
 Ermelundshuset 1975 82
 Ernst, Johan Conrad, generalbygmester
 1972 45-46, 50, 55, 161
 Erstatningsfondskommissionen 1974 41,
 60
 Estakaderne 1975 48-49, 51, 111
 Estrup, J. B., politiker 1974 107
 Etnografisk Museum 1975 83-84
- Fabritius, Albert*, administrator, dr. phil.
 1974 146-49
 Fajance 1973 185-86 1974 122, 133-38
 Falbc-Hansen, C., maler 1974 121, 125
 Falch, Abraham, viceborgmester 1973
 48
 Falk-Sørensen, M., fotograf 1975 120,
 126
 Falsen, Enevold, assessor 1972 56
 le Febre, Peter, maler 1974 133
 Fechtels Boder, Poul, stiftelse 1972 59
 Fenger, Christian, kirurg, professor
 1974 82-83, 87
 Fenger, P. A., præst 1975 71
 Ferdinand, arveprins 1974 139-44
 de Ferrer, sanger 1975 34
 Ferslev, Christian, skuespiller 1975 93
 Festerne i Kongens Have august 1849
 og september 1850 1973 106-07, 132
 Fife, James, karetmager 1974 42
 Figarofester 1975 36
 Filsofngangen 1975 108-09
 Filterpladsen 1975 107
 Fingerbøl 1974 90
 Fiolstræde 19-23 1974 69, 72
 Fire species 1972 76
 Fisk 1974 7-34
 Fjeldsted, Mikkel Andersen, stadshaupt-
 mand 1972 50, 56
 Fjeldsøe, H. W. Ferdinand, bogtrykker
 1973 157
 Flakoner 1974 90
 Flaskekroen 1974 128

- Fleischer, Diderich Sechman, assessor 1975 22
- Fleischer, Rasmus, præst 1973 43-44
- Fløde 1974 84, 86, 94
- Flådens leje 1975 49
- Fodermarskal 1975 8
- Folkeregister, Københavns 1973 163-73
- Folketælling 1923 f. Kbh. m.v. 1973 163
- Forconi, Felicita, sanger 1975 45
- Forsørgelseskommune 1973 163
- Fortunen 1975 82
- Fredens Mølles fabrikker 1972 117
- Fredensborg 1973 67
- Frederik I 1974 25
- Frederik II 1974 10
- Frederik III 1975 10-11, 15, 17-20
- Frederik V 1973 21
- Frederik VI 1973 60, 64 1974 63-64
- Frederiksberg Have 1975 33
- Frederiksberg Kirke og Kirkegård 1974 68 1975 95
- Frederiksberg Slot 1973 59-60 1975 87-88
- Frederiksberggade 1972 49
- Frederiksberggade matr. nr. 29 1974 79-94
- Frederiksborg Slot 1972 83
- Frelsers Kirke 1973 59 1975 76-77
- Frihavnens politistation 1974 111-15
- Frihedsstøtten 1974 124
- Friis, Johan, kansler 1974 21-22, 25-26
- Friis, Niels, redaktør 1973 197
- Frimands kvarter nr. 88 1973 47
- Frimurerlogen 1975 34
- Frisør 1974 79
- From, Christopher, lysestøber 1975 22
- Frue Kirke 1972 39, 55-58, 77 1973 59, 63-64, 69-70 1974 38, 64, 68, 71
- Frue kirkeskole 1975 105
- Frue Latinske Skole 1972 59
- Frøhlich, J. F., komponist, dirigent 1975 33-34, 37, 39, 41
- Fugger, tysk storkøbmandsslægt 1974 8
- Funch, Edgar, billedhugger 1972 128
- Fædder, Christian, borgmester 1973 29, 45-46, 49, 51
- Færøerne 1974 28
- Fødevarer 1974 78-100
- Gabel, Christoffer, kammerskriver, statholder 1975 17-18, 20
- Gad, P. C. Stenersen, præst 1974 87
- Gade, Niels W., komponist 1975 33, 41, 46
- Gadelygter 1972 44
- Gaderegulering 1972 42, 45-49
- Galathea, skib 1973 59, 91
- Gammelholm 1975 56, 58
- Gammelstrand 1974 123
- Gamst & Lunds jernstøberi 1975 108
- Gardens eksercerhus 1974 106
- Gardiner 1974 90
- de Garmein, F. J., maler 1974 143
- Garnisons Kirke 1972 165-66 1975 94
- Garnisons Kirkegård 1975 83
- Garvergården 1975 67
- Garverlavet 1972 135-36
- Gasledninger 1975 109
- Gaudentzis Have 1975 34
- Gavlkvisthuse 1974 35-36
- Geddes eleverede kort 1975 120
- Gellner, frisør 1973 184
- Genever 1974 94
- Genopbygning efter branden 1728 1972 30-94
- Gensola, se La Gensola
- Gestapo 1973 165-66
- Gianelli, Domenico, billedhugger, medaljør og gipser 1973 21
- Gipsfigurer 1974 137
- Giulione, Giulio, murer 1973 39
- Gjethus, Lille 1972 161-62, 166
- Gjøe, Mette Christine, senere g.m. Carl Ludvig Petersen 1973 123-24, 128, 135
- Glacisholm 1975 112
- Glas 1974 137
- Glostrup Kirke 1973, 40, 42

- Godthaab, gård 1972 120, 124, 126
 Goodrade, Henrick 1974 15
 Gothersgades mølle 1975 103
 Gottlieb, J. L., søofficer 1973 59, 73
 Goutzow, Anders 1975 14
 Gravens Rand, se Valhal
 Grèco, kafé, Rom 1972 109
 Griffenfeld, Peder Schumacher, rigskansler 1975 20
 Grimberg, Johan, hans enke Mette 1975 14
 Grundes, Joachim, købmand 1974 33
 Grundsten (Vor Frue alter) 1974 64
 Grundtvig, N. F. S., præst, digter 1975 72-73, 92-95
 Gryn, se Korn
 Grønbech, Conrad Christian, lotterikollektor 1975 25-26
 Gråbrødretorv 12 1974 35, 51
 Guðmundsson, Daði, islandsk storbonde 1974 21-22
 Guld 1974 8
 Gyldendal, Søren, boghandler 1973 43-44
 Gyldenløve, Ulrik Frederik, statholder 1973 8, 20, 23 1975 20
 Gyldenløves bastion 1975 109
 Gårdskarl 1974 83

 Hafnarfjörður 1974 14
 Hagen, H., vinhandler 1974 90
 Hahns bastion 1975 105
 Halberg, garvermester 1975 102
 Halbergs Plads 1975 49
 Hald (Hall), Peder Hansen, skibstømrer 1972 121-22
 Halgrimsson, Jónas, digter 1974 54
 Hallander, Andreas, arkitekt 1974 38, 41, 73
 Halmtorvet 1975 108-09
 Hamborg 1974 7-34
 Hamborgs råd 1974 8
 Hambro, Joseph, bankier 1972 112
 Handel 1974 7-34

 Handelsprivilegier på Island 1975 14
 Hannesson, Eggert, underfoged 1974 26-30
 Hans, konge 1974 9
 Hanseaterne 1974 7-34
 Hansen, C. F., arkitekt 1974 36, 38, 59, 63-64, 71-73
 Hansen, H. P., bankdirektør 1975 54
 Hansen, J. A., politiker 1975 93
 Hansen, L., adjunkt 1974 91
 Hansen, Peder, vagtmester 1972 23
 Hansen, Theophilus, arkitekt 1974 66
 Hansen, Vilhelm, maler 1974 143
 Hansen, Åge 1975 140
 Harsdorff, Caspar, arkitekt 1973 8 1974 36, 40, 59, 73
 Hartmann, J. P. E., komponist 1975 33, 37, 39, 46
 Haugbøll, Charles, forfatter 1973 196
 v. Haven, Michael, maler 1975 15
 Havfruier 1973 178, 182
 Havnen 1975 48-62
 Hechmann, Frederik 1973 107-17, 121, 126-27, 131, 136, 139-40
 Hedegaard, Johannes, billedhugger 1972 128
 Heiberg, J. L., forfatter 1975 35, 37
 Heiberg, Johanne Luise, skuespillerinde 1975 38
 Heide, Axel, bankdirektør 1974 110
 Heimann, Lazarus 1975 23
 Helfft, Bram, agent 1974 92
 Helliggejst Kirke 1972 39, 55-57 1975 95
 Helliggejststræde, Lille 1972 48-49
 Helligkorsstræde 1972 49
 Helmers bastion 1975 107
 Helsingør 1972 13 1973 67-68
 Helvig, Wallendorfs enke 1975 25
 Henshaw, Thomas, videnskabsmand 1972 16-17
 Herkulespavillonen 1975 35
 Hermansen, C., orientalist, teolog 1975 69

- Hermansen, Victor, museumsinspektør, mag. art. 1972 11
- Herredag 1973 78, 100
- Herrested, August Anton, urtekræmmer 1974 59-60
- Hersleb, Hans Christopher, borgmester 1973 48 1974 117
- Hesbjergfabrikken, Fyn 1973 189
- Hestesko 1974 30
- Hestkøbgård 1973 194
- Hetsch, G. F., arkitekt, professor 1973 74, 79, 83, 88-89, 91-93, 103 1974 139
- Hiller, Johann Albrecht, stadsbygmester 1972 45-46
- Hindrup, Jacob, auditor 1975 28-29
- Hinze, gartner 1975 112
- Hirschholm Slot 1972 83 1974 63
- Hirschsprung & Sønner, A/S 1974 129
- Hjaltason, Ólafur, biskop i Hólar 1974 29
- Hoboister 1975 33, 35, 39
- Hof- og Stadsretten 1972 20 1973 52 1975 21
- de Hoffmann, Tycho, genealog 1973 21
- Hoffmansdråber 1974 84, 93
- Hoffmeyer, Henrik B., adjunkt, cand. mag. 1972 30-94
- Hoffnagel, Peter, fabrikant 1974 134
- Hofgaard, Gerhard, viceborgmester 1973 48
- Hofmarskal 1975 8
- Hofretten 1975 7-21
- Hólar Domkirke 1974 27
- Holck, Henrik, kancellisekretær 1974 32
- Hollænderkolonien 1973 58
- Holm, Jacob, købmand, industridrivende 1972 117
- Holmberg, L. F., havnebygmester 1975 54
- Holmblad, L. P., fabrikant 1972 117-18, 120
- Holmblads fabrikker 1972 117
- Holmen 1973 59
- Holmens Hæderstegn se Medailledagen
- Holmens Kirke 1975 94
- Holmens Kirkegård 1975 91
- Holmsted, Johan Frederik, viceborgmester 1973 48
- Holst, Claus, drabant 1975 16
- Holst, Elisabeth, f. Heger, skuespillerinde 1975 91
- Holst, H. P., digter 1975 37
- Holstein, Johan Ludvig, lensgreve, statsmand 1973 34, 36, 38
- Holstein, U. A., officer, overpræsident 1973 49-51
- Holstein, U. A., storkansler 1972 53
- Holsteinisches Haus 1975 86
- Holten, Nicolai, statsgældsdirektør 1972 112
- Horn, Frederik, politimester 1973 45, 48
- Hornung & Møller 1973 184
- Hospitaler 1973 65
- Huitfeldt, Christoffer, rigsråd 1974 7-8
- Huitfeldt, Poul, foged, sen. statholder i Norge 1974 26-28
- Hulk, lastskib 1974 8
- Hulkortfolkeregister 1973 167-68, 170
- von Humboldt, K. W., tysk statsmand, filolog 1972 97
- Husholdningsregnskaber 1974 78-100
- Husleje 1974 79, 83, 98-99
- Husregistre 1974 116
- Hynsken, Henryck, købmand 1974 8
- Hærens beslagsmedie 1975 109
- Hæseker, Johan Jacob, viceborgmester 1973 48
- Häusser, Elias David, generalbygmester 1972 54, 57
- Høeg, Elisabeth Sophie, g.m. Nicolai Nissen 1973 37
- Høegh-Guldberg, H. J., fyrværker 1975 75
- Høje Tåstrup sogn 1973 40
- Højesteret 1973 100-01
- Hørsholm, se Hirschholm

- Høy, Chr. H., klejnsmed 1973 39
 Høyen, N. L., kunsthistoriker 1972 99-100, 111 1975 76
 Høyer, Cornelius, maler 1973 8
 Høyer, George, kommissær 1975 18
 Høyer, Johan, vinskænk 1975 12, 18
 Haaber, Christian Lehmann, præst 1973 42
 Haaber, Ernst Bendix, degn 1973 42-43
 Haaber, Hans Nicolai Nissen 1973 38
 Haaber, Johan Joseph, degn, klokker 1973 37-38, 41-42 1974 120
 Haaber, Otto Christian, embedsmand 1973 42
 Håndværkerstiftelsen 1974 69-70
 Hårolie 1974 83
- Ibsen, Frans, rådmand 1974 27
 Ildebrandshuse 1974 36
 Industriforeningen 1975 109
 Inkvisitionscommissionen 1975 7
 Island 1974 7-34
 Islandske Kompagni 1974 31
 Italienske opera, Den 1975 45-46
- Jacob Holms Plads 1975 49
 Jacobsen, Christen, brygger 1974 52, 68
 Jacobsen, Holger, arkitekt 1972 126
 Jacobsen, J. O., gårdejer 1972 124
 Jacobsen, Viggo, overassistent 1975 125-26
 Jardin, Nicolas-Henri, arkitekt 1972 104 1973 14-15
 Jarmers Tårn 1975 107
 Jensdatter, Ane, tjenestepige 1974 83, 93-94
 Jensen, Anders Carl Henrik, inspektør ved Sundby kirkegård 1972 130
 Jensen, Jacob, årsknægt 1975 16
 Jensen, Peder, borgmester 1974 28
 Jensen, Sigurd, stadsarkivar, dr. phil. 1972 9-10, 117-30 1973 29-54, 176-77, 196-97 1974 78-100, 119-20 1975 22-31, 120, 166-67
 Jepsen, se Ibsen
 Jernbanegade 1975 114
 Jernbanehotellet 1975 109
 Jernbanen København-Roskilde 1847 1973 89-90
 Johannes Kirke 1975 90
 Jordemoder, kgl. 1975 14
 Jordfund 1972 142, 153-59 1973 178-80, 188-94 1974 133-38 1975 136-41
 Juel, Jens, maler 1972 104, 106 1973 8, 22
 Juliane Marie, dronning 1973 46, 49
 Juul, Axel, lensmand 1974 26
 Jæger, Johan, slotsfoged 1975 12, 18
 Jægersborg 1972 83 1975 81-82
 Jøder 1975 22-31
 Jørgens Sø, Sct. 1975 88-89
 Jørgensen, Bent, mag. art. 1975 154-65
 Jørgensen, Børge Tengnagel, lektor 1975 125
 Jørgensen, Chr., værtshusholder 1974 71
 Jørgensen, Frank, arkivar 1975 120
 Jørgensen, (Georg?), overbetjent 1974 111
 Jørgensen, Hans, borgmester 1974 15
 Jørgensen, Harald, landsarkivar, dr. phil. 1975 7-21
 Kager 1974 79, 81, 86, 94
 Kalkar, C. A. H., præst 1975 68
 Kam, Hans, gårdejer 1975 63-101
 Kammerdug 1974 83
 Kanel 1974 94
 Kapelvejens Skole 1974 126
 Kaperi 1975 17
 Kaperobligationer 1974 82
 Karakterbog 1974 88
 Kasino 1975 84-85

- Kasinoprojekt ca. 1700 1972 164, 166
 Kastelskirken 1972 164, 166
 Kastelvej 8 1974 127
 Kastrup Fajancefabrik 1974 135
 Kastrup Værk 1973 193-94
 Katolsk oprør (på Island) 1974 13-20
 Katolske kapel 1975 94
 Kattesundet 1972 49
 Kehlet, R. T., chokoladefabrikant 1974 85
 Kiciński, Pius, kabinetschef 1973 55
 Kierkegaard, Søren, filosof 1973 184
 Kiiks 1974 94
 Kimersgården (Lykkeshøj) 1972 124
 Kinder-Pulver 1974 93
 King's Lynn 1974 15
 Kirkegårdsvej 1972 124
 Kirkernes og rådhusets genopførelse 1729, Kommissionen for 1972 54-56
 Kirkerum, Kronprinsessegade 42 1974 63
 Kirkerup, Anders, arkitekt 1974 38
 Kirkeskib 1973 186
 Kirsebærgangen 1975 104, 110
 Kirsten Hansdatter, enke efter biskop Morten Madsen 1975 15
 Kirsten Piils kilde 1975 81
 Kirstine, Hans Jørgensens hustru, enke efter Thor Andersen 1975 15
 Kjøbenhavns Telefon-Kiosker 1974 123
 Kjøkkenkorb 1975 111
 Kjøngsplastre 1974 93
 Klampenborg, Vandkuranstalt 1975 81
 Klespe 1973 86, 88
 Klingenberg, Vilhelm, skrædder 1975 77-78, 93
 Klipfisk 1974 86
 Klosteret, del af kommunitetet 1972 59
 Klædefabrik, Sølvgades 1974 68
 Knappenåle 1974 83
 Knapstedgård 1975 109
 Knauer, Anton Fr., toldbetjent 1973 140
 Knoblauch, jomfru 1974 88
 Kobbermønter 1973 62
 Koch, Fritz, arkitekt 1974 123
 Koch, J. A., maler 1972 103, 105
 Kock, Nicolai Christopher, kirurg 1975 22
 Koefoed, H. J., assessor, generalauditor 1975 80
 Kofoed, Hans, fuldmægtig 1972 138-40
 Kohl, Dethmar, borgmester 1974 23
 Kokkegade 1972 48
 Koleraen 1853 1973 156
 Kombinerede Kommission 1729 1972 42-44
 Kommission 1729, Den kombinerede 1972 42-44
 Kommissionen for kirkernes og rådhusets genopførelse 1729 1972 54-56
 Kommissionen til Gadernes Regulering 1972 42, 45-49
 Kommissionen til undersøgelse af tyverier i forbindelse med branden 1728 1972 42, 45
 Komitéedler (komitéobligationer) 1974 82
 Kommunale Gårdmænds Fagforening 1974 131
 Kommunitet 1972 58-59
 Koncertlivet i København 1975 32-47
 Konfekt 1974 92
 Konfirmation 1973 88
 Kongelige Kapel, Det 1975 33-34
 Kongelige Porcelænsfabrik, Den 1973 189
 Kongelige stalde på Christiansborgs Slot 1975 84
 Kongelige Teater, Det 1975 34, 45, 91, 93
 Kongens Have 1975 33, 68-69
 Kongens Klubs sommerlokale 1975 112
 Kongens Nytorv 1972 162 1973 183
 Konkyliékabinettet 1973 70, 73
 Korn 1974 7-34, 83, 86, 100
 Kornerup, Søren, generalfiskal 1973 176-77 1975 15

- Korsgaard, Hans P., urmager 1974 121
 Kraft, Ole, student 1973 43
 Krag, Erik, oversekretær 1975 14
 Kragballe, Christian Malta, præst 1975 82-83
 Kravel, kutter 1974 8
 Krenchel, H. E., officer 1975 56, 58
 Kressner, J. C., autoforhandler 1975 115-18
 Kretschmer, Cathrine Helene Marie, f. Ager 1974 82-83
 Kretschmer, Fr., organist, lærer 1974 82-83
 Kridtpiber 1974 137
 Krieger, Johan Cornelius, arkitekt 1972 45, 50, 52-53, 60 1974 36
 Krigen 1848-51 1973 96-97, 107-08, 129-31, 133-34
 Kristensen, Børge, inspektør ved Sundby kirkegård 1972 130
 Kronborg 1972 13
 Krone, Christian, kirurg 1975 22
 Kronprinsessegade 36, 38, 40, 42 1974 39-47, 56-63, 66-69, 72
 Krudt 1974 7
 Krüger, Christian Heinrich, kirurg 1974 92
 Kuhlau, Frederik, komponist 1975 35
 Kulturvet 1972 48
 Kunstakademiet 1972 106 1973 7-28 1974 38
 Kunstfonden 1972 128
 Kunstammerbygningen 1972 16
 Kunstmuseet i Dronningens Tværgade 1973 58, 73
 Kurtzhals, N. S., murermester 1974 65
 Küchler, Albert, maler 1972 107
 Kæmnerregnskab 1974 118
 Københavns Brandforsikring 1972 63, 68, 79
 Københavns civile og borgerlige Stænders Enkekasse 1973 41
 Københavns kommunes fond til kunstneriske formåls fremme 1972 128
 Københavns Ligkistefabrik 1974 125
 Københavns Slot 1972 16 1975 7-21
 Københavns Universitet 1973 64-65
 Københavnske retsprotokoller 1975 7-21
 Københavnskort 1770 1974 117
 Københavnsprospekt 1972 13
 Købke, J. P., officer 1975 54-55, 60
 Købmagergade 65 1974 53, 66
 Kød 1974 80, 84, 86, 94, 100
 Køkkenunderskriver 1975 8
 Kønemann (Kønnemann), Herman Henrik, borgmester 1973 47-49 (s. 49 fejlagtigt Schiønemann)
 v. Körbitz, Johan Christoph, rigsmarskal 1975 18
 Ladegårdens arkiv 1973 174, 177
 Ladegårdens have 1973 181
 Ladegårdsvejen 1975 113
 La Gensola, osteria, Rom 1972 107
 Lahde, G. L., kobberstikker 1972 106
 Lakajismen 1973 29-54
 Landemærket 1974 123
 Lange, Julius, kunsthistoriker 1972 100
 Lange, Philip, murermester, arkitekt 1974 38
 Langebro 1975 110
 Langelinie 1975 70
 Larsen, Anders, politiker 1975 93
 Larsen, Karl, maler 1972 128
 Larsen, Maren, enke efter Peder Svane 1972 23, 27-28
 Larsens Plads 1974 123
 Laterna Magica 1974 90
 Lauritzen, Erik 1975 14
 Lavsarkivalier 1972 133-36
 Lazaret 1975 105
 Lazarus, Heimann 1975 23
 Legater 1972 136
 Legetøj 1974 90
 Legitimationskort 1944 1973 166
 Lemicke, Hans, skipper 1974 8-9
 Lensforhold 1974 7-34

- Lerche, Vincents, hofembedsmand, godsejer 1972 55, 57
- Levende billeder 1973 70
- Levison, Herman, bogtrykker 1973 158
- L'hombre 1974 84, 86
- Lille dyrehave 1975 17
- Lillie, Mogens, arkitekt 1972 126
- Lincke, A. F., musiker, komponist 1975 74, 79
- Lindberg, Adam Levin, renteskriver 1973 38
- Linned 1974 7-34
- Linvald, Axel Steffensen, rådstuearkivar, senere rigsarkivar, dr. phil. 1973 50-51
- Linvald, Steffen*, museumschef 1972 141-52 1973 178-87 1974 121-32 1975 127-35
- Liszt, Franz, komponist 1975 34, 41-45
- Liunge, Frederik, rådmænd 1973 49
- Loos, Daniel, kgl. hofmedaillør 1974 91-92
- Lorentzen, C. A., maler 1972 106 1973 18 1974 46
- Lotterikollektører 1975 22-26, 28
- Louise, dronning 1973 46
- Lucie mølle, St. 1975 109
- Ludwig, Johan, hans enke Else 1975 15
- Ludvigshåbs Mølle 1974 128-29
- Lugge, Christiane Frederica, f. Holst 1974 40
- Lumbye, H. C., komponist 1975 36, 45, 74
- Lund, Christian, landinspektør 1974 82, 96
- Lund, Christiane Sophie 1974 83-100
- Lund, Jens, krigskancellisekretær 1974 78-100
- Lund, Jens, maler 1973 8
- Lund, Jens Nielsen, guldsmed 1974 78
- Lund, Johan Henrik Julius, inspektør ved Sundby kirkegård 1972 130
- Lund, Karen 1974 93
- Lund, Sophie Amalie, f. Mohr 1974 79-100
- Lund, Sophie Magdalene, g. Bondesen 1974 92
- Lund, Telma, g.m. G. A. Petersen 1973 161
- Lund, Troels, teatermaler 1972 99-100
- Lundbye, J. Th., maler 1972 104
- Lunding, Mathias, viceborgmester 1973 49
- Luno, Bianco, bogtrykker 1973 92-96, 99, 120, 134, 136, 138, 141-42, 146
- Luxdorph, B. W., embedsmand 1973 34, 40
- v. d. Lühe, Volrad August, overpræsident 1973 47, 49, 51
- Lykke, Kaj, oberst, lensmand 1973 176
- Lykkeshøj (Kimersgården) 1972 124
- Lynge, Birthe Peersen 1975 27
- Lys 1974 94
- Lütgen, Johan, snedkermester 1973 14, 26
- Lüttichau, H. H., overpræsident 1975 54
- Lærebøger 1974 84, 87-88, 93
- Læred 1974 83
- Løffler, Ernst Heinrich, informator 1974 10
- Løngangen 1972 16
- Lønningskontrol 1972 50
- Lønudgifter 1974 99
- Løveapoteket 1972 147
- Lån 1973 45
- Madsen, Morten, biskop, hans enke Kirsten Hansdatter 1975 15
- Magen-Aqvavit 1974 81
- Magistraten 1972 20 1973 29-54 1974 7-34
- Magistratens 1. afdeling 1973 178
- Magistratens 3. sekretariat 1972 136-37
- Magnetbåndsfolkeregister 1973 168-72
- Magnus-Petersen, J., arkæologisk tegner, professor 1973 74-162
- Magnussen, Peter, se Rosenberg

- Magnússon, Finnur, oldforsker 1973 69,
73 1975 10, 20
- le Maire, Jacob 1975 19
- Malerier 1972 95-116
- Malt, se Korn
- Malkølle 1974 52, 68
- van Mander, Karel, maler 1975 15
- Mandler 1974 86
- Margrethe, Lyder Stifkens enke 1975
14
- Marmorbroen 1972 83
- Marmorkirken 1973 56 1974 72
- Marschall, Andreas, pianofabrikant
1974 120-30
- Marselis, Gabriel, købmand 1975 13
- Marstrand, T. C. D., bager 1973 103-
04
- Martinez, Raymundo, maler 1974 121
- Maskerader 1975 38
- Matthiessen, Nicolai Banner, stadsbyg-
mester 1972 46, 49-50, 54, 58-60, 65
- Mayaer 1973 178-79
- Medailledagen 1973 77, 80
- Medailler 1974 90-92
- Medico-pneumatisk kuranstalt 1975 108
- Meier Amselsohn, Jacob, købmand
1974 42
- Mel, se Korn
- Melchior, M., grosserer 1975 54
- Mengs, Anton Raphael, maler, forfat-
ter 1972 108-09
- Mengs, Ismael, maler 1972 108-09
- van Merwitz, Claus, lensmand 1974 13
- Metropolitanskolen 1974 71
- Mette, Johan Grimbergs enke 1975 14
- Mexiko 1973 178-79
- Meyer, Ernst, maler 1972 107
- Mikkelbryggers Stræde 1972 49
- Milde, J. C. F., faktor 1973 92-94
- Missionskollegium, Det kgl. 1974 60
- Mohr, Christian, urtekræmmer 1974
93-94, 96
- Mohr, Johan Frederik, præst 1974 38,
90, 96
- Mohr, Oline Frederikke 1974 90
- Mohr, Sophie Amalie, se Lund, S. A.
- Mohr, Vilhelmine Konradine, f. Klin-
genberg 1975 67
- Møllerup, Thomas, brygger 1974 40
- Moltke, Adam Gottlob, lensgreve, hof-
mand og statsmand 1973 8, 20, 24,
46
- Moltke, Adam Wilhelm, statsmand,
greve 1972 112
- Moltke, Erik, dr. phil. 1972 7-8
- Moltke, Joachim, boghandler 1975 15
- Morianen, skib 1974 28
- Mosaik Kirkegård i Møllegade 1974
125
- Mule, Laurids, hovedsmand 1974 14-32
- Munck, Morten, borgmester 1973 48
- Murray, John, vandbygningsingeniør
1975 51-53, 57, 59
- Murstensslaget 1920 1975 115
- Mursvende 1974 130
- Museer 1973 65
- Musikforeningen 1975 33
- Müller, Carl, fuldmægtig, cand. jur.
1974 95-96
- Müller, Frederik Gotthold, oberst 1974
139-44
- Müller, Georg Philip, ingeniørofficer
1972 164-66
- Müller, L., museumsinspektør, arkæolog
1972 99
- Müllertz, Camillus, overlæge ved sø-
værnet 1973 101
- Münter, Balthasar, præst 1973 79, 86,
88-89, 91, 103, 113
- Mælk 1974 78-79, 84
- Møeballe, madam 1974 79, 80
- Møeballe, Jørgen, cand. theol. 1974 79,
96
- Møinichen, Christian, oversekretær i
Danske Kancelli 1972 53
- Møller, Anders, brændevinsbrænder
1974 42
- Møller, Andreas, obervisiterer 1974 39

- Møller, Bertel, hoftrompeter 1975 12
 Møller, Chr., assistent ved Søkortarkivet
 1973 89, 97, 103-05, 119
 Møller, Christian 1973 97, 103-05, 152
 Møller, Johan Jacob, værtshusholder
 1975 28
 Møller, K., lejlighedsdigter 1973 34
 Mønsterpladsen 1972 44
 Mønt- og medaljekabinetet 1975 78
 Møntstriden med Hamborg 1726-36
 1972 76
 Målebrev 1975 122-24
- Napoleon Joseph Charles Paul, prins
 1975 67, 70
 »Narrestreger, de horizontale og verti-
 cale« 1975 114
 Nattier, Jean Marc, maler 1973 24
 Naturhistorisk Museum 1973 65 1975
 86
 Nazarenere 1972 109-10
 Nielsen, Anders, underskriver 1975 12
 Nielsen, Hans 1975 138
 Nielsen, Hans, politibetjent 1974 101-
 15
 Nielsen, Jens Lund, ekspeditionssekre-
 tær 1974 95-96
 Nielsen, Knud, sandfører 1972 20-29
 Nielsen, Morten, gårdejer 1975 63-101
 Nielsen, Niels, kaptajn 1974 101
 Nielsen, Niels, styrmand 1974 101
 Nielsen, Rudolf, kontorchef 1974 101-
 15
 Nikolaj Fattigskole 1973 46
 Nikolaj Kirke 1972 14
 Nissen, Christian Ditlev, embedsmand
 1973 37, 39, 41
 Nissen, Hans Nicolai, retskyndig 1973
 41
 Nissen, Hans Nicolai, viceborgmester
 1973 33-45, 47, 49
 Nissen, Nicolai (Nicolaus), godsejer
 1973 37
- Nissens Enkekasse 1973 41
 Nordbanegård 1975 114
 Norge 1974 7-34
 Norup, Thomas, inventarieforvalter
 1973 23
 Nouvel, Henrich Egedius, tehandler
 1975 27
 Ny Kongensgade 16 1974 69-70
 Nyboder 1975 83
 Nyerup, R., historiker 1973 34 1975 78
 Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn 1974
 93
 Nyhavn 1974 121
 Nyhavn 47 1974 35, 72
 Nyrop, Camillus, industrihistoriker
 1972 135
 Næringspriveligier 1972 137-38
 Næss, Hans, arkitekt 1973 14-15
 Nørrebro 1974 125
 Nørregade 24 1974 72
 Nørreport 1975 103
 Nørrevold 1972 49
- Obligationer, Asiatisk Komp. 1974 82
 Obligationer, Kgl. 1974 82
 Odeon, sangforening 1974 130
 Oe, se under Ø
 Ohlsen, J. E., handelsgartner 1975 95-
 96
 Oldnordisk Museum 1973 65-66, 69,
 73 1975 78, 86
 Olie, amerikansk 1974 84
 Olsen, Ingeborg 1975 27
 Olsen, Niels, hofslagter, akcise- og kon-
 sumptionsforvalter på Christianshavn
 1975 13-14
 Ombudsmand 1974 14
 Omnibus 1975 82
 Operahuset i Fredericiagade 1972 160
 Oplysning 1973 64
 Ormekager 1974 93
 Ortmann, Mathias, møbelsnedker 1973
 25

- Ost 1974 78, 86
 Ostindiefarere 1973 66
 Overbeck, J. F., maler 1972 109
 Overformynderiarkivalier 1972 136-37
 Overskænk 1975 17
 Oxe, Eskil, rentemester 1974 26
- Pager 1972 12
 Palladius, Peder, biskop 1974 29
 Pampusser 1974 86
 Pantebøger, københavnske 1975 7
 Patientjournaler 1973 174
 Paulli, Daniel, boghandler 1975 15
 Paulli, Joachim Richard, embedsmand, forfatter 1972 45, 50
 Paulli, Simon, brandstyrkasserer 1972 58
 Pechüle, Eva Cathrine, g.m. Hans Nicolai Nissen 1973 42
 Peder Hvitfeldtsstræde 14 1974 47, 49, 66-67
 Pedersdatter, Birthe, se Blom
 Pedersdatter, Catrine 1972 24-25
 Pedersen, Christen, generalfiskal 1975 18-19
 Pedersstræde 20, 22, Sankt 1974 40-41, 54, 58, 72
 Penalthus 1974 88
 Pennefederaler 1974 90
 Penneknive 1974 90
 Pensionisterindringer 1972 131
 Pentz, Adam Heinrich, hofmarskal 1975 7-8, 10
 Personnumre 1973 170-73
 Petersen, Alvilda, g. Røder 1973 110, 117
 Petersen, Bent, se Portengren
 Petersen, Betty, g. Kalleberg 1973 110, 117
 Petersen, Camilla, f. Hansen 1973 156
 Petersen, Carl Ludvig, lærer ved Døvstummeinstituttet 1973 74-162
 Petersen, Charlotte Amalie, f. Kjær 1973 76-162
- Petersen, Christian, regnskabsfører ved Søkortarkivet 1973 74-162
 Petersen, Christian Andreas, bodkermeister 1974 102
 Petersen, Christiane, enke efter maskinmester Peter Petersen 1973 117
 Petersen, Edvard, maler, professor 1973 77
 Petersen, Emil Frederik Daniel 1973 104
 Petersen, Emilie, f. Thortsen 1973 76, 80, 85, 88
 Petersen, Emilie Elisabeth, f. Møller 1973 89, 97, 103-04
 Petersen, Emma 1973 76, 88, 117
 Petersen, Gustav Adolf, typograf 1973 74-162
 Petersen, Henriette 1973 110
 Petersen, Jacob, kammertjener, rigsbaron 1975 10, 16-20
 Petersen, Johan, tømmermester 1973 39
 Petersen, Johan Daniel 1973 124
 Petersen, Johan Daniel, konstruktionsassistent 1973 74-115
 Petersen, Julius Magnus, arkæologisk tegner, professor 1973 74-162
 Petersen, Karen 1973 78, 85, 88
 Petersen, Laura 1973 117
 Petersen, Lauritz, overlærer, Helsingør 1972 136
 Petersen, Parmo Carl, præst 1973 44
 Petersen, Theodor, politiinspektør 1974 106
 Petersen, Vilhelm, kgl. bygningsinspektør, professor 1973 74-162
 Petersen, Zacharias, skibsbygmester 1974 76, 80, 85, 88, 101, 104, 117, 124, 135
 de Petkum, Simon, diplomat 1975 15
 Petri Kirke 1972 39, 55
 Petzold, Johan Christoph, billedhugger 1973 15, 24
 Filosofgangen, se Filosofgangen
 Phister, Ludvig, skuespiller 1975 91

- Pilestræde 1974 123
 Pilo, C. G., maler 1973 17, 20, 24
 Pining, Diderik, søfarer, se Piningsdom
 Piningsdom 1974 10, 12, 19
 von Platen, Wilhelm Friedrich, arkitekt,
 hofembedsmand 1972 166
 v. Plessen, Carl Adolph, statsmand,
 godsejer 1973 188
 Politibetjente 1974 101-15
 Politimandtaller 1973 163 1974 116
 Polske rejsende i Danmark 1973 55-73
 Porcelænsfabrik, Den kgl. 1974 136
 Portengren, Bent Petersen, bøsseemager
 ved Holmen 1973 74
 Poul Fechtels Boder, stiftelse 1972 59
 Preisler, J. M., kobberstikker 1973 12,
 19
 Price'ernes teater 1974 79
 Prinsens Palæ 1972 83
 Prinsessernes gård på Frederiksberg
 1975 17
 Prioritetskommissionen 1972 43, 78
 Priskontrol 1972 43-44, 50
 Private musikselskaber 1975 33
 Privilegier, Københavns 1973 176
 Privilegier (næring) 1972 137-38
 Professor Thades Døtreinstitut 1974 82
 Proviantgården 1972 16
 Proviantskrивeren på Københavns Slot
 1975 8
 Prume, François, violinist 1975 39-41,
 43
 Przeździecki, Aleksander, greve, histo-
 riker 1973 57-61, 71-72
 Puccini, Giacomo, komponist 1975 41
 Punch 1974 86, 94
 Pyntepapir 1974 94
 »Pæretæret« i Nybrogade 1972 28
 Påskekrisen 1920 1975 115-18

 Quist, Joh. Martin, bygmester 1974 38,
 40-41, 50-52, 73
 Qvist, Jørgen D., bogtrykker 1973 158

 Rafn, C. C., oldforsker 1973 69, 73
 Rafn, Erik, kontorchef, cand. jur. 1972
 95-116 1975 32-47
 Ramus, J. F., stadskonduktør, matema-
 tiker 1972 50, 56-58
 Ranch, Carl 1974 130
 Ranch's hjørne 1974 108
 Rantzau, Breide, statholder 1974 23
 Rasch, Aage, overarkivar, cand. mag.
 1972 9-10
 Rasmussen, frue 1973 76, 80-81, 85,
 88, 102-03
 Rasmussen, Adelline 1973 76, 80, 84-
 85, 88, 115
 Rasmussen, Ida 1973 80-81, 85, 88
 Rasmussen, Julius, typograf 1974 107
 Rasmussen, Peder, skomager 1972 24
 Rasmussen, Peder, tømmermester 1973
 39
 Rationeringen under 1. verdenskrig
 1973 163
 Rauch, Joseph, violon 1974 42
 Rawert, J. H., stadskonduktør 1974 38-
 39, 41, 73 1975 123
 Rebslagning 1975 17
 Reformationen 1974 13
 Reformationsfesten 1. november 1817
 1974 64
 Reformationsjubilæet 1973 62-63
 Reformert Kirke 1972 39, 55, 73
 Refshalen 1975 48
 Regensen 1972 39, 58-59
 Reguleringskommissionen 1972 42, 45-
 49
 Reinhardt, J. C., tysk maler 1972 103
 Rente 1975 24-29
 Renz, cirkus 1975 109
 Resen, Peder Hansen, præsident, histo-
 riker 1975 122
 Restaurering 1974 118
 Retsprotokoller, københavnske 1975 7-
 21
 Reventlow, Christian Ditlev, lensgreve
 1972 42, 48, 52-55, 78

- Richter, Johan Andreas, skibstømmermand 1973 86
 Ridehuset 1975 36, 71
 Ridicule 1974 88
 Riepenhausen, Franz, maler 1972 108-10
 Riepenhausen, Johannes, maler 1972 107-10
 Rigens Marskal 1975 10
 Rigensgade 14 1974 130
 Rigsdagens åbning 1856 1975 93
 Rismel 1974 86
 Rolluf, Caspar, auktionsdirektør 1975 15
 Rom 1974 83-84, 86, 94
 Rosenberg, Georgine, g.m. Peter Magnussen Rosenberg 1973 77, 80, 85, 88, 102-05, 135
 Rosenberg, Peter Magnussen, skibstømmer 1973 77, 79, 80, 88, 102-05, 135
 Rosenborg 1972 11-12
 Rosenborg bastion 1975 103
 Rosenborg Have 1974 41 1975 33-36
 Rosenkilde, Adolph, skuespiller 1975 93
 Rosenkilde, Anne Kirstine, skuespillerinde 1975 93
 Rosenkilde, Christen Niemann, skuespiller 1975 44
 Rosenlund 1975 34, 46
 Rosenvængets Allé 1 1974 125
 Roskilde Domkirke 1973 55, 66
 Rossi, Pietro, sanger 1975 45
 Rossini, G. A., komponist 1975 32
 Rosted, Niels, billardholder 1975 27
 Rothe, Andreas Bjørn, assessor 1975 22
 Rothe, Caspar P., embedsmand, forfatter 1973 30-33, 35, 40
 Rotteudryddelse 1972 140
 Rottwitt, C. E., minister 1975 93
 Ruge, Eiler, godsejer 1973 180
 Rumlepotte 1974 86
 Rundetårn 1972 13 1973 59, 70 1975 68
 Runesten 1973 70
 Rustung, Christoffer Thronsen, admiral, lensmand 1974 25-26
 Rysensteens Bastion 1975 109-11
 Rysensteens Søbadeanstalt 1975 111
 Råd- og Domhuset 1974 38, 118
 Rådhuset på Nytorv 1972 39, 55, 57
 Rådhusets og kirkernes genopførelse 1729, Kommissionen for 1972 54-56
 Rådstuearkivet 1973 42 1974 118
 Rådstueretten 1972 20-29 1975 7-21
 Raagaard, Jacob Crillesen, gårdejer 1972 124
 Sabotage 1973 166
 Sachs, Bernt, hoffurer 1975 12
 Sadolin, Ebbe, tegner 1974 121
 Sahlertz, L. F., operasanger 1975 93
 Sahn, Claus, hofkøkkenskriver 1975 12, 18
 Salep 1974 93
 Salmiakspiritus 1974 84
 Salomon, E. B., tehandler 1973 184
 Salt 1974 7-34
 Saltholm 1972 121
 Saly, Jacques-François-Joseph, billedhugger 1972 104 1973 7-8, 18-20, 24
 Sandbeck, Johannes, prokurator 1972 20-29
 Sandberg, Peter Iversen, model 1973 19
 Sankt, se under næste ord
 Sarti, Giuseppe, komponist 1975 45
 Savio, Giovanni, teaterdirektør 1975 45
 Schacks bastion 1975 107-08, 114
 Scalabrini, Paolo, komponist 1975 45
 Scheel, H. H., officer, kartograf 1972 57
 Schick, G., maler 1972 103, 105
 von Schinkel, Peter, borgmester 1974 23
 Schiønning, Peter C., orlogskaptajn 1973 34
 Schiøtt, Balthasar, borgmester 1973 49
 Schlegel, C., stadskonduktør 1975 123

- Schmelling, E. A., bogtrykker 1973 94-96, 158
- Schmidt, A., boghandler 1974 93
- Schmidt, A., skolebestyrer 1974 67
- Schmidt, H. C., brandmajor 1973 183
- Schmidt, H. Chr., muremester 1974 65
- Schmidt, Jørgen D., urtekræmmer 1974 81
- Schmit, L. C., glarmester 1973 39
- Schottmann, J. C., muremester 1974 46
- Schou, Chr. Julius, faktor 1973 98, 112, 120, 124-26, 130-31, 133, 135, 137-38, 142, 145-47, 157
- Schou, Jacob Henrik, jurist 1973 44
- Schrader, Johan, præsident, etatsråd 1972 50
- Schram, Peter, operasanger, skuespiller 1975 91
- Schrøder, se Schrødersee
- von Schrødersee, Johan Christian, borgmester 1973 45-46, 48-49
- Schubert, Franz, komponist 1975 33
- Schultze, madam, f. Lund 1974 93
- Schumacher, Peder, se Griffenfeld
- Schäffer, Diederich, snedkermester 1973 26
- Schönbergsgadekvarteret 1974 72
- Sehested, Christoffer, hofmarskal 1975 10, 17
- Sejlmageri 1975 17
- Selskabet for Københavns Historie 1972 169 1973 195 1974 145 1975 142-43
- Senn, Johannes, maler 1972 106
- Serrati, danser 1975 38
- Sibbern, F. C., filosof 1975 68
- Siboni, Guiseppe, sanglærer 1975 36-37
- Siegl, musikdirektør 1975 34
- Sikringsfotografering 1973 174
- Silkebånd 1974 86
- Skall, Egil*, fuldmægtig 1972 20-29, 133-38 1973 74-162 1974 118 1975 122-24
- Skibsbyggeri på Christianshavn 1975 14
- Skifteforvaltning 1973 40, 52
- Skindergade 32 1974 70-73
- Skobørste-litteraturen 1973 29-54
- Skolearkiver 1974 116
- Skovserkoner 1974 123
- Skovtur 1974 83, 92
- Skriver, Christian, ombudsmand 1974 14, 18, 21-22, 27, 32
- Skrydstrup, Chr. B., inspektør for Vestre kirkegård 1972 124
- Skrædderholm 1975 51
- Sky 1974 94
- Skydeselskabet 1974 52 1975 86
- Skygebilleder 1975 88
- Skøde- og pantebreve 1975 16
- Slagterhallen 1974 125, 128
- Slaski, Kazimierz*, professor 1973 55-73
- Slaverne 1975 104
- Slot, Københavns 1975 7-21
- Slotsfogdens Kammer 1975 11
- Slotskirken 1975 92-95
- »Slottet«, Horsebakken, Utterslev 1973 183
- Smør 1974 78, 94, 100
- Snarens kvarter, matr. nr. 157-58 1973 48
- Snøksdal 1974 22
- Snustobak 1974 81
- Sode-Madsen, Hans*, arkivar, cand. mag. 1975 115-18
- Sofie Amalie 1975 15, 17
- Sofienborg 1972 83
- Soldins Stiftelse 1972 59 1974 71
- Sommerlyst 1975 87
- Sophie Amalie, dronning 1973 177
- Sorgenfri 1975 82
- Sorø Akademi 1973 66-67
- Spanske kappe 1975 16
- Sparebøsse 1974 86
- Spekulationsbyggeri 1974 41
- Spendrup, Mads Pedersen, brændevinsbrænder 1974 129
- Spengler, Lorenz, kunstkammerforvalter

- 1973 56, 73
 Spietz's fabrik, Rønne 1973 189
 Spillebord 1974 90
 Sporvogne 1973 178 1974 109-10
 Stadsarkivet 1972 131-40 1973 174-77
 1974 116-20 1975 119-26
 Stadsmusikanten 1975 36
 Stadsretter 1973 176
 Stakken, skib 1974 9
 Stanley, Carl Frederik, billedhugger
 1973 8, 11, 17, 24
 Stanislaw August Ponia'towski, konge i
 Polen 1973 55
 Steen-Jensen, Jørgen, museumsinspek-
 tør 1973 55-73
 Steenberg, Jan, dr. phil. 1972 7-8
 Steffens, Henrich, professor 1973 60
 Steiermarkske Musikelskab, Det 1975
 34-35
 Stenboderne 1972 48
 Stiften, Lyder, hans enke Margrethe
 1975 14
 Stiftelsen for gamle Håndværksmestre
 og deres Enker i trange Kår 1974
 69-70
 Stiftelser 1972 136
 Stig-om-Spil 1974 129
 Stigsen Hvide, Otte, lensmand 1974 12,
 14, 16, 18, 25-27, 33
 Stipper, Frederik 1975 15
 Stokfisk, se Fisk
 Stokhusfangerne 1975 104
 Store Kongens mølle 1975 107, 109,
 114
 Storp, Andreas Jensen, viceborgmester
 1973 49
 Store Kongensgade-fabrikken 1974 133
 Store Tuborg 1974 127
 Strandpromenaden 15 1974 127
 Strauss, Johann, komponist 1975 36
 Struben, Johan, doktor 1974 33
 Struensee, Johann Friedrich, læge, stats-
 mand 1973 8, 29, 46-47, 49-52, 57,
 65 1974 38 1975 21
 Strunk, A., museumsmand 1973 69, 73
 Strømstad, Poul, museumsinspektør,
 cand. mag. 1972 131
 Stuart, Charles, hertug af Lennox og
 Richmond 1972 11-13, 16
 Studiestræde 8 (Arken) 1974 74
 Stuefugle 1974 86
 Sturluson, Ormr, lagmand 1974 22
 Suhr, Bernt, hoffurer 1975 18
 Suhr, J. P., viceborgmester 1973 48
 Sukker 1974 7-34, 94, 100
 Sukkerhuset i Christiansgade 1974 115
 Sundby kirke 1972 117-23
 Sundby kirkegård 1972 117-30
 Sundby krematorium 1972 127-30
 Sundbyerne 1972 117-30
 Sundhedsforhold 1973 64-65
 Sundholm 1973 177
 Surbek, Simon, købmand 1974 29
 Surbrød 1974 86
 Svamp 1974 83
 Svane, Peder, hans enke Maren Larsen
 1972 23, 27-28
 Svendsen, Caspar, møbelmager 1973 28
 Svendsen, Jacob, gårdejer 1972 124
 Svensholm 1975 51
 Sverigestur 1974 92
 Svovl 1974 7-34
 Sydhavnsprojekt 1975 48-62
 Synagogen 1975 92
 Syringe 1974 90
 Syskrin 1974 90
 Søkvæsthuset 1973 65 1975 22
 Sølvgade 20-22 1974 61, 65, 68-69
 Sølvgades skoles gymnastikhus 1974 68
 Søm 1974 30
 Søndagskoncerter i Kongens Have 1975
 33, 35
 Søndermarken 1975 88
 Sørensdatte, Kirsten 1972 20-29
 Sørensen, Frits, kontorchef 1973 167-73
 Sørensen, Magnus, folketingsbibliotekar
 1972 19
 Sørensen, Rasmus, folketingsmand 1973

- 149
 Søsterlige Velgiørenheds-Selskab, Det
 1974 82-83, 86-87, 94
Saabye, Marianne, stud. mag. 1973 7-28
- Tandudtrækning 1973 149
- Tardini, Joseph, luftskipper 1973 143-44
- Tauber, Johan Henrik, rektor 1973 43-44
- Teaterbilletter 1974 79-80
- Teaterprojekt ca. 1690 1972 160-68
- Teglgårdsbroen 1975 107, 113
- Teglgårdsstræde 1972 49
- Teglgårdsstræde 3 1974 41, 43, 54, 58
- Teglgårdsstrædes mølle 1975 103, 105
- Telefon-Kiosker, Københavns 1974 123
- Tengnagel Jørgensen, Borge, lektor 1975 125
- Testmann, Christian Ditlev, kammersekretær 1975 17
- The 1974 86, 94
- Theilade, P. A. Fr., sognepræst i Tårnby 1972 118-20, 123
- Thode, Jacob, købmand 1974 33
- Thomsen, C. J., arkæolog 1973 69, 73 1975 78, 84
- Thorup, Hans Ebbe, skolebestyrer 1973 76, 80, 84-85, 87-88, 103, 113-14
- Thortsen, Adolf 1973 103, 135
- Thorvaldsen, Bertel, billedhugger 1972 95-116 1973 15, 19, 59, 69-71, 76
- Thorvaldsens malerisamling 1972 95-116
- Thorvaldsens Museum 1972 98-116 1975 89
- Þorvardsson, Erlendur, lagmand 1974 13, 19
- Thott, Otto, statsmand, bogsamler 1973 57
- Thrane, Lauritz, muremester 1974 38
- Thronsen, se Rustung
- Thuesen, Knud, arbejdskarl 1972 23
- de Thura, C. E., præst 1975 63
- de Thura, C. H., præst 1975 63-101
- de Thura, Laurids, arkitekt 1972 58 1974 63
- de Thura, Laurits, lærer 1975 63-64
- Tietgen, C. F., bankdirektør 1975 59-60
- Tingbøger, christianshavnske 1975 7
- Tingbøger, københavnske 1975 7
- Tinglæsning af skøde- og pantebreve 1975 16
- Tischbein, Johann Heinrich, maler 1972 106
- Tivoli 1975 34, 36, 38, 70, 73-76, 78-80, 112
- Tjære 1974 30
- Tobak 1974 83, 86, 90, 92, 94
- Tocqué, Louis, maler 1973 24
- Tode, Johann Clemens, læge 1975 23, 28
- Told 1972 76
- Toldbod Vinhus 1975 69
- Toldbodbommen 1975 48-49 32 mænd, De 1973 49-51
- Torm, Erik Jensen, borgmester 1973 47
- Torre, Napoleon, sanger 1975 45
- Torsk, se Fisk
- Transport 1974 80, 92
- Trellund, Jonas Jensen, købmand 1975 14-15
- Treschow, Herman, præst, kunstsamler 1973 56, 73
- Treårskrigen 1848-51 1973 96-97, 107-08, 129-31, 133-34
- Tribolet, Johann Anton, page 1972 11-19
- Tribolet, Samuel, landfoged 1972 18
- Triboulet, se Tribolet
- Trier, C. A., historiker 1973 49
- Trier, J. S., tømmerhandler 1975 112
- Trinitatis Kirke 1972 39, 55
- Trinitatis Kirkes gamle præstegård 1973 180
- Tripplin, Teodor T., læge 1973 61-68, 71-72

- Trommesalen 1975 86, 112-13
 Troppernes hjemkomst 1849 1973 107-08
 Træ 1974 7-34
 Tuborg, Store 1974 127
 Tugthusporten 1972 49
 Tuscher, Marcus, arkitekt, maler og kobberstikker 1973 12
 Tuxen, Lorenz, hofmønsterskriver 1975 12, 18
 Tuxen, N. E., officer 1975 54
 Tvangslånet 1762 1973 45, 47
 Tvebakker 1974 94
 Tycho Brahes dråber 1974 92
 Tyszkiewicz, Eustachy, greve, historiker 1973 68-72
 Tøjhuset 1972 16
 Tømmerpladsvejen 1975 111
 Tønnesen, Allan, cand. mag. 1974 35-77
 Tørv, se Brændsel
 Tårnby kirke 1972 118-23
 Tårnby sogn 1972 117
- Udgravninger 1974 133
 Udstillingen 1888 1974 108
 Underfoged 1974 14
 Underkøkkenskriver 1975 8
 Underskriveren ved Provianthuset 1975 8
 Undervisning 1974 82-88, 98
 Universitetet 1972 39, 58, 118, 120 1973 64-65
 Universitetsbiblioteket på Trinitatis Kirkes loft 1972 39 1973 70
 Urolighederne på Kongens Nytorv 5. april 1920 1975 115-18
 Utterslev 1974 128
- Vadmel 1974 30
 Wagner, Georg (Jürgen), købmand 1974 15-16
 Wagner, Hans 1974 15-16
 Vagtparaden 1975 67
- Wahl, tømmermester 1974 51
 Vajsenhuset 1972 39, 58 1974 60
 Valdemar, hotel 1975 108
 Valeur, Johannes, viceborgmester 1973 48
 Valhal, restaurant 1972 126
 Valkendorfbogen 1582 1972 132
 Valkendorfsgade 1972 48
 Valkendorfs Kollegium 1972 39, 58
 Wallendorfs enke Helvig 1975 25
 Vallensbæk Kirke 1973 40
 Walsøe, kammerråd 1974 80
 Vandværket 1975 112
 Warburg, L. A., præst 1975 70-71
 Vartov Kirke 1975 72
 Vase 1974 139-44
 Wasserschlebe, Joachim, deputeret 1973 12
 Weidenhaupt, Andreas, billedhugger 1973 8
 Vejerbod 1975 109
 Veksleobligationer 1975 28-29
 Velgørenhed 1974 93
 Welinder, Carsten, professor, jur. d.r. 1972 11
 Welinder, Gunnar, grosserer 1972 11, 18
 Ventegodt, landsted 1974 125
 Werlauff, E. C., bibliotekar, professor 1975 71
 Vespensø, se Vestmannaeyjar
 West, Hans, konsul, kunstsamler 1972 96, 109
 Vesterbros nye morskabsteater 1975 45
 Vesterbros ovnfabrik 1973 191-94
 Vesterbros Passage 1975 109, 114
 Vesterdal, M., oberstløjtnant 1975 63-101
 Vesterport 1975 108
 Vestmannaeyjar 1974 7-34
 Weyse, C. E. F., komponist 1974 68 1975 33, 37, 39, 41
 Viborg, Chr., fodermarskal 1975 11-12, 18

- Viborg, Rasmus, underfoged 1972 23
Vibæk, Jens, direktør, cand. mag. 1975
 48-62
 Wiedewelt, Johannes, billedhugger
 1973 21
 Wiehe, Anton Wilh., skuespiller 1975
 91
 Willebrand, Johan Christoph, rådmand
 1973 49
 Willmer, H. R., pianist 1975 34
 Villumsen, Hans Georg, inspektør ved
 Sundby kirkegård 1972 130
 Vin 1974 80, 83-84, 86, 90, 94
 Vingårdsstræde 10 1974 129
 Wivel, Michael, stud. mag. 1975 128
 Vodroffgård 1975 107
 Vodroffslund 1974 124
 Wodstrup, John 1975 127
 Vognbadstuestræde 1972 49
 Voldmesteren 1975 103
 Voldterrænet 1975 102-14
 Volkersen, N. H., mimiker 1975 73
 Worm, Christen, biskop 1972 55
 Voss, Knud, dr. phil. 1972 52-53
 Wulf, Johan, bryghusskriver 1975 12,
 18
 Vægtere 1972 44
 Værgemål 1972 137
 Waagepetersen, Christian, vinhandler
 1972 112
 Zoëga, Georg, arkæolog 1972 95, 97
 Zuschlag, Emil, ingeniør, justitsråd
 1972 140
 Æbler 1974 94
 Æg 1974 94
 Ægteskabsbøger 1972 138-40
 Ærter 1974 30
 Oehlenschläger, A., digter 1972 110-12
 1973 60-61 1975 37
 Øl 1974 32, 78, 83-84
 Ørebygårds samlinger 1973 176-77
 Ørsted, A. S., statsmand, retslærd 1975
 78
 Ørstedsparken 1973 181 1975 114
 Østerbros Fajancefabrik 1974 133-34
 Østrup, ejendom 1975 17
 Ågerkarle 1975 22-31
 Aamodt, Axel E., papirhandler 1974
 129
 Årer 1974 30